

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI**

Ashirboyev Samixon

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi “5120100 –
filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili)” ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik
sifatida tavsiya etgan

TOSHKENT – 2021

Ushbu darslik bakalavriatning “5120100-filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili)” ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasi va “O‘zbek dialektologiyasi” fan dasturi asosida tayyorlandi hamda talabalarga o‘zbek tilining qarluq, o‘g‘uz va qipchoq lahjalaridagi fonetik, grammatik va leksik xususiyatlar to‘g‘risida bilim va malaka berish ko‘zda tutilgan. Darslikda ilmiy tadqiqot natijalari va hozirga qadar amalda bo‘lgan darslik va qo‘llanmalar an‘analaridan foydalanilgan. Uning mundarijasidan dialektologiyaga oid umumiy-nazariy masalalar, amaliy mashg‘ulotlar uchun shevalardan yozib olingan matnlar, test namunalari va o‘quv amaliyoti mazmuni o‘rin olgan, har bir mavzu so‘ngida tayanch tushunchalarning izohi va uning rus va ingliz tilidagi tarjimalari berib borilgan. Darslikda dialektologiyaga oid xorijiy adabiyotlar, axborot manbalaridagi nazariy va amaliy bilimlarga ham e’tibor berilgan. Darslikdan magistrantlar va ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

Данный учебник подготовлен на основе учебного плана направления бакалавриата “5120100-филология и преподавание языков (узбекский язык)” и учебной программы по “Узбекской диалектологии” и рассчитан на получение студентами бакалавриата знаний и навыков об особенностях карлукского, огузского и кипчакского наречий узбекского языка. В нем учтены результаты научных исследований, а также традиции предыдущих учебников и учебных пособий по этой дисциплине. Учебник содержит обще-теоретические материалы, образцы текстов, записанные из говоров для практической работы и содержание учебной практики по дисциплине. В конце каждой темы даны ключевые слова на узбекском, русском и английском языках. В учебнике также учтены материалы зарубежных изданий и массовой информации. Учебником также можно пользоваться магистранты и начные сотрудники.

This textbook was prepared on the basis of the curriculum for the direction of the bachelor's degree "5120100-Philology and Teaching Languages (Uzbek Language)" and the curriculum for "Uzbek Dialectology" and is designed to provide bachelor students with knowledge and skills about the peculiarities of the Karluk, Oguz and Kipchak dialects of the Uzbek language. It takes into account the results of scientific research, as well as the traditions of previous textbooks and teaching aids in this discipline. The textbook contains general theoretical materials, sample texts written from dialects for practical work and the content of educational practice in the discipline. At the end of each topic, keywords are given in Uzbek, Russian and English. The textbook also takes into account materials from foreign publications and mass media. The textbook can also be used by undergraduates and beginners.

Taqrizchilar: **Abdiyev Murodqosim**, filolgiya fanlari doktori, Samarqand davlat universiteti professori;

Enazarov Tolib, filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti

Kirish

“O‘zbek dialektologiyasi” o‘zbek millati tilining bir ko‘rinishi bo‘lgan uning shevalari to‘g‘risidagi fandır. Har bir xalq o‘z mahalliy shevalarida muloqot yuritadi, binobarin, xalq o‘z shevasi bilan birga yashaydi va sheva ham xalqning butun borlig‘ini, moddiy va ma‘naviy dunyosini, his-tuyg‘ularini ifoda qiladi hamda bu jarayonda u to‘xtovsiz rivojlanish sari faoliyatda bo‘ladi va boyib boradi. Uning boyligi fonetik, grammatik va leksik sathlarda namoyon bo‘ladi. “O‘zbek dialektologiyasi” fani shevalarimizning barcha qirralari bo‘yicha talabalarda bilim, malaka va ko‘nikmalar hosil qiladi va shu orqali til bilimlari to‘g‘risidagi tasavvurlarini kengaytiradi.

“O‘zbek dialektologiyasi” sotsiolingvistika fanlaridan biri bo‘lib, o‘zbek mahalliy shevalarini o‘rganadi. **Dialektologiya** so‘zi yunon tilidan olingan bo‘lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to‘g‘risidagi bilim degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek dialektologiyasi o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalish chegaralarini hamda shevalarning faoliyatda bo‘lishi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u **milliy-ma‘naviy qadriyat** hisoblanadi. Aslida ona tili deganda, shevalarni tushunish haqiqatga yaqindir, shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur.

Shevalar to‘g‘risidagi fanni o‘rganish talabalarni milliy g‘oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug‘diradi. Bu borada prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyevning: “... o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlari, **shevalari** (ta‘kid bizniki – A.C.), tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish...”¹ haqidagi fikri e‘tiborlidir. To‘g‘ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o‘zbek adabiy tilida muomala qilishi shart, lekin bu o‘z shevasini unutishi kerak degan ma‘noni anglatmaydi. Aksincha, har bir shaxs o‘z fikrini erkin ifodalashda ixtiyor-beixtiyor o‘z shevasi yoki o‘zlashtirgan shevasiga

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий ўзлгимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли. “Ўзбекистон овози”, 2019 йил 22 октябрь.

murojaat qilishga majbur bo‘ladi. Buning asosiy sababi ona tili – shevasi uning ruhiyatidan mustahkam o‘rin olganligidir.

Mamnuniyat bilan qayd qilish kerakki, keying davrdagi yangi ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda shevalarga bo‘lgan munosabat ijobiy tomonga o‘zgardi va bu ma’naviy boylikni keng o‘rganishga yo‘l ochildi. *Dialektologiyaning sohalari. Tasviriy dialektologiya.* Har bir tildagi shevalarining muayyan davrdagi holatini o‘rganuvchi fan *tasviriy dialektologiya* deb yuritiladi. O‘zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir.

Tarixiy dialektologiya. Bu fan boshqa tilshunoslik fanlarining, shu jumladan, til tarixining o‘rganilishida muhim manba ekanligi hisobga olinsa, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to‘g‘risida ham fikr yuritish lozim bo‘ladi. Tilning rivojlanishi ayni o‘rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa *tarixiy dialektologiyaning* tekshirish obyektidir. O‘zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya o‘zbek tili tarixi va shevalar tavsifi jarayonida endigina shakllanib kelmoqda.

Ta’kidlash lozimki, bizgacha yetib kelgan o‘zbek tili manbalari o‘z davrining adabiy tilida yozilgan bo‘lsa-da, ayni zamonda, o‘sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan va ular hozirgi shevalarimizda o‘z izlarini qoldirgan. Turkiy va o‘zbek tilining ilk yozma yodgorliklaridan biri bo‘lgan “Devonu lug‘atit turk” asarida qayd qilingan til hodisalarining aksariyati hamon shevalarimizda yashab qolmoqda. Bu borada Sh. Shoabdurahmonov quyidagilarni qayd qiladi:

o‘yil (Toshkent) ~ o‘yul (Farg‘ona), o‘yul (DLT);

o‘jin(Toshkent) o‘jun (Farg‘ona), o‘jun (DLT);

o‘cā:(Toshkent) o‘cāq (Farg‘ona), o‘cāq (DLT);

čigit (barcha shevalarda), čigit (DLT)

A. Matg‘oziyev XIX asr yodnomalarida bir qator sheva elementlarini qayd qiladi:

- fonetik dialektizmlar: teng-tushingiz bilan ~ *deŋ-dušiqiz bilü* (Roqim), achchiq ~ *a:žü* (Ogahiy);

- morfologik dialektizmlar: holimga ~ *halīma* (Uzlat), dushman orqasiga ~ *dushman arqasīna* (Uzlat);- leksik dialektizmlar: ranjitma ~ *inʒītma*, chumoli ~ *qarinʒa* (Ogahiy)².

Ma'lum bo'ladiki, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklar tilida dialektal o'ziga xosliklar aks etgan bo'ladi, chunki asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham ularning shevasi u yoki bu tarzda badiiy, tarixiy asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmagan, balki muayyan darajada shevalarimizning birida o'z ma'nosida yoki qisman ma'nosi o'zgaran holda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim so'z ma'nolarini oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan, "Devonu lug'atit turk" asaridagi *anach* so'zi ~ *anač* tarzida (qizlarni erkalash shakli) shimoliy o'zbek shevalarida, *atiz* so'zi *atīz* (ekin maydoni) tarzida Xorazmda, *avdidi* (terdi) so'zi *ävdüdi* tarzida shimoliy o'zbek shevalarida, *kizladi* (yashirdi) so'zi *gizlädi* tarzida Xorazmda va shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Kashur* so'zi "Devon"da **turp** ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *güşir* variantida **sabzini** bildiradi. Demak, bu so'zda ham fonetik, ham ma'no o'zgarishi yuz bergan. Bu kabi hodisalarni tarixiy dialektologiya o'rganadi.

Folklor dialektologiyasi (u *lingvofolkloristika* deb ham yuritiladi). Bu fan folklor asarlari tilini, xususan, uning tilidagi shevalarga xos qatlamni o'rganadi. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi asarlari tili shaklan adabiy tilni va mazmunan shevalarni ko'proq aks ettiradi. Ayniqsa, unung doston janrida jirovlarimiz o'z shevalariga xos bo'lgan fonetik, leksik va grammatik unsurlardan unumli foydalanadilar. Bu esa doston tilini xalqqa yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodi tili adabiy til va shevalarni birlashtiradi. Shu tufayli folklor asarlari tili o'ziga xosligini saqlaydi. Folklor asarlarini muayyan sheva vakillari bo'lgan

² Matfoziyev A. XIX asr ёзма ёдгорликлари тилида шева элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 3-сон. – Б. 40 – 41.

jirovlar ijro etishgan. Shu tufayli ham, ayniqsa, dostonlar tilida jirov shevasiga xos shunday fonetik, leksik, grammatik (morfologik) unsurlar uchraydiki, ularni har doim ham tushunish oson emas, ular o‘zbek shevalarining o‘ziga xos qatlamini hosil qiladi. Jumladan, Z. Xolmonova “Shayboniyxon” dostonida (Po‘lkan shoir) *y//j* (*yol // jol*), *s//ch* (*sanch // chanch*) tovush mosligini, *yig‘la // jila* so‘zlaridagi tovush tushishi, so‘zlarning qipchoq shevalariga xos ma’no o‘zgachaligi *tart* (chalmoq), *chal* (bog‘lamoq), shevaga xos *o‘r* (o‘jar), *cher* (dard) so‘zlarini; G. Jumanazarova “Shirin bilan Shakar” dostonida (Fozil Yo‘ldosh) *satta* (nuqul), *so‘ta* (tayoq), *ena*, *checha*, *ul* so‘zlarini; A. Xoliqov “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonida (Po‘lkan shoir) *g//y* (*egasi // iyasi*), *t//d* (tovush // *dovush*) fonetik hodisalarini, tushum kelishigida *-di//ti* affikslarining, *-dir* o‘rnida *-di* variantining kelishi, *qashoq* (qashlag‘ich), *bovr* (jigar, qarindosh)³ kabi dialektizmlarni keltirishadi. Bunday holat boshqa o‘rganilmagan va o‘rganilgan xalq og‘zaki ijodi asarlariga ham xosdir.

J. Eltazarov va Sh. Mahmadiyevlar “Ravshan” dostonida *qing* (qiling), *ul* (og‘il) kabi fonetik; “Qunduz bilan Yulduz”dagi *adra* (ardona), *borbay* (oyog‘i yo‘g‘on) kabi leksik dialektizmlarni keltiradilar.

Adabiyotlarda folklor asarlari tili adabiy til va shevalar oralig‘idagi tilni aks ettirishi va shevalar ustida joylashgan *koyne* deb qaraladi hamda shevalar folklor asarlarining tilining jonli voqeligi, uning mavjudligini ta‘minlaydigan va rivojlanishiga xizmat qiladigan manba ekanligi ta‘kidlanadi. Hatto folklor asarlari tilini shevalarning yashovchanligini ta‘minlovchi adabiy shakl deb ham ta‘riflanadi⁴.

Demak, xalq og‘zaki ijodi asarlarining dialektal xususiyati folklor dialektologiyasida o‘rganiladi.

³ Bu misollar ilmiy manbalarda qanday berilgan bo‘lsa, shundayligi saqlandi, faqat lotin yozuviga ag‘darildi.

⁴ Десницкая А. В. Наддialeктные формы устной речи и их роль в истории языка. Ленинград: Наука, 1970. - С. 39-40.

1-mavzu. “O‘zbek dialektologiyasi” faninig maqsad va vazifalari

Reja

1. “O‘zbek dialektologiyasi”ning maqsad va vazifalari.
2. Fanning nazariy va amaliy ahamiyati.
3. Dialektologiyaning shakllanishi.
4. Til va sheva munosabati.
5. “O‘zbek dialektologiyasi”ning o‘rganilishini davrlashtirish.

Matn

“O‘zbek dialektologiyasi” fanini o‘rganishdan *maqsad* o‘zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va, qisman, sintaktik xususiyatlari hamda areal lingvistika (lingvistik geografiya) haqida talabalarga zaruriy bilimlarni berishdir. Bu esa quyidagi *vazifalarni* keltirib chiqaradi:

- talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha zaruriy bilimlarni berish va, shu jumladan, fanning tayanch tushunchalari bilan tanishtirish;
- o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma’lumot berish;
- jahon tajribasidagi dialektologik bilimlar bilan qurollantirish;
- shevalarni yozib olishda qo‘llanadiga transkripsiya tizimini o‘rgatish hamda dialektologiyada qo‘llanadigan metodlarni o‘zlashtirish va sheva vakillaridan sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;
- shevalarning tasnif qilinishi va uning tarixini o‘rganish;
- adabiy til va sheva munosabatlari to‘g‘risida zaruriy bilimlarni berish;
- shevalar adabiy tilni boyitishning asosiy manbasi, dialektizmlar badiiy adabiyotda mahalliy koloritni hosil qiluvchi vosita ekanligi to‘g‘risidagi bilimlarini takomillashtirish;
- har bir lahjaning eng muhim xususiyatlari bo‘yicha bilimlarni shakllantirish;
- maktab va akademik litseylar ta’limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy va amaliy tayyorlash.

Fanning nazariy va amaliy ahamiyati. O‘zbeklar hozirgi O‘zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg‘oniston, Turkiya, Saudiya

Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uygʻuristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili oʻzbek tili boʻlsa-da, oʻziga xos mahalliy xususiyatlarga ega.

Oʻzbek shevalari oʻzbek tilining mahalliy koʻrinishlari boʻlib, uni oʻrganish filologiya fani uchun nazariy ahamiyat kasb etadi.

Maʼlumki, shevalar oʻzbek milliy tilining tarkibiy qismi sifatida adabiy tilning shakllanishi uchun material asos boʻlib xizmat qiladi. Shuning uchun shevalar fan saoslarida nazariy oʻrganilishi zarur. Hozirga qadar milliy tillar boʻyicha olib borilayotgan tadqiqotlar u yoki bu darajada shevalar maʼlumotlarisiz amalga oshirilmaydi. Jumladan, hozirgi oʻzbek tilidagi fonetik jarayonlar toʻgʻrisida fikr yuritilganda, yaʼni assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, eliziya va boshqa jarayonlar sheva materiallari asosida tushuntiriladi. Bu faqat fonetikada amalga oshirilmaydi, balki til tuzilmasining barcha xususiyatlarini qayd qilish va asoslashda sheva faktlari eʼtiborga olinadi yoki nazarda tutiladi. Shevalar toʻxtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarning doimiy ravishda nazariy jihatdan oʻrganib borishni taqazo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi.

Oʻzbek shevalarini oʻrganish amaliy ahamiyatga ham ega. “Oʻzbek dialektologiyasi” fani bilimlari taʼlim jarayonida ham zarur. Boʻlajak til va adabiyot oʻqituvchisi uchun bu fanning bilimlari amaliy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, albatta, oʻquvchilarga adabiy til namunalarini singdirish chogʻida zarur boʻladi. Barchaga maʼlumki, umumiy oʻrta taʼlim oʻqituvchilari bevosita sheva vakillari boʻlgan oʻquvchilar bilan birga faoliyat yuritadi. Bunda ona tili va adabiyot oʻqituvchisining vazifasi oʻquvchilar ogʻzaki va yozma nutqida adabiy til normalarini tarkib toptirish boʻladi. Buning uchun esa u aholi shevasining xususiyatlarini, uning nazariy asoslarini, shevalarning adabiy til bilan munosabatini yaxshi bilishi asosida oʻquvchilar nutqidagi shevaga xos unsurlarning tabiatidan kelib chiqib, ularda adabiy til koʻnikmalarini hosil qilishi mumkin boʻladi. Til madaniyati oʻquvchilarda maktabdan shakllantirilishi kerak. Oʻquvchi ham qayerda adabiy tildan, qayerda oʻz shevasidan foydalanishga oʻrgatilishi lozim. Adabiy til meʼyorlarini oʻzlashtirish oʻz shevasini unutish

hisobiga amalga oshirilishi mutlaqo mumkin emas. Shuni aytish lozimki, bu o'rinda o'quvchilarning o'z shevalarida o'quv jarayonidan boshqa vaqtlarida gaplashish erkinligini bo'g'ib qo'yish talab qilinmaydi. Sheva ham milliy boyligimiz hisoblanadi, lekin ta'lim jarayonida, ommaviy majlislarda, bir necha sheva vakillari uchrashgan joyda, nutq so'zlashda adabiy til me'yorlaridan chiqib ketmaslikni ta'kidlash zarur bo'ladi.

Dialektologiyaning shakllanishi. Tishunoslik fani shevalarni o'rganishdan boshlangan. Turkologiyada shevalarni o'rganish XI asrda Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asaridan boshlanganligi e'tirof etiladi.

Dialektologiya fan sifatida jonli xalq nutqiga qiziqish tufayli XVII asr oxirlarida Germaniyada shakllandi. Bu davrda Germaniyada xalq shevalaridan mahalliy so'zlar yig'ilgan va lug'atlar tuzilgan. Shevalarni ilmiy asoslarda o'rganish ishi esa XIX asrning ikkinchi yarmida "Yosh grammatikachilar" tomonidan amalga oshirildi va shevalar tabiiy, to'xtovsiz va o'z-o'zidan rivojlanish mahsuli hamda til sistemasining qonuniy ravishda turli hududlariga tarqalgan tarkibiy qismi deb qaralgan.

Til va sheva munosabati. Til jamiyatda insonlar o'rtasida aloqa vositasi, fikr va his-tuyg'ularini ifodalash quroli vazifasini bajaradi. Bu uning ijtimoiy maqomini bildiradi. Shuningdek, til termini millat, xalq va qabila-urug'ning aloqa vositasini ham anglatadi hamda shu millat, xalq, qabila-urug' nomi bilan yuritiladi. Shu jihatdan jahon tillari bir-biridan farqlanadi. Til bizning davrimizda, xususan, o'zbek millati faoliyatida milliy til tushunchasiga ega bo'ldi va shu millat a'zolarining umumiy aloqa vositasi sifatida rivojlanib kelmoqda. Til muayyan millat doirasida shu millat a'zolarining barchasi uchun tushunarli bo'ladi va u ikki shaklga - adabiy til va sheva shakliga ega bo'ladi. Milliy tilning tushunarli bo'lishliligi ko'proq uning adabiy til shakliga xosdir. Shevalarning tushunarlilik darajasi alohida talqinga muhtoj. Turli sheva vakillari ham bir-birini tushuna oladi, lekin shevalarining shunday o'ziga xos xususiyatlari borki, ularni maxsus izohlar bilangina tushuna oladilar. Masalan, Xorazm shevasi vakillari nutqini Farg'ona vodiysidagilar va, aksincha, Farg'ona vodiysi shevasi vakilini Xorazmda biroz

qiynalib tushunadilar. Aslida muayyan millat va xalqning tili uning shevalari hamdir. Boshqacha aytganda, millat va xalq tilining *asosini* uning shevalari tashkil etadi. Milliy tilning asosi sifatida shevalar o‘z mustaqilligini saqlab kelmoqdalar, lekin u adabiy tilning, yondosh tillar va shevalarning ta’siriga ham uchramoqda. Bu jarayonlar dialektologiya va areal lingvistikada ilmiy jihatdan o‘rganilmoqda.

“O‘zbek dialektologiyasi”ning o‘rganilishini davrlashtirish. O‘zbek shevalarining o‘rganilishi uzoq davrlarni o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, hozirga qadar uning o‘rganilish tarixi davrlashtirilmagan. O‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarning mohiyati, jonli til, shevalar qay darajada yoritilishi jihatidan uning quyidagi davrlarini belgilash mumkin:

1. *Qadimgi turkiy til davri shevalarining o‘rganilishi.* U XI asrdan boshlab XIII asrning oxiri va XIV asrning boshlarini qamrab oladi. Bu davr deyarli barcha turkiy tillar uchun umumiydir, binobarin, o‘zbek tilining ham qadimgi davri hisoblanadi. Bu davrda shevalarni o‘rganish til o‘rganish tushunchasi bilan yuritilgan, bu davrda til o‘rganuvchilarni nazariy masalalardan ko‘ra, amaliy masalalar qiziqtirgan. Muhimi, til strukturasi barcha tomonlari *leksikani o‘rganish* markaziga olingan, ya’ni urug‘ va qabilalar tilining fonetikasi, morfologiyasi lug‘at tuzish, leksikani sharhlash jarayonida izohlanadi. Bunga yorqin misol Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridir.

Bu davrdagi qipchoq shevalari “Attuhfatuz zakiyatu fil lug‘atit turkiya” asarida o‘rganilgan.

2. *O‘rta asrlar o‘zbek shevalarining o‘rganilishi.* Bu davr Alisher Navoiy nomi bilan bog‘lanadi. Alisher Navoiy tilshunoslik masalalariga bag‘ishlangan “Muhokamatul lug‘atayn” asarida adabiy tilning xususiyatlarini tavsiflash chog‘ida uning asosi masalasida ikki lahjani e’tiborga oladi: “xoqoni turkcha” va “xorazm turkchasi”.

3. *XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida o‘zbek shevalarining o‘rganilishi.* Bu davrda O‘rta Osiyo Rossiya tomonidan ishg‘ol qilingan edi va o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar M. Terentev, A. V. Starchevskiy, Z. A. Alekseev, V. Nalivkin kabi rus turkologlari asarlarida uchraydi. Ular o‘zbek

tilining amaliy grammatikasini, lugʻatlarini yaratish chogʻida bevosita jonli oʻzbek tiliga, yaʼni shevalariga murojaat qilishgan.

4. *XX asrning 20 va 30-yillarida oʻzbek shevalarining oʻrganilishi.* Bu yillarda oʻzbek shevalari qizgʻin oʻrganila boshlangan. Mashhur tilshunoslar prof. Y. D. Polivanov, Gʻ. O. Yunusov, K. K. Yudaxin, V. V. Reshetovlar mana shu davrdan boshlab faoliyat koʻrsata boshlagan. Ular oʻzbek tili shevalarining fonetik, grammatik xususiyatlarini tadqiq etishdi, shu asosda shevalarning dastlabki ilmiy klassifikatsiyasi yuzaga keldi.

5. *50-yillar va undan keyingi yillarda oʻzbek dialektologiyasining rivojlantirilishi.* Bu oʻtgan asrning 50-yillaridan Oʻzbekiston istiqloli davrlarini oʻz ichiga oladi. Bu davrda oʻzbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi. Oʻzbek shevalari keng koʻlamda oʻrganildi, ularning aksariyati tavsifiy xarakterga ega boʻlgan. Oʻzbek dialektologlarining yangi avlodi paydo boʻldi.

Tayanch tushunchalar:

Oʻzbek dialektologiyasi [Узбекская диалектология, Uzbek dialectology] – oʻzbek shevalarini ilmiy ravishda oʻrganadigan fan.

Sheva [говор, pronunciation, accent, dialect] – milliy tilning quyi bosqichi, oʻzbek tilining kichik hududdagi muomala vositasi.

Turkologiya [туркология, Turcology] - turkiy xalqlar tarixi, madaniyati, adabiyoti, folklori va tillarini oʻrganuvchi soha.

“Yosh grammatikachilar” [младограмматики, Junggrammatiker] – qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning bir oqimi boʻlib, dialektologiya va areal lingvistikaga asos solishgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. “Oʻzbek dialektologiyasi”ning maqsad va vazifalari deganda nimani tushunasiz?
2. Dialektologiyaning nazariy va amaliy ahamiyatini qanda belgilaysiz?
3. Dialektologiyaning rivojlanish bosqichlarini tavsiflab bering.
4. Til va sheva tushunchalarini ochiqlab bering.

2-mavzu. “O‘zbek dialektologiyasi” ninig asosiy tushunchalari

Reja

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. Til egasi va sheva egasi.
3. Mahalliy va ijtimoiy dialekt.
4. Lahja va idiom.
5. Lahja va til variant. Idiolekt.

Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O‘zbek tili boshqa turkiy tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi. O‘tgan tarixiy davr ichida o‘zbek shevalari to‘xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda *sheva, dialekt, lahja* terminlari qo‘llanadiki, ularning lug‘aviy va terminologik ma’nolarini bilish, albatta, zarur.

Sheva forscha so‘z bo‘lib, *ravish, tarz, yo‘sin* degan ma’nolarni bildiradi va dialektologiya fanida o‘ziga xos leksik, fonetik hamda grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (1-rasm). J. K. Chambers, Peter Trudgillning belgilashicha, sheva muayyan tilning tarkibiy qismidir⁵.

Dialekt so‘zi yunoncha bo‘lib, *sheva, so‘zlashish* degan ma’nolarni bildiradi va aksariyat til xususiyatlari o‘xshash bo‘lgan shevalarni birlashtiradi.

⁵ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press.2004. – T. 3.

1-rasm. Sheva tushunchasi mazmuni.

Lahja arabcha soʻz boʻlib, u *ravish, tarz, yoʻsin, sheva* maʼnolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan oʻzbek tilining taraqqiyotiga asos boʻlgan sheva va dialektlarning eng yirik toʻdasini anglatadi.

Oʻzbek tili oʻz tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular *qarluq lahjasi, qipchoq lahjasi, oʻgʻuz lahjasi*dir (2-rasm).

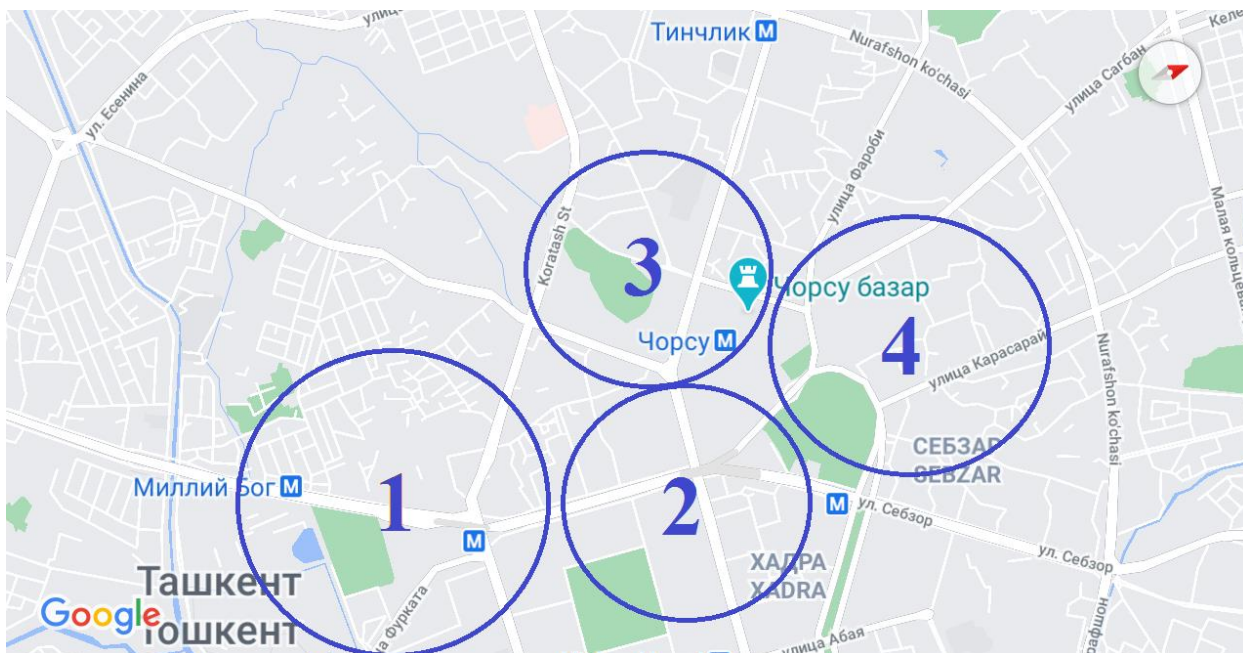

2-rasm. Oʻzbek tili lahjalari tarkibi.

Qarluq lahjasining nomlanishida turlichalik bor. V.V. Reshetov uni *qarluq-chigil-uyg'ur*, Y.D. Polivanov *chig'atoy*, G'. O. Yunusov *turk-barlos*, A. K. Borovkov *o'rta o'zbek* terminlari bilan yuritishgan.

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, lekin turk tilida bi termin qarindosh tillarga nisbatan qo'llanadi. Turklar *sheva* ma'nosida *og'iz* terminidan va *dialekt* ma'nosida *sheva* terminidan foydalanadilar. Boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida ko'proq **dialekt** terminiga murojaat qilinadi. Shuningdek, rus dialektologiyasida *наречие* (lahja), *dialekt*, *govor* (sheva) terminlari qo'llanadi. Ko'rinadiki, sheva, dialekt, lahjarlar har bir tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi va ular muayyan til negizida amalda bo'ladi hamda "O'zbek dialektologiyasi"ning markaziy masalasi hisoblanadi.

Tilshunoslikda **dialekt** terminini sheva va lahja ma'nosida qo'llash an'anasi ham bor.

3. Tashkent shahar (tarixiy) shevalari.

Beshyog'och dahasida: *bārsämiz, bārdimiz.*

Xadra dahasida: *bārsovuz, bārduvuz.*

Eski Jo'va dahasida: *bārso:vuzä, bārduvuzä // bārdu:z // bārduzä.*

Chorsu dahasida: *bārso://bārsok, bārdu(v).*

Bunday kichik (nozik) farqlarni barcha dialektlar tarkibidagi shevalarda ham ko‘rish mumkin⁶.

Til egasi va sheva egasi. Konkret bir til shu til egalarining tilidir. Til egasi tushunchasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: 1) muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z millatining milliy-madaniy, ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug‘at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs.

Sheva esa muayyan tilning mahalliy ko‘rinishi, uning asosidir. Shu o‘rinda sheva egasi tushunchasini ham e’tirof etish mumkin: 1) muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z shevasiga xos bo‘lgan lug‘at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan hamda undan erkin foydalana oladigan shaxs (4-rasm).

Til egasi	Sheva egasi
1. Muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs	1. Muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs
2. Tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs	2. Shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs
3. O‘z millatining ruhiy, madaniy, ma’naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug‘at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs	3. O‘z shevasiga xos bo‘lgan lug‘at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan va undan erkin foydalanadigan shaxs

4. Til va sheva egasi

Bunday qarash aksariyat lingvistik manbalarda aks etgan, jumladan, Buyuk Britaniyaning Kembrij universitetida nashr qilingan “Dialectology” darsligida tilga

⁶ Ularni mashg‘otlar jarayonida ushbu fan o‘qituvchilari o‘z dialektlari misolida asoslab berishlari lozim bo‘ladi.

o‘zaro aloqa qilish, anglash mezonini, shevaga esa (dialekt) tilning real asosi, ildizi, quyi darajasi, qolipga tushmagan shakli tarzida izoh beriladi⁷. Bu ta’rifdagi “quyi daraja”, “qolipga tushmagan shakl” tushunchalari adabiy tilga nisbatlab aytilganligi sezilib turibdi.

Til va sheva egasi tushunchalaridagi farq shundaki, bir tilga egalik qilgan shaxs (agar maxsus o‘rganmagan bo‘lsa) boshqa tilni tushunmaydi, bir til ichidagi har xil sheva vakillari bir-birini tushuna oladi.

Mahalliy dialektlar va ijtimoiy dialektlar. Fanda ikki xildagi dialekt to‘grisida fikr yuritiladi, ya’ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. *Mahalliy dialekt* umumxalq (milliy) tilining muayyan hududga oid ko‘rinishi, o‘ziga xos namoyon bo‘lishidir. O‘zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhga taalluqli shaxslarning umumxalq tilidagi so‘zlarga o‘z manfaatlaridan kelib chiqib, o‘zgacha ma’no kasb etishlari yoki muayyan soha – kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o‘zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ijtimoiy dialekt biror sheva yoki dialektga teng emas, lekin unda ba’zan shevaga oid so‘zlar qatnashishi mumkin. Boshqacha aytganda, ijtimoiy dialektda o‘ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar bo‘lmaydi, lekin tor doiradagi kishilar tushunadigan ayrim leksik o‘ziga xosliklarga bo‘ladi.

Chambers J. K., Peter Trudgill o‘z asarlarida erkak va ayol jinsi nutqi xususiyatlarini ham ijtimoiy dialekt sifatida qaraydilar.

Ijtimoiy dialekt adabiyotlarda ***sotsiolekt*** (lotincha *sotsiotas* - *jamiyat* va *dialekt* sozlaridan olingan) termini bilan ham yuritiladi.

O‘zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o‘rganmaydi, ijtimoiy qatlamlar “til”i ***sotsiolingvistikaning*** boshqa bo‘limlari obyektidir.

Xorij dialektologiyasida ***idiolekt*** (u inglizcha bo‘lib, *individual til* degan ma’noni anglatadi) tushunchasi ham uchraydi. U yakka shaxslarga xos bo‘lgan

⁷ Chambers J. K., Peter Trudgill. *Dialectology*. Cambridge University Press. 2004. – T. 4

nutqiy o‘ziga xoslikni bildiradi. Aslida har bir shaxs o‘z tili va shevasi meyorlariga rioya qilishga harakat qiladi lekin shu bilan birga, o‘z nutqi tarsi va saviyasiga ko‘ra lug‘at boyligi hamda o‘ziga xos so‘z tanlash imkoniyati bo‘ladi. Bu masalalar ham dialektologiyaning obyekti hisoblangan.

Lahja va idiom. Fanda til, lahja, dialekt, sheva, sotsiolekt (ijtimoiy dialekt) tushunchalari **idiom** termini ostida birlashtiriladi. Boshqacha aytganda, **idiom** qarindosh tillardan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadigan mustaqil (alohida) tildir. Aslida u qarindosh tillardan biridir. Idiomning shu ma‘nosi keng qo‘llanadi. Shuningdek, adabiyotlarda lahja, dialekt, shevalar *tilning ko‘rinishlari* (разновидность языка) deb ham yuritiadi.

Chambers J. K., Peter Trudgillar idiom va tilning ko‘rinishlari terminiga mos keluvchi **variety** terminidan foydalanadilar.

Lahja va til varianti masalasi (diasistema). Avval aytilganidek, lahja har bir xalqning etnik taraqqiyoti tarixi hosilasidir. Aksariyat tillar bir necha lahjaning birlashuvidan tashkil topadi. Yuqorida ko‘rganimizdek, o‘zbek tili uch lahja - **qarluq** lahjasi, **qipchoq** lahjasi, **o‘g‘uz** lahjasidan tashkil topgan. Ingliz tili **angliya**, **uels**, **shotland** dialektlariga ega, lekin ingliz tilining Britaniya, Irlandiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi variantlari bor. Bu til variantlari *plyurosentrik* yoki *polisentrik* tillar deb ham yuritiladi. Ayni bir til turli davlatlarda o‘zining davlat maqomiga, standartlar tizimiga ega bo‘ladi va boshqa davlatlardagi ayni shu tildan va **negiz tildan**, xususan, keyingi misolimizda Britaniya variantidagi ingliz tilidan so‘z qo‘llash, terminlarning xususiyati, talaffuz meyorlari bilan farq qiladi. Fanda genetik jihatdan bir tilga mansub bo‘lgan tillarning variantlari (turli davlatlardagi ko‘rinishlari) *diasistemani* hosil qiladi.

Ma‘lumki, o‘zbeklar O‘zbekistondan tashqari Qozog‘iston, Tojikiston, Qirg‘izstonda ham yashaydilar, o‘zbek adabiy tilida ta‘lim ishi olib boriladi, gazeta va jurnallar, kitoblar nashr qilinadi, lekin bu davlatlarda o‘zbek tili variant maqomiga ega emas, chunki shu davlatlarning rasmiy davlat tili emas. Afg‘onistonda ham o‘zbeklar yashaydi. Yuqoridagi respublikalardan farq qilgan holda, bu yerda o‘zbek tiliga ham davlat maqomi berilgan. Demak, endi

Afg'onistondagi o'zbek tilini variant deb atash mumkin bo'ladi. Bu mamlakatlardagi o'zbek adabiy tilining va shevalarining O'zbekistondagi adabiy tilga va shevalariga munosabati "O'zbek adabiy tili va dialektlar" mavzusida oydinlashtiriladi.

Tayanch tushunchalar:

Dialekt [диалект, dialect] – o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Diasistema [диасистема, Diasystem] – 1) ma'lum bir tilning turli variantlari bir necha dalatlarda davlat tili maqomiga ega bo'lishi; 2) bir davlatda ikki va undan ortiq tillarning davlat tili sifatida qo'llanishi.

Idiom [идиом, idiom] – mustaqil qarindosh tillardan biri.

Lahja [наречие, dialect] – shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.

Sheva [говор, pronunciation, accent, dialect] – o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Sheva egasi [диалектная личность, dialect personality] – muayyan shevada erkin muomala qiluvchi shaxs.

Til egasi [языковая личность, linguistic personality] - muayyan til amaliyotini egallagan shaxs, ona tili.

Sotsiolekt [социолект, sociolect] – ijtimoiy dialekt.

Til varianti [вариант языка, lingual variant] – ayni bir tilning turli davlatlardagi ko'rinishi va qo'llanishi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. Til va sheva egasining farqlari nimada?
5. Ijtimoiy va mahalliy dialekt qaysi belgilariga ko'ra farqlanadi?
6. Sotsiolekt va idiolektga misollar keltira olasizmi?
7. Til varianti va diasistemani qanday izohlaysiz?

3-mavzu. O‘zbek shevalarining tarixiy oqimi

Reja

1. O‘zbek tilining dialektal tarkibi.
2. O‘zbek shevalarining tarixiy oqimi.
3. Shevalarni o‘rganish metodlari.
- 4 “O‘zbek dialektologiyasi”ning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Matn

O‘zbek tilining qarluq, o‘g‘uz va qipchoq lahjalari. Turkiy tillarning aksariyati qadimgi turkiy etnik urug‘ va qabilalarning biri negizida shakllanganligi tarixda o‘z aksini topgan, jumladan, qozoqlar, qirg‘izlar va Sibirdagi turkiy xalqlar tillari qipchoq, ozarboyjon, turkman, turk, gagauz kabi tillar o‘g‘uz, uyg‘urlar esa qarluq urug‘ va qabilalar tili negizida shakllangan bo‘lsa, o‘zbek tili har uchala etnik guruhlar tilining birlashishi asosida tarkib topgan. Shuning uchun ham bugungi o‘zbek tilida har uchala etnik guruh tillariga xos xususiyatlar saqlanib qolmoqda hamda ular o‘zbek tilining uch lahjasini vujudga keltirgan. Bunday yirik dialektal tarkib hech bir turkiy tilda mavjud emas. Bular, avval ta’kidlanganidek, qarluq, o‘g‘uz va qipchoq lahjalaridir.

Sh. Shoadburahmonov o‘zbek tili dialektal rang-barangligini o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni bilan bog‘laydi va uning tilida uchraydigan fonetik, leksik va grammatik farqlar turkiy qabilalarining ketma-ket migratsiyasi tufayli yuz berganligini ta’kidlaydi. Uningcha, dastlab qarluqlar, so‘ng o‘g‘uzlar, undan keyinroq qipchoqlarning Markaziy Osiyoga kelishi o‘zbeklar dialektal takibining shakllanishiga olib kelgan.

O‘zbek shevalarining tarixiy oqimi va uning murakkab dialektal tarkibi. Y. D. Polivanov “O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili” nomli asarida (1933) o‘tgan asrning birinchi choragidayoq o‘zbek tili o‘zining ko‘p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma’lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga borib taqaladi.

V. V. Reshetov o'zbek tili dialektal rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tilining dialektal o'ziga xosligida qadimgi urug' va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, hududiy mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa hududlarda yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat'iyilashishida aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga sabab b'lgan.

Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qonqardosh bo'lgan *chigil*, *xalaj* qabilalari Ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng hududlarda yashaganlar. *Turgesh* qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu hududlar *qarluqlar* tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda *o'g'uzlar* Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. *Qipchoq* qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish daryosi bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston o'lklarida, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar⁸.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolishiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning, xususan, tojik tilning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman

⁸Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – С.47.

tilining, shimoliy o‘zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg‘izistondagi o‘zbek shevalariga qirg‘iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o‘zbek shevalariga tojik tilining ta’siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o‘ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o‘zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga qat’iy chegara qo‘yib bo‘lmaydi, ya’ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (markaziy shahar shevalarini hisobga olmaganda) lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho‘ziqliklari qarluq va o‘g‘uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

O‘zbek shevalarini o‘rganish metodlari. O‘zbek shevalari *tasviriy (tavsifiy), qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, lingvistik geografiya* metodlarida o‘rganib kelinmoqda.

Tavsifiy (tasviriy) metod muayyan shevaga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarining ***hozirgi holatini*** maxsus tuzilgan savolnoma bo‘yicha o‘rganishda qo‘llangan. Bunda sheva faktlari o‘zbek adabiy tili xususiyatlariga nisbatlab olinadi.

Qiyosiy metod. Undan shevaga xos xususiyatlarni yondosh shevalarga, qarindosh tillarga qiyoslab o‘rganishda foydalanilgan. O‘zbek shevalarini o‘rganishda, asosan, *tasviriy* va *qiyosiy* metodlardan foydalanilgan hamda boy material to‘plangan.

O‘zbek shevalarini o‘rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo‘lgan *qiyosiy-tarixiy metod*dan ham foydalanilgan. O‘zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, “Devonu lug‘atit turk”, “Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o‘rganilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o‘rinlarda va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o‘rganiladi, Bu haqda “Areal tilshunoslik” mavzusida fikr yuritiladi.

Shevalarni o'rganishda aslida sheva vakillariga sezdirilmagan holda ular nutqini yozib olish lozim bo'ladi. Bu jarayonda ovoz yozadigan turli texnika vositalaridan ham foydalaniladi. Shu bilan birgalikda, zarur hollarda *anketa metodini* ham qo'llash mumkin. Anketa (yozma so'rov) o'tkazishda shu jarayonni mumkin qadar tushuna oladigan savodxon respondentlar tanlanadi. Anketa respondent shaxsini aniqlashda va yozib olingan matndagi sheva hodisalarini aniqlashtirilshda zarur bo'ladi.

Dialektologik tadqiqotlarda *dialektometriya metodi* ham qo'llaniladi. Bu metodda muayyan hududdagi lahja va dialektlar tarkibiga kirgan shevalarning yaqinlik darajasi faktik materiallar asosida hisoblab chiqiladi va ular raqamlarda aks ettiriladi. Shuningdek, sheva hodisalarining statistikasi zarur bo'lgan o'rinlarda qo'llanadi.

O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan aloqasi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, "Hozirgi o'zbek tili" fanining nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi" bo'limlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

"O'zbek dialektologiyasi" fani, ayniqsa, "O'zbek tili tarixi" fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq unga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarga tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni belgilab beradi.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan hududning ko'lami, aholisining miqdori, iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Ayniqsa, izoglossalarning tarqalishi bilan bog'liq masalalarda dialektologiya va geografiya umumiylikka ega.

Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

Tayanch tushunchalar:

Tavsifiy metod [синхронный метод, descriptive method] – shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy metod [сравнительный метод, comparative method]- qarindosh tillar va til ichidagi sheva qiyoslanadi.

Qarluq lahjasi [карлукское наречие, Karluk dialect] – o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug'-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi [кипчакское наречие, Kipchak dialect] – o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qiyosiy-tarixiy metod [сравнительно-исторический метод, comparative historical method] – tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa qarindosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

O'zbek dialektologiyasi [Узбекское диалектология, Uzbek dialectology] – o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

O'g'uz lahjasi [огузское наречие, Uguz dialect] – o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Lingvistik geografiya [лингвистическая география, Linguistic geography] – til va sheva hodisalarining kartada ifodalanishini o'rganadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?

3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog'langan?
5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganiladi?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o'zaro bog'langan?

4-mavzu. Transkripsiya

Reja

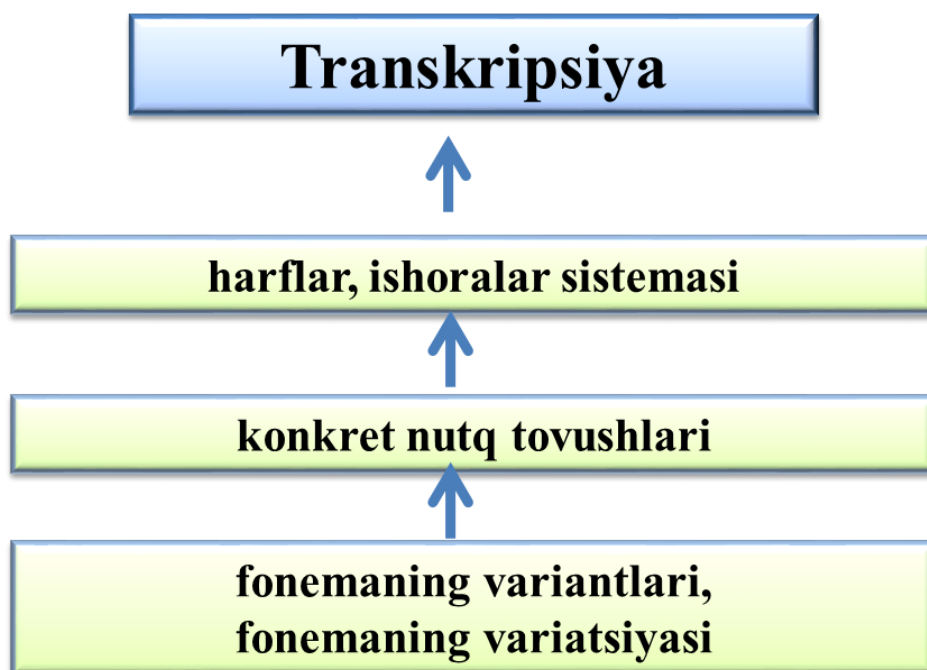
1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Yangi o'zbek transkripsiyasi.
3. An'anadagi o'zbek transkripsiyasi.
4. Diakritik belgilar.

Matn

Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot. *Transkripsiya* lotincha qayta yozish degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaning ta'rifi: *Shevalardagi konkret nutq tovushlarini, ya'ni fonemaning variatsiyalari, variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi* (5-rasm). Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi. Bu transkripsiya, masalan, ingliz tilini o'rganish jarayonida qo'llanilmoqda.
2. Milliy transkripsiya. Bu transkripsiya har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llanilgan transkripsion tizim professor V. V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslangan, lekin o'zbek dialektologlari, garchand, V. V. Reshetov transkripsiyasidan foydalanishsalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilishmaydi, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka ega bo'ladi.

5-rasm. Transkripsiya

Transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o‘rganishda ham qo‘llaniladi. Bunda xorijiy tillardagi va yodgorliklardagi u yoki bu fonemaning talaffuz (artikulatsion-akustik) me‘yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiyani *transliteratsiyadan* farqlash zarur. Transliteratsiya bir til doirasida bir yozuv tizimidagi matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga o‘girishni bildiradi. Masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi o‘zbek yozuvga ko‘chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi hamda yuqorida ta’kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o‘rganishga joriy etiladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo‘lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo‘llaniladi. Bu transkripsiyadan shevalarni o‘rganishda foydalaniladi.

Translatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnning ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o‘girilishini bildiradi.

Transkripsiya uchun, odatda, har bir tilda amalda bo‘lgan yozuv asos qilib olinadi, lekin joriyda bo‘lgan yozuvdagi harflar transkripsiya tizimi uchun yetarli

bo‘lavermaydi. Shu jumladan, joriy o‘zbek alifbosidagi harflar ham o‘zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik xususiyatlarini ko‘rsatish uchun yetarli emas, shu tufayli ham mavjud harflarga qo‘shimcha belgilar qo‘yiladi, ba’zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog‘ida har bir dialektolog ijodiy yondashish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Yangi o‘zbek transkripsiyasi. Bunda ko‘p yillardan beri **turkologiyada** qo‘llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga asoslanildi. Bundan buyon dialektologiya bo‘yicha tadqiqot olib boruvchilarga lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanish tavsiya qilinadi.

Unli tovushlarni ifodalashda ishlatiladigan transkripsion belgilar. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko‘p qirrali bo‘lib, u o‘zbek shevalarida, ayniqsa, fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifoda qilishda o‘zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi::

a(a) – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalari uchun xarakterlidir. Masalan, qipchoq shevalarida: **ana, ata, bala;**

ä (ä) – aksariyat turkiy tillarda qo‘llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: **äkä, änä, jäšä.** Bu unli barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi;

ā (ā)– orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo‘llanadi: **āl, āš, bāl;**

e (e) – old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalarida mavjud: **el. bel, jel, kel;**

i (i) – indifferent, shahar shevalarida tarixan **i:** va **ï:** unlilarining birlashishi (konvergensiya) natijasida hosil bo‘lgan tovushni ifoda qiladi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Singarmonizmli shevalarda i: unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi: : **keldi, jetti, bir;**

Shahar shevalarida barcha bo‘g‘inlarda kela oladi: **kirgin, bārdi;**

ï (ï) – **ï:** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi: **bardï, tïyïn, bïqïn.**

i va *ĩ* unililari singarmonizmli shevalarda qisqa tovushni ifodalaydi (*bil, qĩl*), shahar shevalarida *i* unlisi indifferent tovushni ifodalaydi;

i: (*i:*) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o‘zbek shevalarida mavjud: *i:š, ti:l* (Buxoro). *bi:l* (Farg‘ona). Ko‘pincha unga ikki nuqta ham qo‘yiladi;

ĩ: (*ĩ:*) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi: *qĩ:z, qĩ:jĩq*. Bu unli singarmonizmli o‘zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu harfga shu unlining cho‘ziqligini ta’kidlash uchun ko‘pincha ikki nuqta qo‘yiladi;

u (*u*) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalariga xos: *bu, ul, un*;

ũ (*ũ*) – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *kũl, bũgũn, tũn, ũn*;

o (*o*) – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf. *o‘t*), *qol* (adabiy orf. *qo‘l*), *oq* (adabiy orf. *o‘q*), *toq* (adabiy orf. *to‘q*);

õ (*õ*) – old qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *bõl* (bo‘lmoq - ajratmoq), *kõl, hõnõr* (hunar). Singarmonizmli o‘zbek shevalari va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi;

ε – ko‘proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *nεmε* (nima). *qεnεqε* (qanaqa). Iqon, Qarnoq, ayrim Xorazm shevalarida ham qayd qilinadi.

Cho‘ziq unililar uchun ikki nuqta qo‘yiladi.

An‘anadagi o‘zbek transkripsiyasi. Hozirgacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlar rus grafikasi asosidagi transkripsiyada amalga oshirilgan. Ular quyidagilar:

a(a) – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalari uchun xarakterlidir. Masalan, qipchoq shevalarida: *ana, ata, бала*;

ə(ә) – aksariyat turkiy tillarda qo‘llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *əкə, əнə, йəшə*. Bu unli barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi;

ɔ(ɔ) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo‘llanadi: *ɔл, ɔш, бɔл*;

e(e) – old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalarida mavjud: *ел, бел, йел, кел*;

и(и) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o‘zbek shevalarida mavjud: *иш, тил* (Buxoro). *бил* (Farg‘ona). Ko‘pincha unga ikki nuqta ham qo‘yiladi;

ы(ы) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi: *кыз, қыйық*. Bu unli singarmonizmli o‘zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu harfga shu unlining cho‘ziqligini ta’kidlash uchun odatda ikki nuqta qo‘yiladi;

ь(ь) – indifferent, shahar shevalarida tarixan и va ы unlilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo‘lgan tovushni ifoda qiladi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Singarmonizmli shevalarda и unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi: *келдь, йетть, бьр*. Shahar shevalarida barcha bo‘g‘inlarda kela oladi: *кьргьн, қэлдь*;

ь(ь) – ы unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi: *бардь, тьгьн, бькьн*;

у(y) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalariga xos: *бу, ул, ун*;

ү(ү) – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *күл, бүгүн, түн*;

o(o) – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *от* (adabiy orf. o‘t), *қол* (adabiy orf. qo‘l), *оқ* (adabiy orf. o‘q), *тоқ* (adabiy orf. to‘q);

o(ə) – old qator, o‘rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: **boʻl** (bo‘lmoq – ajratmoq), **koʻl**, **xoʻnəp** (hunar). Singarmonizimli o‘zbek shevalari va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi;

e(ɛ) – unlisi **ä** va **e** unilari o‘rtasida talaffuz qilinadi, old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: **ke(l)** (Iqon), **zel** (Xorazm). Bu ma’lumot ko‘rsatilgan shevalarda o‘z kuchini yo‘qotmoqda, faqat Namangan shahar shevasida saqlanib qolmoqda: **neme** (nima), **qeneqe** (qanaqa), **Helməxən ettəmən kemedə** (Halimaxon erta bilan kelmadi).

Undosh tovushlarda qo‘llaniladigan transkripsion belgilar. Undosh tovushlarni ifodalashda fanda kirill yozuvidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o‘zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o‘ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilardan foydalanilgan. Ular quyidagilarda ko‘rinadi:

dj – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi;

ɲ - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi *-ng/ng*;

v - lab-tish tovushini ifoda qiladi;

w - lab-lab tovushini ifodalaydi, *cyw*, *qywmaq* kabi so‘zlarda uchraydi;

f - lab-tish tovushi uchun ishlatilgan va ko‘proq o‘zlashgan so‘zlarda uchraydi;

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o‘rinlarda turkiy taqlidiy so‘zlarda qo‘llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat’iy emas, matnlarda **w** ornida **v** harfini, **f** ornida **ɸ** harfini ishlatish an’anasi bor.

Yangi va an’anadagi o‘zbek transkripsiyasida unililar mosligi bunday namoyon bo‘ladi: **a ~ a, ä ~ ə, ā ~ ɔ, e ~ e, i ~ ɪ, ĭ ~ ɪ** **i: ~ u, ĭ: ~ ɪ, u ~ y, ü ~ ʏ, o ~ o, ö ~ ə, ɛ ~ ɛ.**

Yangi transkripsiyada undoshlar quyidagi harflar bilan ifodalanadi: **b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z**. Shuninhdek, turkologiya transkripsiyasidagi **ɣ** (amaldagi **g** o‘rnida), **ʃ** (amaldagi **sh** o‘rnida), **č** (amaldagi **ch** o‘rnida), **j**

(amaldagi *y* o‘rnida), *ŋ* (amaldagi *ng* o‘rnida), *ʒ* (amaldagi *j* o‘rnida) harflari olindi.

Diakritik belgilar:

: (ikki nuqta) – tovushning cho‘ziqligini bildiradi;

’ (akut) – belgining o‘ng tomoniga qo‘yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo‘yilsa, velarizatsiyani bildiradi;

> va < – bir tovushning ikkinchisiga o‘tishini ko‘rsatadi;

|| (parallel chiziq) - ikki tovush yoki so‘zning parallel qo‘llanishiga ishora qiladi;

() – qavs ichidagi harf ifodalagan tovushning ba‘zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi;

[] (katta qavs) - matndagi bo‘g‘in, so‘z, transkripsiya qilingan so‘zlarni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi, masalan: [*Tülki* ~ *Tylk’*] ... *nimägä romālñi äldiñiz* ... Bu o‘rinda fikr egasini bidirgan so‘z katta qavs ichiga olib ko‘rsatilgan.

Shuni ta’kidlash lozimki, keyinchalik matn bayonida zarur o‘rinlarda so‘z va grammatik ko‘rsatkichlarning adabiy tildagi va turkologiyadagi (ba‘zan kirill yozuvi asosidagi) transkripsiyasi baravar keltirilib boriladi.

Bu quyidagicha ko‘rinishda aks ettiriladi (6-rasm):

Adabiy tildagi variantlar	Yangi o‘zbek transkripsiyasi	An’anaviy transkripsiya
yurak ketayotgan	<i>jüräk // žüräk</i> <i>ketijkän</i>	<i>йүрәк//джүрәк</i> <i>кетъйкән</i>

6-rasm. O‘zbek adabiy tili, yangi va an’anadagi transkripsiyada so‘zlarning berilish tartibi⁹

⁹ Adabiy til, yangi va an’anadagi transkripsiyada yozilgan so‘zlar orasiga ~ moslik belgisi qo‘yib boriladi.

Matn transkripsiyasidan namunalar

1. *Qarluq* lahjasi shevalaridan namuna.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Pāššāni bu gāpi el-jurtti žā qijnāp qojipti. Pāššādān bezār bopti xālājiq. Bir kāmmāyāl šājir bārākān. U pāššāni āldigā bāriпти. Pāššā undān, hi gādāj, nāgā keldiņ, dip sorāпти. Kāmmāyāl šājir ādāmlā tārtivātkān qijinčilijlā:ni, tāmā-tām olu(v)ni kotārip māzārgā ābāriš āzāplārini šiyir qip, pāššāgā oqiveripti-de, sāngā muni nime pājdāsi vā, diпти.

An'anadagi transkripsiyada: ...Пәшшәнә бу гәпә ел-йурттә джә қыйнәп қойыптә. Пәшшәдән безәр боптә хәләйқ. Бәр кәммәғәл шәйәр бәрәкән. У пәшшәнә әлдигә бәрипти. Пәшшә ундән, хь гәдәй, нәгә келдән, дып сорәптә. Кәммәғәл шәйәр әдәмлә тәртвәткән қыйнчәльйлә:нә, тәммә-тәм олу:(в)нә котәрып мәзәргә әбәриш әзәпләринә шйир қип, пәшшәгә оқверыптә-де, сәнгә мунә нәме пәйдәсә вә дыптә.

2. *O'g'uz* lahjasi shevalaridan namuna.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Bir varākān, bir joqākān, qadī:m za:manda bir pa:šša bo:an ākān. I:nšu pa:ššanī ä:šikini ä:ldindä bir da:rax va: ākān. I:nšu da:raxnī bir jo:rpayī a:ltinnan, bir jo:rpayī kü:müštän ākān. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir jo:rpaq joq oladī ämiš. Soņ pa:šša sa:raj a:damnarīnī sa:qčiliq ä:tmākä qojipti.

An'anadagi transkripsiyada: ...Бәр варәкән, бәр йоқәкән, қадим за:манда бәр па:шша бо:ан әкән. И:ншу па:шшань ә:шкьнә ә:лдьндә бәр да:рах ва: әкән. Бу да:рахнә бәр йа:рпағә а:лтыннан, бәр йа:рпағә кү:мүштән әкән. Гү:лләдә бәр гү:н хәр гү:нә бәр йа:рпақ йоқ оладь әмиш. Соң па:шша са:рай а:дамнарнә са:қчәльқ ә:тмәкә қойыптә.

3. *Qipchoq* lahjasi shevalaridan namuna.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Qiz ulyajip ^von žašya žetipti. Žigit ^vorman ičidān kātākān qoryan qurip, qizdi nikālāp apti. Qiz šundajam čirājli bopti-qo, ^vonīņ čači zārdān pajda boyandaj. Bir küni qiz anharya bašini žuvipti. ^vOnīņ bir dana čači ^vüzülip ayip ketipti...

An'anadagi transkripsiya: ...Қыз ^Вулғайып ^Вон алты джашқа джетъпты. Джъгът ^Ворман ^Вчъдэн кэтэкэн қорған қурьп, қыздь нъкэлэп апты. Қыз шундайам чърэйль бопты-қо, ^Воньң чачь зэрдэн пайда боғандай. Бър күнь қыз анхарға башьн джувьпты. ^ВОньң бър дана чачь ^Вүзүльп ағып кетъпты...

Tayanch tushunchalar:

Dialektolog [диалектолог, dialectologist] – shevashunos, shevani o'rganuvchi shaxs.

Diakritik belgi [диакритические знаки, diacritic mark] – harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Fonematik transkripsiya [фонематическая транскрипция, phonemic transcription] – tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Fonetik transkripsiya [фонетическая транскрипция, phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan harflar, ishoralar tizimi.

Indifferent [индифферент, indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [палатализация, palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transliteratsiya [транслитерация, transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga o'girish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [транскрипционный знак, transcriptional mark] – har bir nutq tovushi uchun qo'llaniladigan harf yoki ishora.

Velarizatsiya [веляризация, velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

5-mavzu. O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari.

Reja

1. O‘zbek shevalarining unlilar tizimi.
2. O‘zbek shevalarining undoshlar tizimi.
3. Kontrast juft unlilar.

Matn

O‘zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O‘zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonunlar, fonetik jarayonlarning o‘ziga xosligi jihatidan o‘zaro farqlanadi va, aksincha, ayrim jihatlariga ko‘ra, ular bir-biri bilan o‘xshashliklarga ham ega bo‘ladi.

Unlilar tizimi (vokalizm). O‘zbek shevalaridagi unli tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologiyaga oid ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning miqdori **18** tagacha yetadi, degan ma’lumotlar ham beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o‘rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e’tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o‘rinli bo‘ladi.

Qarluq lahjasidagi dialekt va shevalarda jami **13** ta unli qo‘llanadi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda **6, 7** ta, singarmonizmli shevalarda esa **11** ta unli qo‘llanadi. Toshkent dialektidagi shevalarda **i, e, ä, ā, o, u**; Samarqand shahar shevasida **i, e, ä, a, o, u** unlilari iste’molda bo‘lsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda **ā** unlisi bilan birgalikda **a** unlisi ham uchraydi. Qirg‘izistonning O‘sh, O‘zgan, Jalolobod kabi shevalarida **8** ta – **i, e, u, ü, ö, ā, ä**; Olabuqa, Oqtam, Karavon shevalarida **7** ta – **i, e, u, ä, o, ā, a** unli mavjud.

Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Shimkent, Sayram) **11** ta: **a, e, ä, i:, i, i:, i, o, ö, u, ü** unli mavjud. Qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi shevalarda ham **11** ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni jadvalga quyidagicha joylashtirish mumkin (6-rasm). . Bu unlilar to‘g‘risida transkripsiya izohida to‘liq ma’lumot berildi.

ā unlisi to‘g‘risida. **ā** unlisining o‘zbek tilida va o‘zbek shevalarida paydo bo‘lishi bilan bog‘liq muhim fikrlar bilan tanishtirish lozim bo‘ladi. Ta’kidlash

joizki, bu unli turkiy tillarga xos emas, lekin tatar va boshqird tillarida arab va fors tilidan o‘zlashgan so‘zlarda qayd qilinadi. O‘zbek tilida ham ko‘proq shahar tipidagi, ya’ni qarluq lahjasi shevalarida qo‘llanadi. Qipchoq lahjasi shevalarida esa u doimiy emas, balki muayyan vaziyatlarda va tojik tili va adabiy tilning kundalik ta’sirida ko‘rinib qoladigan o‘rinlari bor, lekin bu unli qipchoq, o‘g‘uz lahjalari shevalariga xos emas. Qarluq lahjasining shimoliy o‘zbek shevalarida ham bu unli qo‘llanmaydi. Bu holat **ā** unlisining paydo bo‘lishi masalasiga to‘xtalish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Y. D. Polivanov uni forsiy (*eroniy* deb yuritadi) tilning ta’sirida paydo bo‘lganligini ta’kidlaydi. Sh. Shoabdurahmonov **ā** unlisining paydo bo‘lishini o‘zbek tilida keyingi hodisa deb qaraydi hamda bu unli shahar shevalarida lab undoshlari (*sāvzi, bārsāvuz*) va chuqur til orqa **q, g’, x** undoshlari (*tārāq, qilyān*) ta’sirida umumturkiy **a** unlisi o‘rnida paydo bo‘lgan deb hisoblaydi. Turkologlardan N. Z. Hojiyeva esa tojik shevalarining ta’siri bo‘lishi kerak deb taxmin qiladi. Shu bilan birga, **ā** unlisi to‘g‘risida o‘tgan asrning 20-yillarida G‘ozi Olim Yunus quyidagi fikrlarni yozib qoldirgan edi:

- **ā** unlisi forsiy emas, forsiy deyilishi yanglish fikrdir;
- bu tovush eronlashgan turk-o‘zbek tillaridan ko‘ra fors tilining ta’siriga tushmagan shevalarimizda ko‘proq ishlatiladi;
- hatto forsiy ta’siri ostida bo‘lishidan uzoq bo‘lg‘an Edil bo‘yi tatarlarida bu alif aksariyat-la eshitiladi;
- bu alif asl fors tilida yo‘qdir;
- bu turk tili ta’sirida qolg‘an forsiy (tojik) lahjasidagina eshitiladi;
- bu tovush chin turk tovushidir.

Albatta, G‘ozi Olim Yunusning bu fikrga tanqidiy qaralishi lozim.

Undoshlar tizimi (konsonantizm). O‘zbek shevalaridagi sof turkiy so‘zlarda **b, d, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, ž, η** undoshlari amalda bor. Ularning lingvistik tavsiflari adabiy til bilan aynidir. Shevalarimizda bu undosh fonemalar ikki pag‘onali qo‘llanadi, ya’ni palatal va vel(y)ar. Bunda old qator unlilar qurshovida undoshlar palatal (yumshoq), orqa qator unlilar qurshovida vel(y)ar (qattiq) tus oladi.

7-rasm. Unlilarning joylashish tartibi

Aslida bu qonuniyat adabiy tilga ham xos. Bu qoida **k, g, q, γ, x** undoshlariga tatbiq etilmaydi, chunki bu undoshlarda dominantlik kuchli bo‘ladi va **k, g** undoshlari old qator unlilarning, **q, γ, x** undoshlari orqa qator unlilarning so‘zda qatnashishini talab qiladi. Misollar: kumush ~ **gü:müş** (Xorazm) so‘zida **g** undoshi qatnashgani uchun barch unlilar old qator, qayrog‘och ~ **qarayaš** (shim.o‘zb. shev.) so‘zida **q, γ** undoshlari qatnashganligi uchun orqa qator unli takroran kelgan. Boshqa undoshlar esa unlining xarakteriga moslashadi: **beš** so‘zidagi **b, š** undoshlari palatal, **baš** so‘zidagi shu undoshlar vel(y)ardir, chunki birinchisi old qator unli, ikkinchisi esa orqa qator unli atrofiga joylashgan (8-rasm).

Lab-lab **f** undoshi undov va taqlidiy so‘zlarda iste‘molda bor: **uf, tuf**, o‘zlashgan so‘zlarda esa bu undosh **p**, ba‘zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi, biroq Forish shevasida **f** undoshi mustaqil so‘zlarda ham uchraydi: pichoq ~ **fi:čaq**, pul ~ **ful**, paxta ~ **faxta**, patir ~ **fütir**.

H undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshining fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o‘zbek, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so‘zlardagi shu tillarga xos bo‘lgan ح (*hoyi hutti*), ه (*hoyi havvaz*), ف (*fe*) harflarini ifodalaydigan undoshlar o‘zbek tili shevalarining artikulation-akustik xususiyatlariga moslashgan.

Artikulatsiya oʻrni	Sonor	jarangli	jarangsiz	Palatal		Vel(y)ar	
				tovush	qoʻllanishi	tovush	qoʻllanishi
Lab undoshlari	m			mʼ	mʼenʼ	ʼm	ʼmaʼš
		b		bʼ	bʼerʼ	ʼb	ʼbaʼr
		v		vʼ	čʼevʼärʼä	ʼv	aʼvaʼra
			p	pʼ	tʼerʼ	ʼp	ʼtaʼp
			f	fʼ	tʼüfʼ	-	
Til oldi undoshlari		z		zʼ	zʼärʼ	ʼz	ʼzaʼr
		ž		žʼ	žʼärʼ	ʼž	ʼžāʼn
		t		tʼ	tʼerʼ	ʼt	ʼtaʼra
		s		sʼ	sʼenʼ	ʼs	ʼsāʼmāʼn
		š		šʼ	šʼäkʼärʼ	ʼš	ʼšaʼxʼs
		č		čʼ	čʼinʼ	ʼč	ʼčuquʼr
		n		nʼ	nʼäjʼ	ʼn	ʼnaʼn
		l		lʼ	lʼä:lʼäk	ʼl	ʼlāʼčiʼn
		r		rʼ	tʼerʼä(jʼ)	ʼr	ʼraʼs(t)
Til oʻrta undoshi	j			jʼ	jʼük	ʼj	ʼjoʼl
Sayoz til orqa undoshlari	ŋ			ŋʼ	sʼinʼilʼ	ʼŋ	qīʼŋʼŋīʼr
		ɣ		-		-	
			k	-		-	
Chuqur til orqa undoshlari		γ		-		-	
			q	-		-	
			x	-		-	
Boʻgʻiz undoshi			h	hʼ	hʼälʼi	ʼh	ʼhāʼli

8-rasm. Undoshlar artikulatsiyasi, palataliztsiyasi, vel(y)arizatsiyasi

O‘g‘uz, xususan, Xorazm shevalarida adabiy tildagi **q** undoshi o‘ziga xos artikulasiyaga ega. Bu undosh mazkur shevalarda adabiy tildagi **k** va **q** undoshlari oralig‘ida talaffuz qilinadi, uni diakritik belgi bilan **‘k** kabi ifodallash mumkin:

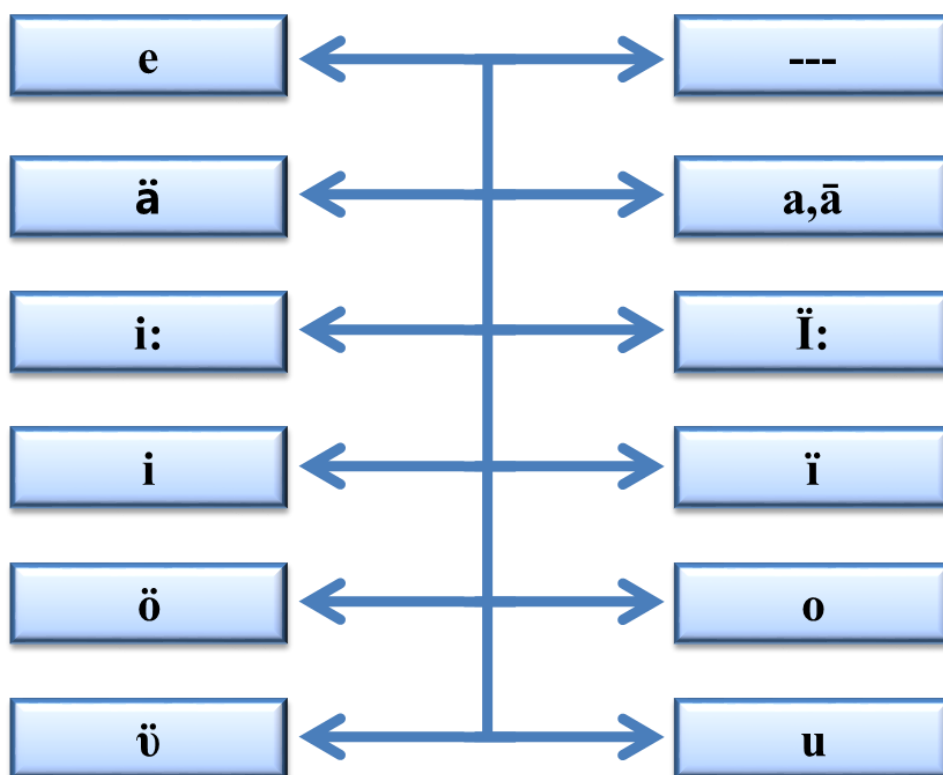
A:talī'knīn ma:līn ba'ktīm bā:ārdā,

O'zi durmijīn u:jatadī sā:ārdā.

Biširān a:šlari gō:znūn ja:šīnnan,

Ča'kma'k ta:š na:nīn bārār nā:ārdā (Qo‘shiqdan).

Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo‘ladi. Ular quyidagilar: *i: ↔ ī:, i ↔ ĭ, ö ↔ o, ü ↔ u, a, ā ↔ ä* (9-rasm). Bundan faqat **e** unlisigina mustasno, uning jufti yo‘q. Shevalarda contrast unlilar ba‘zan so‘z ma‘nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: *i:s* hidni, *īs* qurumni (Qoraqalpog‘iston o‘zb. shev., shim. o‘zb. shev.), *bilüvi* “bilish”ni, *biluvī* “fikr-o‘yi, xayoli”ni anglatadi (Turkiston).

9-rasm. Kontrast (juft) unlilar

Tayanch tushunchalar:

Vokalizm [вокализм, vocalizm] – unlilar tizimi.

Konsonantizm [консонантизм, konsonantizm] – undoshlar tizimi.

Kontrast unli [контрастные гласные, contrast vowel] – old qator va orqa qator xususiyatlariga ko‘ra zidlangan unlilar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq lahjasi shevalarida qaysi unlilar qo‘llanadi?
2. Qipchoq lahjasi shevalaridagi unlilarni tavsiflab bering.
3. O‘g‘uz lahjasi shevalarining miqdori va sifatiga tavsif bering.
4. Ā unlisining o‘zbek tilida va shevalarida tarqalishiga izoh bering.
5. Palatal va vel(y)ar undoshlar deganda nimani tushunasiz?
6. Kontrast unlilar qaysi qonunga xizmat qiladi?
7. ‘k, f undoshlariga tavsif bering.

6-mavzu. O‘zbek shevalarining fonetik qonunlari

Reja

1. Singarmonizm.
2. Umlaut.
3. Diftong

Matn

O‘zbek shevalarida bir qator fonetik qonunlar amal qiladi. Ularning shevalarimizda mavjudligi o‘zbek tilining turkiy tillaga daxldorligini anglatib turadi. Jumladan, singarmonizm o‘zbek adabiy tilidan boshqa barcha turkiy tillarning asosiy fonetik qonunidir. Bu qonun o‘zbek tilining shahar va shahar tipidagi shevalaridan boshqa barcha shevalarida asosiy fonetik qonun sifatida amaldadir. Shuningdek, umlaut tovsh mosligi kabi qonunlar ham o‘zbek shevalarining o‘ziga xosligini ta’minlagan.

Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg‘unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I. A. Bogoroditskiy fikriga ko‘ra, singarmonizm unlilar uyg‘unligi, shuningdek, qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Undoshlarga ham

taalluqli deyilishi jaranglilik va jarangsizlik jihatidan asos va affiksning uyg'unlashishi ko'zda tutiladi: borgan ~ *baryan* (r+γ jarangli undoshlari uyg'unlashgan), ketgan ~ *ketkän* (t+k jarangsiz undoshlar uyg'unlashgan). Bunday fonetik jarayonni singarmonizm deb qarash an'anasi ham bor. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. *Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizm*. Singarmonizmning bu turida so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarida ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida *a, u, o, i:, i* unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarida ham ana shu unlilar keladi, shuningdek, so'zda chuqur til orqa *q, ɣ, x* undoshlari ishtirok qilishi ham mumkin, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida *ä, e, i:, i, ö, ü* unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarida ham xuddi shu unlilar keladi, bunday so'zlarda *k, g* undoshlari ham qatnashishi mumkin. Bu qonun qarluq lahjasining shahar va shahar tipidagi shevalarida amal qilmaydi.

2. *Labial singarmonizm*. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi, o'zbek tili va uning shevalarida esa qisman amal qiladi.

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham old qator lablangan unli(lar) qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqa qator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham orqa qator lablangan unli(lar) qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarida siyrak uchraydi: suyunchi ~ *süjünči*, ko'rindi ~ *köründi*, bo'libdi ~ *boluptu*, ko'ribdi ~ *körüptü* (Namangan) va boshqalar.

Singarmonizm qonuni ayni zamonda unlilarning *progressiv assimilatsiyasi* deb ham yuritiladi. Singarmonizmdan chekinish hollari:1. Shevalarda yuklamalar

singarmonizmga bo'ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarida: bo'ldi-ku ~ *boldi-qu*, keldi-ku ~ *keldi-qu*, kelding-a ~ *küdiñ-ä*, barding-a ~ *bardiñ-ä*.

2. Ayrim qo'shimchalar bir variantli bo'lganligi tufayli singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin, masalan, qipchoq shevalarida bora qol ~ *barayaj*, kela qol ~ *keläyaj*; Xorazm shevalarida: (soxta) tabibchilik ~ *sünnäçiliq*. -*yaj*, -*çiliq* affikslarining shu shevalarda old qatorli varianti bo'lmaganligi uchun singarmonizmga bo'ysunmagan.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar aslida singarmonizmga bo'ysunadi, lekin bo'ysunmaydigan o'rinlari ham bor, masalan, muborak ~ *muvārük* (shim. o'zb. shev.), peshona ~ *pešana* (shim. o'zb. shev.)

4. Qo'shma so'zlarning aksariyatida singarmonizm buziladi: o'rta barmoq ~ *ʻortantereK* (Jo'sh), (uzun) ko'rpacha ~ *girdiqana* (Qarshi, Najman), xirbachcha(mushuk bolasi) ~ *xirbäççä* (Mang'it).

Umlaut. Umlaut unlilarning *regressiv assimilatsiyasidir* (Y. D. Polivanov). Bu hodisani adabiyotlarda singarmonizmning bir turi deb ham yuritiladi. Aslida u nemis tiliga xos fonetik qonundir. Bu qonunga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ *sān* → *sänä*, yosh ~ *jāš* ~ *jäšä*.

Bu qonun Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar: molim ~ *mälim*, solish ~ *säliš*, noki ~ *näki*, toying(otning bolasi) ~ *täjiñ*.

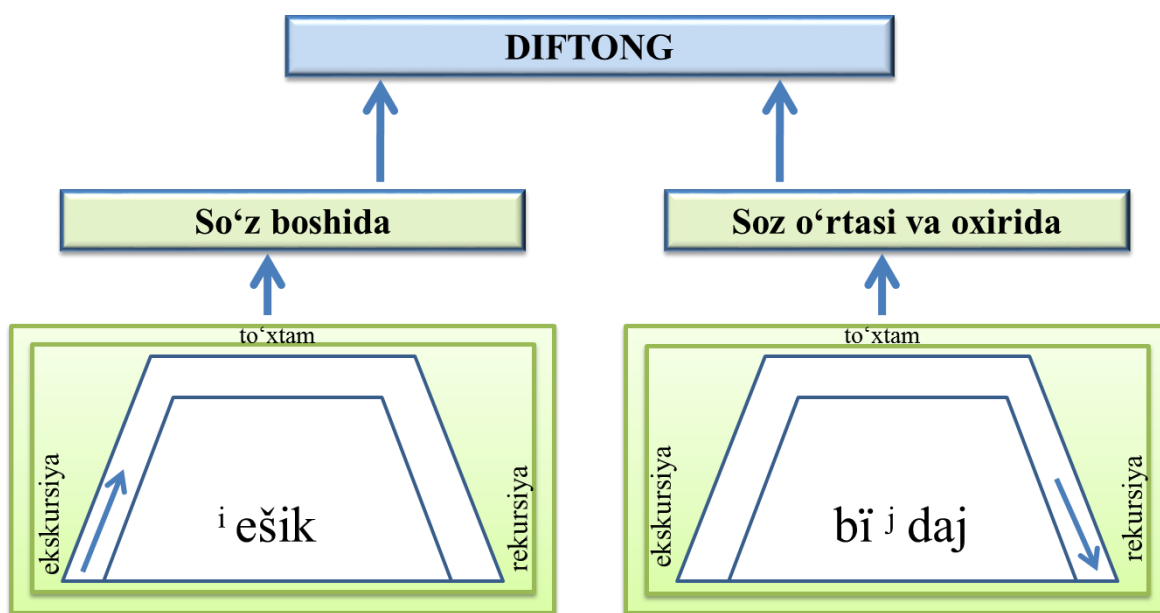
Singarmonizmli shevalarda yuqoridagi kabi *san, jaš, mal, sal, näk, taj* so'zlari affiks qo'shilganda, umlaut emas, balki singarmonizm qonuniga bo'ysunadi: *san+a, jaš+a, mal+im, sal+iš, näk+i, taj+iñ*

Singarmonizmga chapdan (→) o'ngga qarab, umlautda esa o'ngdan (←) chapga qarab unlilar uyg'unlashadi.
Singarmonizm: **bar** → **ja** → **tür, gä** → **li:n** → **dä** → **vä** → **dim**.
Umlaut: **bäš** ← **i** (boshi), **mäl** ← **i** (moli)

10-rasm. Singarmonizm va umlautda unlilar ta'siri

Diftonglar. Singarmonizmli shevalarda diftong hodisasi ko‘p uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to‘xtam) va rekursiyaning to‘liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi *monoftongdir*. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi. Adabiyotlarda diftongning ikki turi to‘g‘risida, ya‘ni so‘z boshida va so‘z ichida (o‘rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi hamda diftongda unli asosiy tovush hisoblanadi.

O‘zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshlanishida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada **i, j, u, ü, v**) unsurlari qo‘shiladi va to‘xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; so‘z ichida esa ekskursiya va to‘xtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda, rekursiya so‘ngida **j** undoshi qatnashadi (11-rasm).

11-rasm. Diftong jarayoni

Bu fonetik hodisa qipchoq, o‘g‘uz lahjasi shevalariga xosdir: ikkinchi ~ *jekinči*, echki ~ *ješki*, ikki ~ *jeki*, o‘ynab ~ *ojnap*. Diftongning ikkinchi turiga tush ~ *tüjš*, sut ~ *süjt* misollarini keltirish mumkin.

O‘zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

je : ikki ~ *jeki*, ena ~ *enü*, ellik ~ *elüv*;

o : o‘rta ~ *orta*, o‘yla ~ *ojla*;
ö : o‘rdak ~ *ördük*, o‘t(fe‘l) ~ *öt*;
o : on ~ *on*, oy ~ *oj*;
ü^j : kuz ~ *kü^jz*, kut(fe‘l) ~ *kü^jt*;
i^j : tit(fe‘l) – *ti^jt*, ish ~ *i^jš*;
i^j : qiz ~ *qi^jz*.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi cho‘ziq unlilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Masalan, **iz** so‘zi Qorabuloq shevasida dastlab *i:z* tarzida talaffuz qilingan, so‘ng u *iʒ* tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya‘ni asosiy tovush va uning tarkibida kelgan hamda unga hamohang bo‘lgan tovush unsuri birgalikda diftongoid deb yuritiladi. Masalan, *je^jki* so‘zida *je* tovushlari birgalikda diftongoiddir.

Aksariyat o‘zbek shevalarida adabiy tildagi **uzum, uzuk, ipak, ingichka, ilon, ip** kabi so‘zlarning *jüzüm, jüzük, jipäk, jiniškä, jılan, jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki so‘z boshidagi **j** mustaqil fonema (monoftong) sifatida o‘z o‘rniga ega.

*Aq **jılan**, appaq **jılan**, ajdında jatqaniñ qani?*

Biz jamandın ajrilip, jaxšini tapqaniñ qani? (Xalq qo‘shiqlaridan)

So‘z boshidagi **j** undoshi qipchoq shevalarida “**ž**” undoshiga mos keladi va tovush mosligini hosil qiladi: *žüzim, žüzik, živäk, žiniškä, žılan, žip*.

Shuningdek, o‘zbek tilidagi va shevalaridagi **-iy** (sinfiy), **-uv** (biluv) kabi qo‘llanishlar ham diftong emas.

Tayanch tushunchalar:

Diftong va diftongoid [дифтонг и дифтонгоид, diphthong and diphtongoid] – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Fonetik qonun [фонетический закон, phonetic laws] – o‘zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog‘liq holda yuz beradigan fonetik hodisa.

Labial singarmonizm [лабиальный сингармонизм, labial singarmonizm] – lablangan unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm [лингвальный сингармонизм, lingual singarmonizm] – old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Singarmonizm [сингармонизм, singarmonizm] – unlilar uyg'unligi.

Umlaut [умлаут, umlaut] – unlilarning regressiv assimilatsiyasidir.

Takrorlash uchun savollar:

1. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
2. Singarmonizm undoshlarga ham aloqadormi?
3. Singarmonizmdan chekinish holatlarini izohlab bering.
4. Umlaut qanday xususiyatga ega?
5. Singarmonizm va umlaut qaysi jihatlari bilan o'xshash va farqli?
6. Monoftong, diftong va diftongoid nima?

7- mavzu. O'zbek shevalarida fonetik jarayonlar

Reja

1. Tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari.
2. Unlilar cho'ziqligi turlari.
3. Tovush mosligi

Tovushlarning kombinator va pozitsion ozgarishlari. Assimilatsiya. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundir. Uning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: oldi ~ *ālli* (Qarshi, Shahrisabz), suvni ~ *suvvi* (Toshk.), bo'ldi ~ *boddi* (Shahrisabz), jonlanish ~ *žāllaniš*, senlar ~ *sellär* (Mahg'it), sochni ~ *sāčči* (Toshkent vil.).

To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga (masalan, artikulatsiyasi yaqinligi) ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: oshgan ~ **āškän**, ishga ~ **iškä**, ketgan ~ **ketkän** (Toshk.), o'zimdän ~ **özimnän** (Xorazm.).

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir: zarar ~ **zülär**, devor ~ **duvāl**, änj'r ~ **änžil**, qimmat ~ **qī:jmat**.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: menga ber ~ **mayamber**, hayron bo'ldim ~ **häjrāmbollim** yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak odam ~ **böläadam**, kerak edi ~ **kerägidi**.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ **žüvürdi** (qipchoq), sabr qildi ~ **savir qildi** (Xorazm), gapi ~ **gävi** (qipchoq).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq boladi: suyak ~ **süjäg** (Namangan), qarg'a ~ **γarya**, sariq ~ **sariy** (qipchoq).

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Qipchoq va Xorazm shevalarida: qo'shni ~ **qoñši**, qumursqa ~ **qurmusqa**, tekshir ~ **teškär**.

Reduksiya so'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ **k(i)š(i)**, keta ber ~ **ket(i)vur**, Sharif ~ **Šär(i)p**.

Eliziya tovush tushishi bo'lib, ikki ko'rinishga ega, ya'ni ikki so'z (qo'shma so'z) talaffuzida oldingi so'z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi: bora oldi ~ **bäräldi(a)**, ko'ra oldi ~ **köräldi(ä)** va so'z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: bo'lsang ~ **bo:saŋ(l)**, bersang ~ **be:säŋ(r)**, ushlat ~ **u:šat(l)**, qichqir ~ **qičir(q)** (Xorazm), tashlama ~ **täšämä(l)** (Toshkent), boradi ~ **barzaq**, oladi ~ **alžaq** (a) (Mang'it). *Unlilarning orttirilishi* (proteza): loy ~ **ilaj**, lof ~ **ilapī** (qipchoq). Unlilarning orttirilish so'z o'rtasida ham yuz beradi: kasb ~ **käsīm**, umr ~ **umur**, vaqt ~ **vaqit** (Toshkent vil.)

Undoshlarning takrorlanishi (geminatsiya): qari ~ **qarri**, ariq ~ **arriq**, ashula ~ **ašulla**, saqich ~ **saqqiz**, kichik ~ **kičči**, ulug' ~ **ulli** (Mang'it)

So'z boshida va o'rtasida undoshlarning orttirilishi: ayvon ~ **hajvan**, duchor ~ **duvčar**, necha ~ **nejčü** (qipchoq). So'z boshida **h** undoshining orttirilishi ayrim shevalar uchun o'ziga xoslikni ham bildiradi. Masalan, Mang'it shevasida bu holat ko'zga tashlanadi: ari ~ **hari**, ayyor ~ **hajjar**, ayol ~ **hajal**, olis ~ **halis**, natija ~ **nätinžü**, eshik ~ **eshshik**, halidan ~ **hällittän** (Andijon) va boshqalar.

Undoshlarning so'z boshida tushishi: hatla ~ **atla**, hurkdi ~ **ürkti**, hisob ~ **sap**, ho'kiz ~ **ökiz**, yog'och ~ **ayač(š)** (o'g'uz, shim. o'zb. shev.), hashar ~ **äšür**, hafsala ~ **äpsälä**, yil ~ **il**, hid ~ **id** (Andijon).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: tush (tush ko'rish) ~ **tu:š**, ot (ism) ~ **a:d**, bosh ~ **ba:š**, tuz ~ **du:z** va boshqalar. Bunday cho'ziqlik *birlamchi cho'ziqlik* deyiladi. Birlamchi cho'ziqlik boshqa shevalarda ham ba'zan uchrab turadi, jumladan, Farg'ona shevalarida bil ~ **bi:l** (bilmoq), Buxoro o'zbek shevalarida til ~ **ti:l**, Andijon shevalarida teri ~ **te:ri** (qo'yning terisi), qari ~ **qa:ri** (qariya), to'ri ~ **tö:ri** (uyning to'ri), Quyi Qashqadaryo shevalarida qani ~ **qa:nü**, ular ~ **o:lar** so'zlarida qayd qilinadi.

Ikkilamchi cho'ziqlik. So'z tarkibida biror undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: sandiq ~ **sändu:**, o'rtoq ~ **ortä:** (Toshkent), bo'l ~ **bo:**, ol ~ **a:** (shim. o'zb. shev.), Namangan shevalarida: tegmas ~ **te:mäs**, laylak ~ **lä:lä:**. Bunday cho'ziqlik *ikkilamchi cho'ziqlik* deyiladi. Shevalarda bunday cho'ziqlik ko'pincha **h** undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ahmad ~ **Ä:mät**, dahliz ~ **dä:liz**, mehr ~ **me:r**, qahr ~ **qa:r**.

Sinerezis. Ikkilamchi cho'ziqlik sinerezisga ham olib keladi. Ma'lumki, intervokal pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-

yon kelib qolgan ikki unli o‘zaro singishib, nutqda cho‘ziq unlini hosil qiladi. Bu fanda sinerizis hodisasi deyiladi. Shevalarimizda bunga misollar ko‘plab topiladi: zahar ~ **zä:r**, shahar ~ **šä:r** (Buxoro), o‘g‘il ~ **u:l** (qipchoq), sihat ~ **sä:t** (Baliqchi).

Uchlamchi (emfatik) cho‘ziqlik. Bunday cho‘ziqlik Namangan shahar shevasining hozirgi-kelasi zamon fe’lida yorqin ko‘rinadi, ya’ni bu fe’l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko‘rsatkichi **ä** va boshqa shakllarda ishtirok etgan **ä** unlisi odatdagiga nisbatan cho‘ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo‘lishsiz shaklida **j** undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo‘lishsizlik affiksida **ä** unlisi ham ikkilangan cho‘ziqlikka ega bo‘ladi: bilmayman ~ **bi:lmä::(j)mä:**, bo‘lmaydi ~ **bomä::(j)di**, men aytmayman ~ **mä: ätmä::(j)mä**, sen bilmaysan ~ **sä: bi:lmä::(j)sä:**

Tovush mosligi. O‘zbek shevalaridagi so‘zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko‘zga tashlanadiki, bir so‘z ayni ma’nosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu o‘zgarish so‘z ma’nosiga putur yetkazmaydi: doppi ~ **toppi** (Toshkent), kel ~ **gäl** (Xorazm), yo‘l ~ **žol** (qipchoq), shu ~ **šo** (qipchoq), choy ~ **čäj** (qipchoq), bedana ~ **bödänä** (Turkiston). Bu kabi so‘zlardagi **t // d**, **k // g**, **j // ž** undoshlari va **e // ä**, **u // o**, **e // ö** mosligi namoyon bo‘ladi. Shuningdek, Forish shevasida ham **e // ä** (battar ~ **betär**, mayli ~ **mejli**, sakkiz ~ **sekkiz**), **ü // ö** (uy ~ **öj**, umr ~ **ömur**), **b // v** (bor ~ **va:r**, bilan ~ **vilän**, besh ~ **veš**), **v // g** (tovush ~ **dögüş**, qarovul ~ **qaragul**), **p // b** (pichoq ~ **bičaq**, pishadi ~ **bišädi**) mosliklari qayd qilinadi. Bir qator Shevalarda so‘z o‘rtasida **š // j** mosligi mavjud: tashlab ~ **täjläp** (Surxondaryo).

Qipchoq lahjasi shevalarini boshqa lahjalardan ajratib turadigan tovush mosligi ham bor. Bu so‘z boshida **j // ž** undoshlarining kelishidir: Javzo oyida yog‘in yoqqandan ilon yoqqan yaxshi ~ **žavzada žavun žavyannan žilan žavyan žaxši // jaxši**.

Adabiyotlarda tovushlarning **j ~ r** mosligi (**bir ~ bij**) rotatsizm, **š ~ l** (**tänil ~ täniš**) mosligi esa lambdaizm deb ham yuritiladi.

Tayanch tushunchalar:

Assimilatsiya [ассимиляция, assimilation] – unli va undoshlarning birbirlariga singishi yoki o‘ziga o‘xshatib olishi.

Dissimilatsiya [диссимиляция, dissimilation] – undosh tovushlarning bir pozitsiyada farqlanib qolishi, noo‘xshashligi.

Tovush mosligi [соответствие гласных, correspondence of sound] – so‘z ma‘nosi ssqqlqrib qolgan holda yuz beradigan tovush o‘zgachaliklari.

Unlilar cho‘ziqligi [долгота гласных, length of vowels] – unlilarning boshqa tovush ta‘sirida va uning ta‘sisiriz cho‘zilishi.

Takrorlash uchun savollar:

1. So‘zda qanday tovush o‘zgarishlari yuz berishi mumkin?
2. Unli va undoshlar bilan bog‘liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
3. Shevangizdan yuqoridagi fonetik hodisalarga misollar keltira olasizlarmi?
4. Unlilar cho‘ziqligining qanday sifat turlari bor?
5. Sinerezis qaysi fonetik hodisa bilan birga yuzaga keladi?
6. Tovush mosligi nima va unga shevangizdan misol keltira olasizmi?

8-mavzu: O‘zbek shevalarining grammatik xususiyatlari

Grammatik kategoriyalar

Reja

1. O‘zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O‘zbek shevalarida egalik kategoriyasi.
3. O‘zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.

Matn

O‘zbek tilining grammatik kategoriyalari o‘zbek adabiy ntili va shevalari uchun shaklan bir xil bo‘lib, uni tashkil etadigan so‘z shakllari, to‘g‘rirog‘i, affikslarining rang-barangligi bilan adabiy tildan farqlanadi. Albatta, shevalarning bu xususiyati uning boyligidan darak beradi.

Ma'lumki, grammatik kategoriyalar so'z shakllarining birlasha olish qobiliyati nuqtai nazardan tashkil topadi, ya'ni so'z shakllarining ayni bir xil grammatik vazifa bajarishi jihatidan birlashishi ko'zda tutiladi.

Grammatik son kategoriyasi. U birlik va ko'plik (jamlik) shakllaridan tashkil topadi. Ma'lumki, birlik son ko'plik songa zid qo'yilishi asosida belgilanadi, lekin fe'l shakllarida birlik va ko'plik o'z ko'rsatkichlariga ega bo'ladi (bu haqda o'z o'rnida fikr yuritiladi).

Ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-lär, -lar, -när, -nar, -nä, -är, -ä, -lä, -la, -där, -dar, -tär, -tar* kabi qo'shimchalar qo'llanadi. O'zbek shevalari uchun *-lär* arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalari uchun umumiydir. Shevalarda ko'plik affiksining quyidagi variantlari amalda bor:

-lä varianti Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo'llanadi: uylar ~ *ojlä*, qo'yinglar ~ *qojjlä*, gullar ~ *güllä*, kunlar ~ *güllä*;

- *nä* varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar ~ *ujjñä*, qo'yinglar ~ *qojjñä*;

-la varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar ~ *qizla*, ular ~ *hula*;

-ä // är varianti shahar va shahar tipidagi shevalarda qo'llanadi: bizlar ~ *bizä(p)*, sizlar ~ *sizä(p)*;

-när, -nar, -där, -dar, -tär, -tar affixlari qipchoq shevalariga xosdir: uzumlar ~ *üzümnär*, mehmonlar ~ *mehmannar*, jigitlar ~ *žigittär // žigillär*, ojinlar ~ *ojundar* (qipchoq).

O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida (ko'rsatish olmoshlarida) tarixiy qo'sh ko'plik shakli uchraydi: bular ~ *bulalar*, shular ~ *šulalar* (aynan: *bu+lar+lar, shu+lar+lar*).

-lär affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida **hurmat** ma'nosini ham ifodalaydi. (Misollar kerak)

Ayrim shevalarda ko'plik, jamlik ma'nolarini ifodalovchi maxsus affixlar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida quyidagi affixlar uchraydi:

-lig affiksi: kiyimlari ~ *kijimligi*, ishlari ~ *ishligi*;

-lug affiksi: o'zlari ~ *ozlugi*, uylari ~ *ojlugi*.

-gi affiksi shaxsni bildiruvchi soʻzlarga qoʻshiladi: **ājimgilä** (unda oyisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), **ādāmgilä** (bunda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi). Jamlik affiksining bu varianti Tojikiston Respublikasi Topqoq shevasida ham **ājimgilä, äkänğilä, sijningilä** tarzida qoʻllanishda bor.

Til tarixida koʻplikning **-t, -z, -q // k** affikslari bilan ifodalangan shakllari mavjud boʻlgan. Ularning qoldiqlari, yaʼni **-q** affiksining **-aq** varianti Surxondaryoning Jarqoʻrgʻon, Termiz, Sherobod tumanlarida yashovchi qoʻngʻirotlar shevalarining ayrim soʻzlarida saqlanib qolmoqda. Ular, asosan, olmosh va feʼl shakllarida uchraydi: Sizlar borip keldingizlarmi ~ **sizaq barip kedinizaqmi?** Oʻzingizlar ~ **ʻözinqizaq**. Bu affiks faqat orqa qator variantli boʻlib, koʻplik maʼnosini eslatib tursa-da, ushbu oʻrinlarda mavjud koʻplikni taʼkidlashga xizmat qilgan.

Shuningdek, Tojikistondagi oʻzbek shevalarida asos va koʻplik affiksida **-l // t** metatezasi qayd qilingan: burgutlar ~ **bürgültä**, tutlar ~ **tulta**, otlar ~ **olta** va b. Bunday holat boshqa shevalarda uchramaydi.

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyadagi shakllarning semantikasi adabiy til bilan aynan, lekin shevalarda egalik qoʻshimchalari koʻp variantli boʻladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ham ega.

I shaxs birligida **-m // im // im // um // um** affiksi qatnashadi: bolam ~ **balam**, inim ~ **inim**, alim (qoʻlim) ~ **alim**, jonim ~ **žanim**, qoʻlim ~ **qolum**, koʻnglim ~ **könlüm**.

I shaxs koʻpligida **-miz // miz(s) // imiz/imiz(s), -umuz(s) // umüz, -vuz // vuzä** affiksi qatnashadi: balamiz ~ **balamiz/s**, inimiz ~ **inimiz**, jonimiz ~ **žanimiz/s**, qolimiz ~ **qolumuz/s**, koʻnglimiz ~ **könlümüz**, ishimiz ~ **išivuz(ä)**.

II shaxs birligida **-ŋ // in // in // un // un** affikslari keladi: bolang ~ **balan**, ining ~ **inin**, aling (qoʻling) ~ **alin**, joning ~ **žanin**, qoʻling ~ **qolun**, koʻngling ~ **könlün**.

II shaxs koʻpligida **-ŋiz // ŋiz(s), -iniz // iniz(s), -ünüz // unuz(s), -i:z, -jiz, -i:jlä, -(i)nlä // (i)nlä** affikslari ishtirok etadi: balangiz ~ **balaniz/s**, iningiz ~ **ininiz**,

joningiz ~ *žanižiz/s*, qolingiz ~ *qolunuz/s*, ko'nglingiz ~ *köñnüñüz*, ishinglar ~ *i:šinglä*, qo'linglar ~ *qolinqla* (Xorazm), uyinglar ~ *ojijlä*, bolg'angiz ~ *bolyüjiz* (Toshkent vil.).

III shaxs birlik va ko'pligida *-i // i, -si // si*, ba'zan *-su // sü* (Qorabuloq) affiksilari qatnashadi: bolasi ~ *balasi*, inisi ~ *inisi*, ali (qo'li) ~ *äli*, jon ~ *žani*, tulkisi ~ *tülküsi*, qoyi ~ *qoju*.

Egalik affikslari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlariga to'la boy'sunadi, lekin shevalarda muayyan qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham uchraydi va uni nutq qulayligi, iqtisodi hamda til tarixi bilan bog'lash mumkin bo'ladi, masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-vuz // vuzä* affiksi qatnashadi: kitobimiz ~ *kitäpuvuz*, II shaxs ko'pligida esa *-i:z // ijiz // jlä* affiksi qatnashadi: kitobingiz ~ *kitäpi:z*, kitoblaring ~ *kitäpijlä*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli to'liq saqlanadi. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "j" lovchi shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bir xil ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi.

Bosh kelishik. Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qarluq lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas, ya'ni to'rt va besh kelishikli shevalarda bu kelishik affikslari qo'llanmaydi. Bu kelishik amalda bo'lgan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-niñ // niñ affiksi ko'proq unli va sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ena ~ *enäniñ*, otaning ~ *ataniñ* (qipchoq), otangning ~ *ataniñ*,

bedananing ~ *bödänäniñ* (Mang‘it). Jo‘sh, Sherobod shevalarida **z** undoshi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda affiks tarkibidagi **n** undoshi progressiv assimillatsiyaga uchraydi: bizning ~ *bizziñ*, sizning ~ *sizziñ*.

-*iñ* // *ïñ* affiksi undosh bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: ko‘pning toyi ~ *köpiñ toji*, otning boshi ~ *atiñ başi* (qipchoq);

-*nüñ* / *nuñ* affiksi lablangan unli qatnashgan va unli yoki sonor undoshlar bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: uning ~ *onunñ*, uyning ~ *üjnüñ* (qipchoq);

- *üñ* // *uñ* affiksi lablangan unli qatnashgan va undoshlar bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: ko‘zning qorachig‘i ~ *közün qaraçıyi*, tunning qorong‘usi ~ *tünüñ qarañisi*, qo‘yning juni ~ *qojunñ jüni* (shim.o‘zb. shev.);

-*diñ* // *dïñ* affiksi jarangli undosh bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: bizning ~ *bizdiñ*, ularning ~ *olardiñ* (qipchoq), bekning ~ *begdiñ*.

-*dün* // *duñ* affiksi lablangan unli qatnashgan va jarangli undoshlar bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: qoyning ~ *qojduñ*, ko‘zning ~ *közdün* (qipchoq);

-*tin* // *tïñ* affiksi jarangsiz undoshlar bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi: katakning ~ *kätüxtin*, otning ~ *attin* (qipchoq), Mang‘itning ~ *Manñittin*, yigitning ~ *jigittin* (Mang‘it) .

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-*ni* // *nï* affiksi: olmani ~ *älmäni* (Toshkent.), suvni ~ *suvni* (shim. o‘zb. shev.). -*ni* varianti arxivariant hisoblanadi va barcha shevalarda qo‘llana oladi;

-*i* affiksi undosh bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilgan, Qorako‘l va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ *i:ši qil*, so‘zni bilmasang gapirma ~ *sözi bilmäsän gapirmä*;

-*nü* // *nu* affiksi oxirgi bo‘g‘inida lablangan unli bo‘lgan so‘zlarga qo‘shiladi. Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi.

-*di* // *dï* // *ti* // *tï* affiksi undosh bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi va barcha singarmonizmli shevalarda bor: tog‘ni ~ *tavdi*, yigitlarni ~ *žigittürdi*, otlarni ~ *attardi* (qipchoq), mehnatkashni ~ *mijnätkäšti*. -*di* // *ti* varianti Farg‘ona

guruh shevalarida ham qo‘llanadi: uyni ~ *ujdi*, ishni ~ *išti*, bug‘doyni ~ *buvdeydi* (Pop)

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi **n** undoshi kuchli assimilatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko‘rinadi: qo‘lni ~ **qolli**, boshni ~ **bāšši**.

Tushum kelishigining belgisiz qo‘llanishi barcha shevalarga xosdir: Biz keldik kelin ko‘rgani ~ *biz kellij kelin korgäni*. Shumchuq soysa ham, qassob soysin ~ *čumčuy sojsäjäm. qässäp sojsun* (Qarshi).

Jo‘nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

-gä // kă // qa // ya affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda **-gä // kă** varianti uchraydi, xolos: uyga ~ **üjgä**, yurtga ~ **jurtkä**, ishga ~ **iškä**; (Toshkent vil.) **-qa // ya** varianti singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan asoslarga qo‘shiladi: o‘qishga ~ **oqušqa**, dalaga ~ **dalaya**;

-a // ä affiksi o‘g‘uz guruh shevalarida va shimoliy o‘zbek shevalariga xosdir: qo‘limga ~ **qolima**, gullarga ~ **güllärä**;

-na // nä affiksi o‘g‘uz shevalarida uchraydi: alina (qo‘liga) ~ **älinä**, bolasiga ~ **balasina**;

-ja // jä affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ **xurmaja**, o‘ziga ~ **özijä**, U katta akasiga xurmada qatiq olib borayotgan chog‘da yo‘lda yomg‘ir yog‘g‘an ~ *O kättä äkäsijä xurmäjä qätix äb bārgän čäxxä jolgä jäymur jāqqän*.

Jo‘nalish kelishigi affikslari **4** kelishikli shevalarda o‘rin-payt kelishigi ma‘nosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi **xurmaja**, **čäxxä**, **jolgä** misollaridan ham ko‘rinib turibdi.

O‘g‘uz lahjasi shevalari va shimoliy o‘zbek shevalarida jo‘nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ **maņa**, senga ~ **saņa**, unga ~ **uņa** shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa **mayan**, **sayan**, **oyan** shaklini oladi.

O‘rin-payt kelishigida **-dä // da // tū // ta** affiksi qatnashadi. **-dä // tū** affiksi barcha shevalarda, **-da // ta** affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: ishda **ištä**, qo‘lida ~ **qo‘luda**, ichida ~ **i:čindä**, shu orada ~ **šu ortaliqta** (qipchoq).

Shiqish kelishigida **4** toifa affikslar ishtirok etadi:

-dän // dan // tün // tan affiksining qo‘shilish imkoniyatlari keng: -
dän // tün affiksi barcha shevalarda qo‘llana oladi: Buxorodan ~ *Buxārādün*,
sendan ~ *sündän*. Boshqalari esa singarmonizimli shevalarga xosdir: yaprog‘idan ~
jarpaqidan, maxluqdan ~ *maxluqtan* (qipchoq);

- *nän // nan* affiksi Xorazm, ba‘zi qipchoq shevalarida **m, n, η** undoshlari
bilan tugagan sozlarga qo‘shiladi: o‘zingdan ~ *öziñnän*, bo‘yingdan ~ *bojuñnan*,
o‘zimdandan ~ *özimnän*, o‘yindandan ~ *ojinnan*;

-din // dän // tin // tün affiksi shimoliy o‘zbek shevalarida bu kelishikning
asosiy affiksidir: sutchidan ~ *süjtčidin*, oshxonadan ~ *ašxanadün*, topa olmasdan ~
tapamastün, Chimkentdan ~ *Čimgütin*;

-dun // dün // tun // tün affiksi ko‘proq Qorabuloq, Mankent shevalarida va
bir qator singarmonizimli shevalarda uchraydi va oxirgi bo‘g‘inida lablangan unli
bo‘lgan so‘zlarga qo‘shiladi: uydan ~ *üjdün*, qo‘ydan ~ *qojdun*.

O‘g‘uz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari o‘rtasida
interkalar **n** tovushining kelishi ham kuzatiladi: qo‘llarida ~ *qollarında*, so‘zidan ~
sözinnän, o‘zida ~ *özindü*.

Tayanch tushunchalar:

Shevalarda egalik kategoriyasi [категория притяжательности в говорах,
the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini
birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [категория грамматического
числа в говорах, the category of grammar plurality in dielects] – shevalardagi
birlik, juftlik va ko‘plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [категория падежа в говорах, case
category in dialects] – kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Turlanish [склонение, deklension] – kelishik qo‘shimchalari.

Takrorlash uchun savollar:

1. Grammatik kategoriya qanday belgilanadi?
2. Har bir ko‘plik affiksining qanday asoslarga qo‘shilishi qonuniyatini
tushuntirib bering.

3. Qaysi shevalarda ko‘plik affiksining alohida turlari bor?
4. Egalik shakllaridagi affikslarning variantlaridan qaysilari adabiy tildan jiddiy farq qiladi?
5. Kelishik shallari miqdorining rang-barangligi nima bilan bog‘liq?
6. Bu kategoriyalarda affikslarning asosga qo‘shilish qonuniyatlarini aytib bera olasizmi?

9-mavzu. O‘zbek shevalaridagi fe’llarning xususiyatlari

Reja

1. Fe’ning funksional shakllari.
2. To‘la yoki I-tip tuslovchilar yoki.
3. Qisqargan yoki II-tip tuslovchlar.
4. Buyruq-istak shaklida qo‘llanuvchi tuslovchilar.

Fe’ning funksional shakllari. Sifatdosh shakllari. Bu shakllarda tubandagi affikslar qatnashadi:

-r // ar // ür affiksi. Bu affiksning bo‘lishsiz shaklida *-s* qo‘shimchasi keladi: Korar-ko‘rmasdan gəpira berma ~ ***Körür-körmästän gəpirä:ürmä.*** (Andijon) Shevalarda sifatdoshning ***-ur // ür*** varianti qo‘llanmaydi. Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qayd qilinishi mumkin:

Qaldiryaş qara bolur,

Qanati ala bolur (shim. o‘zb. shev.);

-miş // miš // müš // muš affiksi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda faqat ***-miş // muš*** varianti qo‘llanadi: borgənmish ~ ***bārgämmuš*** (Toshkent), aytganmish ~ ***äjtgänimuš*** (Farg‘ona);

-gän // kän // yan // qan affiksi variantlarining barchasi **singarmonizmli** shevalarda uchraydi:

Ba:ššimda^v on lä:pär ba:jñ qī:zima(n).

Ä:limdä du:tarim, ^vo:jin sa:zima(n).

A:tam-ä:näm sävgänimä värmäsä,

Aqqin su:va aqqanima razima(n) (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks soʻngidagi **n** undoshi ayrim shevalarda regressiv assimillatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ *kegüllärgä qarajlär* (Andijon). Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda faqat **-gän // kän** varianti ishlatiladi: qoʻygan ~ *qojgän*, topgan ~ *tāpkän* (Toshkent);

-än // an affiksi oʻgʻuz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ *baratīran*, kelgan ~ *gülän*;

-doyon affiksi. Bu affiks shimoliy oʻzbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ *baradoyon*, keladigan ~ *kälüdoyon*;

-žaq // žäk affiksi: olmoqci ~ *alžaq*, ketmoqchi ~ *gitžäk* (Xorazm);

-asi // äsi affiksi: borgim keldi ~ *barasim gäldi*, ichgim keldi ~ *i:čäsım gäldi* (Xorazm);

-äjči: affiksi: borayotgan edim ~ *bāräjči:dim* (Quyiqashqadaryo);

-guči affiksi Xoʻjand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi **i** unlisi lab garmoniyasiga uchraydi: boradigan edim/eding/edi ~ *bārgučudum, bārgučuduñ, bārgučudi*. Faqat III shaxs tuslanishidagina bu unli lablanmaydi.

-gič // γič // kič // qič affiksi Surxondaryo qipchoq shevalarida keng qoʻllangan: haydar ~ *häjdägič*, olar ~ *āγič*, qaynatar ~ *qajnatqič*, ketar ~ *ketkič*; -kelar edi ~ *kelgičidi*, aytar edi ~ *äjitkičidi* (Baliqchi).

-ävli // uvli affiksi ham Surxondaryo qipchoq shevalarida qayd qilihadi va u **-gän** affiksli sifatdoshga sinonim boʻladi: *Qaj vax qajtsayam üji šīpiruvli* (*supurilgan*), *avqati piširüvli* (*pishirilgan*). *žügi tännävli* (*tanlangan*), *kiri žuvuvli* (*yuvilgan*), *malī bājlävli* (*bogʻlangan*).

Ravishdosh shakllari. Bu shaklda ham bir necha affikslar qatnashadi:

-ä // a // j affiksi. Bu affiks varianti barcha singarmonizmli shevalarda bor. Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda faqat **-ä // j** varianti qoʻllanadi: ketä berdi ~ *ketävurdi* (Margʻilon), oʻynay-oʻynay *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *bārä-bārä*. Xorazm shevalarida uning boʻlishsiz shakliga yana **-in // in** taʻkid affiksi qoʻshiladi va bu affiks tarkibidagi **a/ü** unlilari **i/i** unlilariga oʻzgaradi: koʻrmay ketdi ~ *görmijin gitti*, olmay ketti ~ *almijin gitti*;

-p // ip // ĩp affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh bilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ **ĩslĩp**, olib ~ **alĩp**, lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda uning jaranglashgan varianti ham mavjud: borib edi ~ **barĩb/v edi**, kelib edi ~ **kelib/v edi**. **-ĩb // ub // ĩp // up** varianti shevalarda uchramaydi, lekin adabiylashgan ayrim she'riy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin;

-gĩni // kĩni // ĩani // qani affiksi. Bu affiks barcha shevalarda qayd qilinadi: borgani ~ **bĩrgĩni** (Toshkent), **baryani** (qipchoq); eshitgani ~ **eĩitkĩni** (Toshkent), yo'liqqani ~ **joliqqani** (qipchoq).

-ginĉĩ // kinĉĩ // ĩinĉĩ // qinĉĩ affiksi: yurguncha ~ **jĩrginĉĩ**, borguncha ~ **baryinĉĩ**. Men bormaguncha, sen kelma, kuyib-yonib yurguncha ~ *Mĩn barmayinĉĩ sĩn gĩlmĩ, kĩjĩp-janiĩ jĩrginĉĩ* (o'g'uz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi bo'g'inda **u** unlisi keladi. Bu affiksning shimoliy o'zbek shevalarida **-giĉi:** // **kiĉi:** // **ĩiĉi:** // **qiĉi:** variantlari qayd qilinadi: ko'rguncha ~ **kĩrgiĉi:**, aytguncha ~ **etkiĉi:**, borguncha ~ **baryiĉi:**, otguncha ~ **atqiĉi:**;

-i: affiksi. U o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir. Adabiy tildagi **-a** ravishdosh affiksi ma'nosiga mos keladi: yuradi ~ **jĩri:di**, lekin **jĩri:di ĩdi** shaklidagi fe'l adabiy tildagi **yurar edi** shakliga ekvivalent bo'ladi.

Adadiy tildagi **-gach // kach // qach** affiksining variantlari shevalarda uchrashi dialektologik tadqiqotlarda qayd qilinmadi.

Harakat nomi shakllari. Unda uch variantdagi affikslar qatnashadi:

-mĩk // maq affiksi o'g'uz lahjasi uchun xarakterlidir: o'ynamoq ~ **ojnamaq**, ketmoq ~ **gitmĩk**;

-ĩ // iĩ // ĩĩ // ĩĩ // uĩ qarluq lahjasining xususiyatidir: bilish ~ **biliĩ**, yig'ish ~ **jĩyiĩ**, o'rish ~ **oruĩ**, ko'rish ~ **kĩriĩ**. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda – **ĩ // iĩ** variantlarigina ishlatiladi;

-v // uv // ĩv affiksi qipchoq lahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ **bilĩv**, eshituv ~ **eĩitĩv**, qoluv ~ **qaluv**.

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juz'i fonetik tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning ta'siri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Tuslanish tizimi. Turkiy tillar va o'zbek adabiy tili tuslanish tizimi o'zbek shevalariga ham xos bo'lib, ularda tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi bir necha shakllarga ega bo'ladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar to'liq tuslovchilar deb ham yuritiladi.

I shaxs birligida *-mān // man* affiksi qatnashadi: kelaman ~ *kelāmān*, o'qiyman ~ *oqijmān* (Toshkent), o'ynayman ~ *ojnajman* (qipchoq). Ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiksdagi **n** undoshi talaffuz qilinmasligi mumkin: boraman - *barama*, kelaman ~ *gālāmā*.

I shaxs ko'pligida *-miz(ä) // miz/s // piz // piz/s, -vuz//vuzä* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi **z** undoshi jarangsizlashadi. *-miz(ä)* varianti, deyarli, barcha shevalarda qayd qilinadi: ketyapmiz ~ *ketvāmmiz*, boryapmiz ~ *bārvāmmizä* (Toshkent), *-vuz/vuzä* varianti Toshkent, Qarshi shevalarida qo'llanadi: ishlaymiz ~ *ishlijvuz(ä)*, qilamiz ~ *qilāvuz*, *-piz/piz/s* varianti (aslida u assimilatativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyapmiz ~ *kājāppiz/s*, qarabmiz ~ *qarappiz/s* (shim.o'zb.shev.).

-miz, -vuz(ä) affikslari Toshkent shevasida *-di, -sä* affiksli so'z shakllariga qo'shila olgan: oldik ~ *āldimiz // āldivuz(ä)*, aytsak ~ *ājtsāimiz // ājtsāvuz(ä)*, berdik ~ *berdimiz // berdivuz(ä)*, yursak ~ *jursāimiz // jursāvuz(ä)*.

II shaxs birligida singarmonizmli shevalarda *-sān/san* affiksi qatnashadi: ekasan ~ *egāsān*, borasan ~ *barasan* (qipchoq). Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-sān* varianti qo'shiladi: kelasan ~ *kelāsān*, oqiysan ~ *oqijsān* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida **n** undoshi talaffuz qilinmaydi: borasan ~ *barasa*, kelasan ~ *gālūsä*.

II shaxs ko'pligida *-siz // siz/s +lä(r) // la(r), -silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi **z** undoshi jarangsizlashadi.

-*siz* varianti deyarli barcha shevalarda qoʻllanadi: boryapsiz ~ *bārvāssiz* (Toshkent), ketyapsiz ~ *ketjüpsiz* (Margʻilon).

-*siz* // *siz/s* + *lū(r)* // *la(r)* varianti singarmonizmli shevalarda qoʻllanadi: baribsz ~ *bariṣsiz/s*, ushlabsiz ~ *ušlapsiz/s*, koʻribsizlar ~ *kōriṣsizlār*, oqibszlar ~ *oqiṣsiz/slar*.

-*s*, -*silā* varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qoʻllanadi: ishlaysiz ~ *išlijs* // *išläjs*, kelasizlar ~ *kelāsilā*.

III shaxsda affiks qatnashmaydi, lekin -*a* // *ä*, -*j*, -*b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan feʼlarda va boshqa ayrim feʼlarda -*di* // *dī* // *ti* // *tī* affiksi va uning koʻpligida baʼzan -*lū(r)* // *la(r)* affiksi qoʻshilishi mumkin. Singarmonizmni yoʻqotgan shevalarda faqat -*di* // *ti* varianti qoʻllanadi: ishlaydi *išlijdi*, kelyapti ~ *kevāttī*, singarmonizmli shevalarda esa ~ *dī* // *dī* // *ti* // *tī* variantlarining barchasi qoʻllanadi: boradi ~ *baradī*, ichadi ~ *i:čādī*. Tojikistonning janubiy oʻzbek shevalarida -*tu* varianti ham qayd qilinadi: sochyapti ~ *čāčāptu*.

Samarqand va Navoiy viloyatining ayrim shevalarida hamda Surxondaryo qipchoq shevalarida -*a/ü* affiksli soʻzlarning III saxsida tuslovchi affiks qatnashmaydi: *men baraman*, *sen barasan*, *o bara*. *Kela solib, qarab oʻtiradi* ~ *Kelāttāp qarap otīra* (Surxondaryo).

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular -*di* // *dī* // *ti* // *tī* va -*sā* // *sa* affikslari bilan shakllangan feʼllarga qoʻshiladi.

I shaxs birligida faqat -*m* affiksi qatnashadi: aldim ~ *aldīm*, aytsam ~ *ajtsam*, berdim ~ *berdīm*, yursam ~ *jürsām*. Shevalardagi *kördüm*, *qojdum* tuslanishida ikkinchi boʻgʻindagi lablangan unlilarning qatnashishi labial singarmonizmga amal qilishi tufayli yuz bergan, yʻani ikkinchi boʻgʻindagi *ü* // *u* unlilari oʻtgan zamon feʼlini hosil qiluvchi -*di* // *dī* affiksidagi unlining lab garmoniyasiga boʻysunishidir, lekin tuslovchi affiks qoʻshilmasa, *u* unlisi singarmonizmga boʻysunmaydi.

I shaxs koʻpligida -*k* // *q*, -*i:j*, -*v* // *vuz* // *vuzä* affikslari qatnashadi.

-k affiksi singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda qo‘llanadi: ko‘rdik **kordik**, bordik **bārdik**. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: borsak ~ **bārsok**, olsak ~ **ā:sok**. Shuningdek, Toshkent shevasida **-k** affiksini o‘tgan zamon fe’lida **-z** affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o‘zgarish yuz beradi: bordik ~ **bārduz**, keldik ~ **kelduz**.

-k // q oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: keldik ~ **keldik**, bordik ~ **bardiq**.

-v // vuz // vuzü affiksi bilan shakllangan fe’llar Toshkent shevasida kengroq: borsak ~ **bārsovuz(ü)**. Bu affiks qo‘shilishi bilan so‘zda sifat o‘zgarishi yuz beradi, ya’ni **-sä** affiksi tarkibidagi **ä** unlisi **o** unlisiga o‘tadi.

-i:j affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida iste’molda bor: urdik ~ **urdi:j**, bildik ~ **bildi:j**.

II shaxs birligida **-ŋ** affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi **-ŋ** affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning qo‘llanish qonuniyatlari I shaxsdagi **-m** affiksi bilan aynandir: olding **aldin**, aysang **ajtsan**, berding ~ **berdin**, yursang ~ **jürsän**. Bu shaxsdagi **-ŋ** affiksini Xo‘jand shevasida **-j** affiksi almashtiradi: ketayotgan eding ~ **ketvātkan edij**. Bu o‘zgarish o‘sha sheva uchungina xarakterlidir. Suningdek, **-ŋ** affisli so‘z shakli Iqon, Qorabuloq shevalarida III shaxs uchun ham ishlatiladi va adabiy tildagi hozirgi-kelasi zamon shakliga muvofiq keladi: ... *qanča kü:n jo:l jürüp, bi:(j) čö:lgä jettin* (yetadi). *Ikki xatunni: häjdäp küldin* (keladi). *Jana žä:mi kä:rvaniniki xira:žisini küstin* (kechadi).

II shaxs ko‘pligida quyidagi affikslar qatnashadi:

-ŋiz // ŋiz affiksi aksariyat shevalarda iste’molda bor: bordingiz ~ **bardiniz**, kettingiz ~ **kettiniz**. Shundan **-ŋiz** varianti singarmonizmni yo‘qotgan shevalardagina mavjud, faqat Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks uchramaydi;

-ŋuz/ŋüz affiksi labial singarmonizm amal qiladigan shevalarda qo‘llanadi: buyurdingiz ~ **bujurdunuz**, kuttingiz ~ **küttünüz**;

-jiz affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, **-zlä** affiksi esa faqat Qarshi shevasida iste’molda bor: bajardingiz ~ **bäžärdijiz**, bordingiz ~ **bärdizlä**;

-*jlä* affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga ko‘proq xarakterli: oldinglar ~ *äldijlä*, ishladinglar ~ *ışlädijlä*;

-*ñlä/ñla* o‘g‘uz lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: keldinglar ~ *güldiñlä*, bordinglar ~ *bardiñla*.

III shaxsda tuslovchi affiks ishtirok etmaydi.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qayd qilinadi va o‘ziga xos tuslanishga ega.

I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak ma’nosini ifodalaydi:

-(*ä*)*j* // (*a*)*j* affiksi barcha singarmonizmli shevalarda bor: boray ~ *baraj*, ketay ~ *ketäj*, qo‘llay ~ *qollaj*. Ko‘rinadiki, unli bilan tugagan so‘zlarga affiksning -*j* varianti (o‘yna ~ *ojnaj*) qo‘shiladi. Bu Qarnoq, Qorabuloq, Mankent shevalarida qayd qilinadi;

- *ij* affiksi singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda ishlatiladi: ishlay ~ *ışlij*, ketay ~ *ketij*, so‘ray ~ *sorij*. Bunda unli bilan tugagan so‘zlardagi *ä* unlisi *i* unlisiga o‘zgaradi: boray ~ *barij*, oylay ~ *ojlij*, ko‘ray ~ *körij*;

-*ijin* // *ijin* affiksi Xorazm va shimoliy o‘zbek shevalarida uchraydi: olib borayin ~ *apparijin*, olib kelayin ~ *äkkälijin*. Uning qisqargan shakli ham bor: *apparï:n*, *äkkäli:n*.

I shaxs ko‘pligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak ma’nosini ifodalaydi:

-*äjnu*, -*ijlu*, -*äjnuk* affikslari singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda qo‘llanadi: ishlaylik ~ *ışläjnu* (Namangan) olajlik ~ *äljlu* (Toshkent), boraylik ~ *bäräjnuk* (Namangan, Xo‘jand);

-*äjlik* // *ajliq* affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ *čüşäjlik*, qaraylik ~ *qarajliq*. Bu affiksning -*äjlik* varianti singarmonizmni yo‘qotgan shevalargagina xos: qo‘llaylik ~ *qolläjlik* (Marg‘ilon);

-*äjik* // *ajiq* affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: aytaylik ~ *äjtäjik*, boraylik ~ *barajiq*;

-i:jk // i:jq affiksi shimoliy o‘zbek shevalarida uchraydi: ko‘raylik ~ **köri:jk**, qolaylik ~ **qali:jq**;

-nun // nüñ affiksi shimoliy o‘zbek shevalarida(Qorabuloq)gina qayd qilinadi. Bu affiks boshqa variantlarga ega emas, ya’ni uning lablanmagan varianti yo‘q: boraylik ~ **barajnun**, aytaylik ~ **e:däjnüñ**.

Gö:zälim, ha: gö:zälim,

Yürün ba:yni: **küzäjnüñ**,

Ba:yiñizya suv tüssä,

Ö:rdäg bolub **süzäjnüñ**¹⁰.

-äli // ali affiksi Xorazm shevalarida qo‘llanadi: boraylik ~ **barali**, ketaylik ~ **gitäli**.

II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan **-gin // kin // yin // qin** affikslari buyruqni kuchaytirish yoki kuchsizlantirishga xizmat qiladi.

II shaxs ko‘pligida quyidagi affikslar qatnashadi: **-(i)ñ // (i)ñ // (i)ñlär // (i)ñlar // (i)ñizlär // (i)ñizlar** affikslari aksariyat shevalarda amalda bor: boringizlar ~ **bariñiz(s)lar**, kelinglar ~ **keliñlär**, qaranglar ~ **qarañlar** (qipchoq). **-(i)ñ// (i)ñ** varianti adabiy tildagi kabi birlikning hurmat shaklini ifoda qiladi;

-jlär varianti Andijon shevasida iste’molda bor: qaranglar ~ **qäräjläär**, soranglar ~ **soräjläär**;

-jlä varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ **kelijlä**, olib boringlar ~ **äbärijlä**;

-(i)ñlä // (i)ñhla variantii Xorazm, Qorako‘l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ **añlanhla**, ko‘ringlar ~ **göriñlä**.

III shaxsda **-sin // sän, -sun, -si // si. -su // sü** affikslari ishtirok etadi:

¹⁰ K. K. Yudaxin yozib olgan. She’r matnlari ko‘pincha sheva xususiyatlaridan chekinadi. Ushbu matndagi **gö:zäl** so‘zi shevada yo‘q, **bolib** so‘zi esa **o:p** shaklida qo‘llanadi.

-*sin* affiksi barcha shevalarda qoʻllanadi, *-sin // sin* variantlari singarmonizmli shevalarda faol ishlatiladi: *eshitsin ~ išitsin* (Toshkent), *qaytsin ~ qajtsin* (qipchoq);

-sun varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: *korsin ~ korsun*, *bilsin ~ bilsun*;

-si // si // su // sü variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: *borsin ~ barsi*, *ishlasin ~ i:šläsi*, *koʻrsin ~ körsü*, *qoʻysin ~ qojsu*;

-däg // tög // lög affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchraydi: *ishlasin ~ išlädäg*, *pishirsin ~ bi:šürtäg*, *olsin ~ ällög*. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniy asarlarida bu maylning III shaxsida *-dik* affiksi ishlatilgan. Alisher Navoiyda:

Telbä köñluñni, Nävāij, zabt äjläj älmädiñ.

Emdi ček āndin ilik här sāri bārsä bārdik

baytidagi *bārsä bārdik* birikmasi *borsa borsin* deb tushuniladi.

Yuqoridagilqrdan koʻrinadiki, tuslovchi affikslarning aksariyati adabiy tilda ham qoʻllanayotgan boʻlsa, shevalarda betakror shakllar ham qayd qilinadi. Bular jumlasiga *-vuz//vuzä*, *-i:j (urdi:j)*, *-ŋ (käldiñ ~ keladi)*. *-däg // tög // lög* affikslari bilan hosil qilingan shakllarni kiritish mumkin.

Feʼl mayllari va zamonlaridagi ayrim oʻziga xosliklar. Maʼlumki, shakllangan feʼllar sof feʼl, ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qoʻshilishidan hosil boʻladi. Feʼllarda tuslovchi affikslardan oldin keladigan zamon koʻrsatkichlari shevalarda turlicha boʻladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qoʻshilganda, turli fonetik oʻzgarishlar, yaʼni morfonologik jarayon yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan baʼzan kuchli farqlanishiga olib keladi.

Oʻtgan zamon feʼllari. **Olmoq** feʼli: *āppän, āpsän, āptü, āppiz, āpsiz, ālišiptü* (Andijon)

Yopmoq feʼli: *žapqamman, žapqansan, žapqan; žapqammis, žapqansis, žapqan.* Boʻlishsiz shakli: *žappayamman, žappayansan, žappayan; žappayammis, žappayansis, žappayan* (qipchoq).

Bormoq fe'li: *bārgämmän, bārgänsän, bārgän; ~ bārganvuz, bārgansilä, bārišgan* (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi.

Kelib edi fe'li: *kelivedim, kelivediñ, kelivedi; kelivedik // kevedik, kelivediñiz, keivedi // kelvedi* (qipchoq).

Borib edi fe'li: *barivādim, barivādiñ, barivādi; barivādik, barivādiñlä, barivādilä* (Xorazm). Ko'rinadiki, to'liqsiz fe'l soddalashgan shakl tarkibida singarmonizmga bo'ysunmaydi; *bāruvdim, bāruvdiñ, bāruvdi; bāruvdij, bāruvdi:z, bāruvdijlä//bārišuvdi* (Toshkent).

Samarqand, Navoiy, Qarshi, Buxoro guruh shevalarida *-r // ør* sifatdosh affiksi fe'l shakllarida *-j* affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli *bārājidim, bārājidiñ, bārājidi; bārājidik, bārājidiñizlä, bārājidi* tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Aksariyat shevalarda **bergan edi // berib edi** fe'l shakli tuslanishida o'ziga xos fonetik jarayon, ya'ni soddalashish yuz beradi: *beruvdim, beruvdiñ, beruvdi* va hk. Bunday holat Namangan shevaidagi **urar edi** tipidagi fe'l tuslanishida ham korinadi: *urāddim, urāddiñ, urāddi, urāddi:; urāddi-nä, urišāddi*.

Qorabuloq shevasidagi **bergan edi** qolipli o'tgan zamon analitik fe'li adabiyotlarda *berdim edi, berding edi, berdi edi; berdydyk (berdik edik), berdingiz edi, berdi edi* tarzida keltirilgan. Sheva vakillari nutqi kuzatilganda, bu shakldagi tuslanish murakkab ko'rinishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi va bu shakl shevada *be:didi:(j)dim, be:didi:(j)diñ, be:didi:(j)di; be:didi:(j)dük, be:did:(j)diñiz, be:didi:(j)di* kabi tuslanishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shevalarda bu shaklda *-vāt, -jāp, -ut, -āt, -āp, -jatir, -žatir, -vatir* affikslari qatnashadi.

Toshkent shevasida *-vāt* affiksidagi keyingi **t** undoshi regressiv assimillatsiyaga uchraydi: *bārvāmmän, bārvāssän, bārvātti, bārvāmmiz(ä) //*

bārvābbiz(ü), bārvāssilä, bārišvātti. Bo‘lishsizida boshqa shakl qatnashadi: *körmijātippan, körmijātipti* va hk.

-jāp affiksi Marg‘ilon shevasiga xos: *kelyappan ~ keljāppän, keljāpsän, keljāpti, keljāppiz, keljāpsiz, keljāpti*. O‘zbek adabiy tiliga shu shakl norma sifatida olingan.

-jät affiksi Namangan shevalarida uchraydi: *ketyapman ~ ketjätmän, ketjässä, ketjätti, ketjätmiz, ketjäsiz, ketjätti*.

Namangan umlautli shevalarida fe‘lning hozirgi zamon shakli *-üt, -vet* (Chortoq) affikslari ishtirokida hosil qilinadi: *ko‘ryapman ~ körüttümä(n), körüssä:, körüttü; körüttimiz/s, körüssilä, körüşütti; oqiyapman ~ oquvetmän, oquvetsän, oquvettü, oquvetimiz/s, oquvetisis, oquvetti*.

-üt affiksli shaklning bo‘lishsizida o‘ziga xoslik kuzatiladi: *yozmayapman ~ jezmüttimä(n), jezmüssä:, jezmütti, jezmüttimiz/s, jezmüttisilä, jezišmütti*.

-āt affiksi Namangan, Qarshi va Parkent shevalarida qayd qilinadi: *boryapman ~ bārāmmäm // bārāttumäm, bārāssan // bārāttusäm, bārātti // bārāttu, bārāmmiz // bārāttumiz, bārāssilä // bārāttusiz, bārātti // bārāttu*.

Buxoro shevalarida *-āp* affiksidagi **p** undoshi I shaxs birlik va ko‘plikdagi tuslanishida regressiv assimillatsiyaga uchraydi: *boryapman ~ bārāmmän, bārāpsän, bārāpti, bārāmmiz, bārāpsiz, bārāptilä*.

Qipchoq shevalaridagi *-žatir, -vatir*, Xorazm shevalaridagi *-jatir* affikslarining singarmonistik variantlari yoq: *baražatirman, keläžatirsan (qipchoq), gäjatirma(n), barjatirsa(n)* (Xorazm).

Qorabuloq shevasida bu shaklda *-äjti // ajt* affiksi qatnashadi: *boryapman ~ barajtma, boryapsan ~ barajtsa, boryapti ~ barajtti, aytyapman ~ e:däjtmä, aytyapsan ~ e:däjssä, aytyapti ~ e:däjtti*.

Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida *-mäli // malı* affiksi zaruriyatlik fe‘lini hosil qilgan: borish kerak *barmalı*, ichish kerak *~ i:čmäli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi *~ ajtmalıdı*, ichish kerak edi *~ ičmälıdı*, bormaslik kerak *~ barmalımas*, ichmaslik kerak *~ ičmälımäs*.

T.Yoʻldoshev Tojikiston Respublikasining janubiy oʻzbek shevalarida hozirgi zamon davom (uningcha, aniq hozirgi zamon) feʼlida oʻziga xos tuslanishni qayd qiladi¹¹. Oʻzbek adabiy tilidagi **boryapman** feʼli quyidagicha tuslanishga ega: *bārājāiptimān, bārājāiptisān, bārājāipti; bārājāiptimiz, bārājāiptisiz, bārājāiptilā.*

Kelasi zamon feʼllari. Shevalarda kelasi zamon feʼllarining ham betakror shakllari bor. Ulardan quyidagilarni keltirish mumkin: bormoqchiman (aslida *borayin degan edim*) ~ *bari:ndävüdim, bari:ndävüdiñ bari:ndävüdi, bari:ndävüdik, bari:ndävüdiñlä, bari:ndävüdilä* (Xorazm). Shu maʼno shimoliy oʻzbek shevalarida *baradoyonï:dim, baradoyonï:din baradoyonï:di, baradoyonï:diq, baradoyonï:diñlar, baradoyonï:di* kabi tuslanishga ega boʻladi.

Tayanch tushunchalar:

Tuslanish [спряжение, conjugation] - feʼllarning shaxs va sonda oʻzgarishi.

Tuslovchi affikslar [спрягающие аффиксы, conjugating affixes] – feʼlning shaxs-son shakllarini hosil qiluvchi affikslar

Toʻla tuslovchilar [личные аффиксы полной формы, full form personal affixes] – qadimgi olmoshlik xususiyatini asosan saqlagan tuslovchi affikslar.

Qisqargan tuslovchlar [личные аффиксы усеченной формы, truncated personal affixes] - qadimgi olmoshlik xususiyatini qisman saqlagan tuslovchi affikslar.

Feʼlning funksoinal shakli [функциональная форма глагола, functional form of the verb] – feʼlning shakllanishiga asos boʻluvchi shakl.

Takrorlash uchun savollar:

1. Feʼlning funksoinal shakli deganda nimani tushunasiz?
2. Toʻla tuslovchilarni qoʻllagan holda oʻz shevangizdan misollar keltira olasizmi?
3. Qisqargan tuslovchilar qanday asoslarga qoʻshiladi?
4. Oʻz shevangizdan oʻtgan zamon feʼllariga misollar keltiring.

¹¹ **Йўлдошев Т.** Ўзбек шеваларида аниқ ҳозирги замон феъл формалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982. – Б.11.

5. Shevangizda hozirgi zamon fe'lga asos bo'luvchi qanday shakllar bor?
6. Shevangizda adabiy tildan farq qiluvchi yana qanday shakllar bor?

10-mavzu. O'zbek shevalarida so'z turkumlari. Sintaksis

Reja

1. Shevalar so'z turkumlari to'g'risida ma'lumot. Mustaqil so'z turkumlari.
2. Yordamchi so'z turkumlari, undov va mimemalar.
3. So'z turkumlariga xos morfologik shakllar.
4. So'z yasalishi.
5. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.
6. Sheva matnlarida gaplarning qo'llanish xususiyatlari.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berishning darslikda imkoniyati chegaralangan, lekin ularning eng umumlashadigan, tadqiqot obyektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarigagina to'xtalish mumkin.

O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlar asosida sintaksisining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Ot. Shevalarda modal shakllar. Ot, sifat, fe'l turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari bor. Quyida ot turkumidagi shunday shakllar bilan tanishamiz:

-žān affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida erkaklar (*Olimžān*) ismiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm shevalarida *-žan* shaklida qizlar (ayollar) ismlariga (*Sänümžan*) qo'shiladi. Singarmonizmli shevalarda bu affiks so'zga faqat til orqa unlili variantdagina qo'shiladi. Toshkent va boshqa ba'zi shevalarda kelinlarning qaynota va qaynonalarga murojaatida bu affiks *ājižān*, *ädüžān* so'zlarida uchraydi;

-xān affiksi ko'proq shahar va shu tipdagi shevalarda qizlar, ayollar ismiga qo'shiladi. Qipchoq va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiks modal ma'noda

emas, balki kishi ismining tarkibiy qismi bo‘lib keladi (*Ataxan. ʒoraxan*). Toshkent, Farg‘ona vodiysida erkaklar ismlariga qo‘shilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi;

-baj affiksidan Xorazmda erkaklarga hurmat (*Polatbaj, Rüstümbaj*) ifodalash uchun foydalaniladi va u singlarmonizmga bo‘ysunmaydi.

Shimoliy o‘zbek shevalarida va ayrim qipchoq, o‘g‘uz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilishda ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ *Quräkü*, Sobir aka ~ *Säkü*, Toshpo‘lat aka ~ *Tüşäkü* kabi. Bunda qozoq va qoraqalpoq tillarining ta’siri bor. Yoshi kichiklarni erkalash yoki izzat qilishda so‘zlarni qisqartirgan holda uning oxiriga **š**, **m**, **n** kabi undoshlarni qo‘shib talaffuz qilish an’anasi bor: Otajon ~ *Ataš*, Dadaxon ~ *Dadan*, Eshmuhammad ~ *Ešim* kabi.

Shevalarda *-č // š* affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qo‘llanadi: bikajon ~ *bikäč*, onajon ~ *anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ *Anaš* (shim. o‘zb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi *-čä* affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy o‘zbek shevalarida qo‘llanmaydi, balki bu affiks shevalarda adabiy tilning ta’sirida paydo bo‘lmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat so‘zlar, affikslar shevalarda ham ba’zi fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi, jumladan, sariq ~ *sariy // sariq* (qarluq), *sari* (qipchoq, o‘g‘uz), issiq ~ *issiq // issiy* (qarluq), *ï:ssi* (o‘g‘uz), qora ~ *qārū* (qarluq), *qara* (qipchoq, o‘g‘uz), qattiq ~ *qätü:* (Toshkent) // *qättiy* (Farg‘ona), *qattü* (qipchoq).

Dunyoni sheva vakillari ham o‘z nuqtai nazarlaridan ko‘radilar, bu shaxs, narsa va hodisalarning sifatini belgilashda yaqqolroq ko‘rinadi: bozrang ~ *bözrāñ*, tol bargi rang ~ *tālbärgirāñ*, pistoqi ~ *pistāqi*, oq sariq ~ *āqsäriy* (Namangan), keng ~ *jäjdür*, yuqa ~ *pär* (yuqa devor ~ *pär devāl*), g‘ijim ~ *yižim* (Toshkent vil.), aralash rang ~ *burul* (Andijon).

Sifat darajalaridagi juda ~ *žä:*, *židä* (aksariyat shevalarda), eng ~ *i:ñ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi -roq affiksi *-rā:*, *-rāq // rāy*, *-raq // ray*, *-rāk // räg* variantlariga ega. Farg‘ona tip shevalarda bu affiksning *-rāx // räh*

variantlari ham mavjud: oqroq ~ *āxrāx*, uzunroq ~ *uzunrāx*, tuzukroq ~ *tüzührāh*, eskiroq ~ *eskirāh*.

Shu bilan birga, shevalarning o‘z affikslari ham bor. Qoraqalpoq o‘zbek shevalari, qipchoq lahjasining aksariyat shevalari va shimoliy o‘zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi *-läü(v)* // *lau(v)* affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ *aqlau(v)*, ko‘kroq ~ *kökläü(v)*, xomroq ~ *xamlau(v)* (shim.o‘zb. shev.).

Belgining ortiqligini ifodalashda Xorazm shevalarida *zil* so‘zidan foydalaniladi: qop-qora ~ *zil qara*, sap-sariq ~ *zil sari*.

Belgining ortiqligini ifodalashda shevalarda eng ~ *in*, *žü*, *židü* so‘zlarining situativ sinonimlardan ham foydalaniladi. Bular quyidagilar: *rāsa*, *nenāzin*, *tāzū* va boshqalar: Ilgari juda chiroyli qiz edi ~ *ilgäri nenāzin xušroj qizidi* (Namangan). Taxti Sulaymon juda balandda ekan ~ *Taxti Sulajmān tāzū // rāsū bälättäkän* (O‘sh).

Shevalarda o‘ta chiroyli ~ *čip-čirāli*, chippa-chin ~ *čip-čin*, tippa-tik ~ *tip-tik*, soppa-sog‘ ~ *sap-sav* (shim. o‘zb. shev.) kabi shakllangan belgining kuchaytirilgan shakllari mavjud.

Belgining kamligini ifodalashda ham ayrim shakllar ishtirok etadi: andak ~ *ändäk* (*ändäk tār*), ko‘kimtil ~ *kökimtil* (Andijon).

Shuningdek, adabiy tildagi dastlabki bo‘g‘in ishtirokida hosil qilinadigan kuchaytirma sifatlarni o‘zbek tili uchun umumiy deb qarash mumkin emas, jumladan, adabiy tildagi *bus-butun*, *oppa-ochiq* shakllari, *tim* so‘zi aksariyat shevalarda qo‘llanmaydi.

Son. Shevalarda sonlarning nomlanishi adabiy til bilan aynanligi ham, fonetik farqlari ham mavjud. *Beš*, *on*, *yuz* kabi sonlar barcha shevalarda aynan talaffuz qilinadi. Boshqa sonlar fonetik tarkibida turli o‘zgarishlar bor: bir ~ *bi* (bir bor ekan, bir yo‘q ekan ~ *bi ba: äkä, bi joy äkä...*- Iqon), ikki ~ i:kki (Xorazm), ekki (Turkiston), *äkki* (Marg‘ilon), *eki* (qipchoq); tort ~ *tör* (deyarli barcha shevalarda), yetti ~ *jüdi* (Xorazm), *žeti* (qipchoq); ellik ~ *älli* (Xorazm), *elü* (shim.o‘zb. shev.); qirq ~ *qir* // *qir* (aksariyat shevalarda), *qirüq* (qipchoq); ming ~ *mün* (singarmonizmli shevalarda) va hk.

Murakkab sonlarning hosil qilinishi tartibida adabiy til tizimi deyarli saqlanadi, lekin o‘ziga xos ifoda qilingan o‘rinlar ham bor. Masalan, Namangan umlautli shevalarida *jeti onu beš* (75), *tör jigi(r)mä* (80), *ombir jus* (1100) kabi qo‘llanishlar uchraydi. Ular umumsheva xususiyatiga ega emas.

Sonning ma’no turlarini hosil qilishda ham ba’zi shevalarda o‘ziga xosliklar ko‘zga tashlanadi. Shimoliy o‘zbek shevalarida dona son hosil qilinmaydi, ya’ni sonning qo‘shimchasiz holati dona sonni bildiradi yoki jamlovchi sonning *-ö* affiksi bitta ~ *biröv*, ikkita ~ *eköv* (yetti sonigacha) tarzida dona sonni ham ifoda qiladi, bu shaklda o‘g‘uz lahjasi shevalarida *dənə* ~ *dänä* so‘zidan foydalaniladi: ikkita ~ *ikki dänä*, uchta ~ *üş dänä*.

Jamlik son Xorazm shevalarida egalik affiksi vositasida, ya’ni ikkalasi ~ *ikkisi*, uchalasi ~ *üçisi* kabi shakllar orqali ifoda qilinadi.

Shevalarning o‘z numerativlari ham mavjud: vaqt ~ *vax* (*besh vax namaz* – shim.o‘zb.shev.), vaqt ~ *qur* (*uč qur āvqat* - Namangan), ilik ~ *jilik* (mol go‘sgtini bolishda qo‘llanadigan o‘lchov birligi, *ekki jilik et* - shim. o‘zb. shev.) va boshqalar.

Tartib son ba’zi shevalarda *-nži* affiksi bilan ifodalangan: birinchi ~ *birinži* (Fylijon). Singarmonizmli shevalarda shu qonunga bo‘ysingan.

Namangan shevasida chama sonning *-läččä* (aslida -lar+cha) affiksi bilan hosil qilingan varianti qayd qilingan: yuzlarcha ~ *jüzläččä*, minglarcha ~ *miñläččä*.

Jamlovchi sonning *-äv* // *av* affiksi Andijon shevasida *säkkizäv*, *toqqizav*, *onav*, *qırqav*, *jüzäv*, *miñäv* sonlariga ham qo‘shilganki, bunday shakl boshqa shevalarda uchrashi qayd qilinmagan. Shevalarimizda bunday shakllarni ko‘plab uchratish mumkin.

Olmosh. O‘zbek shevalaridagi olmoshlar adabiy tildan jiddiy farq qilmaydi.

Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o‘zgarish bilan shevalarda qo‘llanadi, ya’ni o‘g‘uz va shahar shevalarida men ~ *män*, sen ~ *sän* variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda *u*, *o*, *ul*, *ol* variantlarida uchraydi. Andijon va shimoliy o‘zbek shevalarida **men**, **sen** olmoshlari qaratqich

kelishigida **meñ, señ** shaklini olishi kuzatiladi: *Meñ (mening) išimä aralašma* (shim. o‘zb. shev.). *Señ (sening) körgiñ kemäsä* (Andijon)

Ko‘rsatish olmoshining shu ~ **šo**, shu ~ **šol** (qipchoq), osha ~ **ošī** (shim.o‘zb.shev.), mana shu ~ **mäši** (Toshkent), ana shu ~ **üši** (Farg‘ona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi **u, bu, shu** olmoshlari shimoliy o‘zbek shevalarida u ~ **ul**, bu ~ **bul**, shu ~ **šul** shakllarida qo‘llanadi:

Āj čixsa, ājdīm bolar.

Kün čixsa, kündüz bolar.

Šul ükämdi qašlari

Telpäkkä qunduz bolar (Folklor).

Namangan shevasida huv ana bu ~ **xu:nu** // **xu: ünü.**, ana u ~ **änünä** olmoshlari juda uzoqdagi predmet va hodisalarni ko‘rsatishga xizmat qilgan.

Shevalarda **bu** olmoshining bosh kelishiklarda boshqa kelishiklarda **mu-**asosiga ega bo‘lishi an’anadir.

Shevalarda **ne** va **qa(j)** olmoshlari va uning ishtirokida yasalgan so‘roq olmoshlari keng qo‘llangan.

Ravish. O‘zbek shevalarida ham ravishlarning barcha ma’no turlari qo‘llanadi. Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, ba’zilar kuchli fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi: bu yer ~ **bet**, shu yoq ~ **šaq**, shu yer ~ **šät** (Toshkent vil.), u yoqda ~ **ayda**, bu yoqda **bayda** (Farg‘ona vodiysi shevalarida), ko‘p ~ **küb** (qipchoq), u yoqqa ~ **eqä**, bu yoqqa ~ **beqä**.

Eqä bāredi Le:lixān.

Beqä keledi Le:lixān.

Üzün-üzün ipeleni

Ešip keledi Le:lixān. (Nanangan).

Yordamchi so‘zlar, undov va taqlidiy so‘zlar. *Ko‘makchilar.* Bunday so‘zlarning aksariyati adabiy til bilan o‘xshashlikka ega, lekin adabiy tildan ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan farqlanadi. Shu bilan birga, shevalarning o‘z ko‘makchilari ham bor. Shevalarda **dāvur** (O‘sh), **doñ** (Xorazm, ad. tilda *qadar*),

baqa (Farg‘ona, ad. tilda *beri*) kabi ko‘makchilar va ko‘makchiga ko‘chgan *ötüp* (Surxondaryo, shundan keyin ~ *šonnan ötüp*) kabi so‘zlar bor.

Bog‘lovchilar. Shevalarda *va* bog‘lovchisi amalda emas. Andijon shevasida uning **-u** varianti nutqda bor: siz va men ~ *siz-ü mem*. Shimoliy o‘zbek shevalarida *va* bog‘lovchisi o‘rnida qadimgi turkiy va eski o‘zbek tiliga xos *dayi* bog‘lovchisi qo‘llanadi: boraman va qaytaman ~ *baraman dayi qajtaman*, shuningdek, nutqda fikrni ulab ketish uchun *undiki*: (bu so‘z aslida *undan keyin* shaklidan soddalashgan) funksional bog‘lovchisi ham ishlatiladi: hozir boraman va ishlarimni bajaraman ~ *hazi(r) baraman undiki: ishlärimni qilaman*.

Shevalarda *bilan* so‘zi turli fonetik variantlarda ham bog‘lovchi, ham ko‘makchi funksiyalarida keladi: Rais Qirg‘izali bilan meni chaqirdi ~ *Räjis Qiryzäli minäm mäni čäqirdi* (Toshkent vil.), Toshkent vioyati shevalarida *ämmä-lekin, ämmä-lekin-birāq* qo‘shilmalari nutqda ko‘p ishlatiladi.

Yuklamalar. Aksariyat shevalarda *-mi* so‘roq yuklamasi *-mä // ma* variantida qo‘llanishi keng. So‘roq yuklamasining *-mä // ma* shaklida qo‘llanishi aksariyat singarmonizmli shevalarga xos: bo‘ladimi ~ *bolama*, yuradimi ~ *jürämä*. Bu yuklamadagi **m** undoshi assimillatsiyaga ham uchraydi: Qo‘shningning o‘g‘li kelib qolibdimi ~ *hämsijänđin u:lī kep qappa?* (Surxondaryo).

Shevalarda *ham* so‘zi (**h** undoshi eliziyaga uchragan holda) bog‘lovchi vazifasidan ko‘ra yuklama vazfasida ko‘proq keladi. Shuningdek, shevalarda faqat ~ *tek*, (shim. o‘zb. shev.), axir ~ *hav* (birpas damimni olayin, axir ~ *bir zaman däimimni alajin, hav* (o‘g‘uz) yuklamalari, **-yu, -ku** yuklamalariga ekvivalent bo‘ladigan *-yu* ta’kid yuklamasi uchraydi: bordi-ku ~ *bardi-yu*, keldi-ku ~ *kädi-yu* (shim. o‘zb. shev.). *-yu* yuklamasi bir variantli bo‘lib, singarmonizmga bo‘ysunmaydi.

Undovlar. Shevalarning o‘z undovlari ham bor:

-his-hayajon undovlari: *pah-ej, pah* (shodlikni ifodalaydi), *vax, vax-ej* (achinishni bildiradi, Xorazm);

-haydash-chaqirish undovlari: *gäč-gäč* (echkini haydash), *öž- öž* (molni haydah), *häk-häk* (hakkani haydash, Mang‘it);

-tasdiq undovi: *hava*, ha ~ *ava, hava*, (o'g'uz), xop ~ *ähä* (Norin);

-hayrat undovi: *i:bi:* (Buxoro) va b.;

-gumon-umid yuklamasi: *-āv* (yog'och mahkamdir ~ *jāyāč makkām-āv*; yog'in yog'ib qolar ~ *jāvun jāvup qālār-āv.*- Toshkeht vil.)

- ko'rsatuv undovi: hu ana ~ *hüjlä* (Samarqand).

Taqlidiy so'zlar: zīṅq-zīṅq (eshikning g'yqillab ocholishi - Xorazm), *birt-čirt* (buzib yubordi ~ *birt-čirt* qidi – Turkiston) kabi adabiy tilda uchramaydigan taqlidiy so'zlar ham bor.

So'z yasalishi. So'z yasalishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga, shevalarning o'z yasovchi affikslari ham mavjud:

-äk // ävik affiksi fe'ldan sifat yasaydi: suzag'on sigir ~ *süzäk // süzävik süyir*, tepag'on ot ~ *däpäk at* (Xorazm);

-äki affiksi otdan ravish yasaydi, uning singlarmonistik varianti yoq: tashqaridan ~ *sirtäki* (tashqaridan eshitdim ~ *sirtäki ešittim*), yoddan ~ *jadäki* (yoddan o'qidi ~ *jadäki oqidi*) (shim. o'zb. sh.). Bu affiks adabiy tilda *og'zaki, jirtaki, qalbaki va boshqa* so'zlarda uchraydi;

-al // äl affiksi sifat va ravishdan fe'l yasaydi: sarg'ay ~ *saral*, ozay ~ *azal*, ko'pay ~ *köpäl* (Xorazm);

-(a)doṅ affiksi otdan ravish yasaydi, uning ham singlarmonistik varianti yoq: oqshomgacha (tungacha) ~ *axšamadoṅ*, kechgacha ~ *gečüdoṅ* (Xorazm);

-vič, -vüq affiksi fe'ldan sifat yasaydi: tishlagich ~ *tišlävič*, yig'loqi ~ *žilaviq* (Surxondaryo);

- *läk // laq* affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqay oshiq ~ *čäpläk a:šiq*, o'naqay oshiq ~ *oṅlaq a:šiq* (Xorazm);

-män // man affiksi fe'lladan (sifatdoshdan) shaxs ma'noli so'z yasaydi: *Bolarmanniṅ* (bo'ladigan) *balasi 'om bešidä baš bolar, bomasman* (bo'lmaydigan) *šor balasi žermä bešdäjäm žaš bolar* (Surxondaryo). Bu affiks

keräk soʻziga qoʻshilib, sifat ham yasagan: ***Keräkmän*** (kerakli) *nersälärđi žijüštürin* (Surxondaryo);

- ***ññir*** // ***ññir*** affiksi feʼldan sifat (u koʻpincha otlashadi) yasaydi: yaxshi ishlovchi ~ ***išläññir***, yaxshi chaluvchi ~ ***čalanññir*** (Surxondaryo);

- ***čil*** // ***čil*** affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ ***sözčil***, uyquchi ~ ***ujxičil*** (shim.oʻzb. shev.);

- ***sü*** // ***sa*** affiksi Qoraqalpogʻiston oʻzbek shevalarida otdan ot yasaydi: ***jensü*** (non yopishda qoʻlga kiyiladi), ***japsa*** (bir yoʻla yopiladigan nonlar toʻdasi), ***mojinsa*** (aravaga qoʻshish uchun otning boʻyniga solinadigan anjom, boʻyinturuq);

- ***sük*** // ***saq*** affiksi yasama otdam sifat yasaydi: yotogʻon ~ ***jatimsaq***, yuragʻon ~ ***jürümsäk***: *Qari jatimsaq, yash jürümsäk kälädi* (shim. oʻzb, shev.). Adabiy tilda bu affiks *qurumsoq* soʻzida qayd qilinadi;

- ***čiläp*** // ***čilap*** affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ ***ärkäkčiläp***, xotinlarcha ~ ***xatünčilap*** (Xorazm);

- ***čälli*** affiksi ot va olmoshlardan daraja-miqdor ravishini yasaydi: senchalik ~ ***senčälli***, Manʻgʻitchalik ~ ***mañitčälli*** (Mangʻit).

- ***šä*** // ***ša*** affiksi turli soʻz turkumlaridan feʼl yasaydi: tenglashtir ~ ***teñšä***, qaqsha ~ ***qaxša***, qursha ~ ***qurša***, quruqlashtir ~ ***quruxša***, quloq sol ~ ***tünša*** (Andijon).

- ***šin*** // ***šin*** affiksi otdan sifat yasaydi: guzarbop ~ ***güzäršin***, bozorbop ~ ***bazaršin*** (Baliqchi, Andijon).

Bir qator kamunum affikslar ham qayd qilinadi:

- ***mäk*** affiksi sifatdan ot yasajdi: koʻkat ~ ***kokmäk*** (Andijon, Fargʻona);

- ***šuy*** affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ ***jelimšuy*** (Toshkent).

Xorazm shevalarida baʼzi oʻrinlarda chiqish kelishigi affiksi soʻz yasash funksiyasini ham bajargan: boladek boʻldi ~ ***balamđin boldi***, bolamdek boʻldi ~ ***balamnün boldi***, otdak yuribdi ~ ***attün jüripti***.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir soʻz yasovchi affiks oʻrnida boshqa bir soʻz

yasovchi tanlanadi: tomizg‘i ~ *damizliq* (Xorazm), qamishzor~ *qamishliq* (shim. o‘zb. shev.), ishchan ~ *iškār* (Buxoro).

O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o‘rganilgan. Bu soha M. Turobova va Y. Jumanazarovlarninggina maxsus tadqiqot obyekti bo‘lgan, xolos. M. Turobova Toshkent viloyati o‘zbek shevalarining, Y. Jumanazarov o‘g‘uz shevalarining sintaktik tizimini o‘rgangan. Ta’kidlash joizki, har bir lahja, dialekt va shevaning o‘ziga xos sintaktik xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritish uchun tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu o‘rinda e‘lon qilingan sheva materiallari asosida shevalarning ayrim sintaktik xususiyatlari keltiriladi.

Ma‘lumki, o‘zbek shevalarining o‘ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo‘ladi, yozib olingan matnlar sintaksisi esa ko‘proq so‘zlashuv tilini aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda, ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko‘zga tashlanadi.

Gap bo‘laklari tartibi. Shevalarda ham adabiy tildagi gap tartibi saqlanishi mumkin: *Pāššā qir kun muxlāt berdi* (Toshkent), lekin shevalarga xos asosiy xususiyat gapda inversiyaning haddan tashqari ko‘p qo‘llanishidir: *Bir kün biz kellik Hasan žajīya. Soñra men otirdim čüj içip* (Samarqand).

Gap bo‘laklarining inversiyasi quyidagi qoliplarda bo‘ladi:

kesim + ega: *Rozīqulbajdi bājilāp aladi basmačilar* (Qashqadaryo)

kesim + to‘ldiruvchi: *jānā bir ro‘mol uzishdi uzumdān* (Qo‘qon);

kesim + hol: *šüjtüp, at ketivergan šuvullap, joryalap* (Qashqadaryo);

kesim + ravishdosh oram; *čāl otungā čiqār ākän, beligä ektä qätirmä sālip ālip* (O‘sh).

So‘z birikmalari. Shevalarda so‘z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...*dāstāxāndā jetmiš xil āvqat tajjār bopti* (Toshkent).

Boshqaruv: *Män xāssāmmi āp čiqij* (Toshkent). *Pās-pās tamdin qar javar* (shim. o‘zb. shev.). *Nan čiyardi* (qipchoq).

Moslashuv: *Hāsāndiñ atasī bajlardiñ qoluda navča bop ötkän* (qatag‘on shevasi).

Shevalardan yozib olingan matnlarda *turkiy izofalar* keng qoʻllangan: *Mijmannarya adras körpā tašladi* (qatagʻon). *Sämiz qoj qimbat oladi* (Iqon). *Sayçi kijik müjüz äkkä depti* (shim. oʻzb. shev.). Forsiy va arabiy izofalar esa kam qoʻllanadi. Bunday iboralar tojik va oʻzbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

Sheva matnlarida koʻproq *sodda gaplar* qoʻllangan. Shunday boʻlsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin.

Matnlarda koʻchirma gaplar faol qoʻllangan: *Käl ajtti-qo: - Nimä beräsän? ...jetip ajtti-qo komässarya: - Bizlär nimä günäh qildiğ?* (qipchoq).

Matnlarda qoʻllangan qoʻshma gaplar murakkab xarakterga ega emas: *Bir kuni tor(t) kiši tuzā: qojup otirišgänäkän, tuzā:gä bir kättä läjlä:(k) ilinipti* (Toshkent). *Qāzi bājji kutup otirāvursin, endigi gäppi bojdän ešitiğ* (Toshkent).

Undalmalar ham faol qoʻllanadi: *Balam, saņa mäslä:t käräkmi, ja bomasa, mol-dujnamī?* (shim. oʻzb. shev.).

Gaplarda kirish soʻzlar ham koʻp qayd qilinadi: *qäni, qajdam, ävvälümbär, šu desäj(η)iz, bir, ikki*. Misollar: *...räsimgä tušušim kere:, bir, Tursunäjlä:nikigä bārišim kere:, ikki*. (Toshkent vil.) *...äni šüjtip, Häsän Qajqi ettädän kečkäčäj mijnät qip...* (qatagʻon). Kirish soʻzlar undalmalar bilan yonma-yon qoʻllangan: *E täxsir, äxir, bizzi bir pirivuz bogän* (Toshkent).

Ayrim shevalarda *-ki* yuklamasining gapdagi urgʻu beriladigan sintaktik shaklda qoʻllanish hollari qayd qilinadi. Bu Qorabuloq shevasida yorqin koʻrinadi: *Bi:(j) ta:γiñki o:rtasida ha:līyi ta:m turupti. Bi:(j) ö:jüñki i:čidä suluv qi:z ba: äkä(n)*.

Shevalar ogʻzaki nutqni aks ettirgani uchun ularda gap boʻlaklarining takrori keng qoʻllanadi:

- ega boʻlagi tautologiyasi: *žürün, men sizdi üjümä apparaman özüm* (qipchoq);

- koʻchirma gap pozitsiyasidagi soʻzlar takrorlanadi: *Mixmānxānä tolä ādäm, e: ičkin, e: ičkin, didilä* (Toshkent);

- ixcham tarzda qo'shma gap tarkibiy qismi takrorlanadi: _ Ketvuripti, ketvuripti, bir vāx sāru: dārvāzāni āldidān čiqipti (Toshkent);

- gap bo'laklari takrorlanadi va unda harakat jarayonining davomiyligi yuz beradi: Ābrār uxlāp-uxlāp turdi (Toshkent). Alīship-alīship, bir qojip aldī ekōvi (qipchoq).

Shevalar muloqot aktida nutq iqtisodi (tejash) yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Ma'lumki, xoh adabiy tilda bo'lsin, xoh shevada bo'lsin, dialogik nutqda tejamkorlikka ko'p duch kelamiz, ya'ni nutq vaziyatida gaplar to'liq shakllanmaydi, lekin uning mazmuni shu vaziyatda anglashilib turadi:

- *Qū ketūssān?*

- *Bāzārgā.*

- *Nimege?*

- *Sā:zi, pijāzgā* (Nam,).

Bu suhbatdagi har bir gapni to'liq gap holatiga keltirish mumkin, lekin shu o'rindagi nutq vaziyati uni talab qilmaydi.

Sheva nutq jarayonida tejamkorlik qo'shma gaplarda ko'proq ko'rinadi:

- bog'lovchisiz qo'shma gaplarda dastlabki gapning faqat kesimi qo'llanishi mumkin: Bomādi, ādāmmi dix qilātkān išākān (Yuqori Qashqadaryo). Qojin, bāllā ābārišādi (Chinoz);

- ergash gapli qo'shma gapda bosh gapning kesimigina qo'llanishi mumkin: Bu yaraga chalg'i o'tni kuydirib bosmasa, yaxshi ~ *Bu jārājā čālyotti kujdirip bāsmāsā, jāxši bolmāš* (Yuqori Qashqadaryo). Onasi ishonmasdan borib ochsa, o'g'li ~ *Ānāsi iššāmmiy bārip āšsā, o:li* (Andijon).

Nutq vaziyati tufayli qo'shma gaplarning bir tarkibiy qismining implitsit bo'lishi (qo'llanmasligi) mumkin: *šu tāptā qāzili āš bolsā*, 'maza qilib yer edik' (Toshkent). *Zārā, endi jāymur jāysā* 'ekinlarga jon kirar edi' (Yuqori Qashqadaryo).

Gapning eng kichik qurilish qolipida shakllangan qo'shma gaplar ko'p ishlatiladi: Barsaṅ, bardīṅ. Alsaṅ, aldīṅ. Kōrsāṅ, kōrdīṅ, kōrmāsāṅ, ōziṅā (shim.o'zb. shev.)

Tayanch tushunchalar:

Modal shakl [модальная форма, modal form] – soʻzga qoʻshimcha maʼno qoʻshadigan shakllar.

Bitishuv [примыкание, contiguity, parataxis] – ikki mustaqil soʻzning grammatik koʻrsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv [управление, government] – hokim soʻzning talabiga koʻra tobe soʻzning tushum va vositali kelishiklari hamda koʻmakchilar vositasida aloqaga kirishuvi.

Gap [предложение, sentence] – fikrni ifoda qiluvchi til va nutq birligi.

Inversiya [инверсия, inversion] – gap boʻlaklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi boʻlaklarining gapdagi mavqeyiga taʼsir etmasligi.

Moslashuv [согласование, conformance] – qaratqich va qaralmish munosabati.

Soʻz birikmasi [словосочетание, phrase] – ikki mustaqil soʻzning oʻzaro aloqaga kirishuvi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Otlarning modal shakllari qanday hosil qilinadi?
2. Sifatlarning shevalarda oʻziga xos qanday leksemalari bor?
3. Sifatga xos morfologik belgilar qanday namoyon boʻladi?
4. Sonning maʼno turlari shevangizda qanday ifoda qilinadi?
5. Kishilik va koʻrsatish olmoshlari qanday turlanadi?
6. Ravishlar toʻgʻrisida nima deya olasiz?
7. Shevangizda yana qaysi bogʻlovchilar qoʻllanadi?
8. Shevangizdagi koʻmakchilarga tavsif bering.
9. Shevangizdagi undov va taqlidiy soʻzlarni sharhlab bering.
10. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
11. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

11-mavzu. O‘zbek shevalari leksikasi va leksikografiyasi

Reja

1. O‘zbek shevalarining leksikasi tushunchasi.
2. Tarixiy jihatdan o‘zbek shevalari leksikasi tarkibi.
3. Shevalarning maxsus so‘zlari.
4. Sheva leksikasi qatlamlari.
5. Shevalarda leksik moslik.
6. Dialektal leksikografiya.

Matn

O‘zbek shevalari o‘zbek milliy tilining tarkibiy qismi sifatida umumiy leksik qatlamiga egadir. Har bir shevaning leksik qatlami o‘sha shevaning hayotiy zarur so‘zlarini qamrab oladi.

O‘zbek shevalari leksikasi quyidagi ma’nolarda tushunilishi mumkin:

1. O‘zbek tili shevalaridagi barcha sohalarga oid so‘zlar yig‘indisi.
2. Muayyan shevaga xos barcha so‘zlar yig‘indisi.
5. Har bir shevaning o‘ziga xos so‘zlari. Bunday so‘zlar o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari hisoblanadi.

O‘zbek shevalari o‘zbek tilining mahalliy ko‘rinishi sifatida unda bo‘lgan barcha qatlam so‘zlarini o‘zida birlashtiradi, binobarin, o‘zbek shevalari tarixiy jihatdan quyidagi leksik qatlamlardan iborat:

1. Umumturkiy so‘zlar.
2. O‘zlashgan so‘zlar:
 - forsiy tillardan o‘zlashgan so‘zlar;
 - arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar;
 - rus tili va u orqali o‘zlashgan so‘zlar.
3. O‘zbek tili sharoitida yaratilgan so‘zlar.
4. Shevalarning maxsus so‘zlari.

Umumturkiy so‘zlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qo‘llanadi hamda ular o‘zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin, yoki

kuchli va kuchsiz fonetik o‘zgarishlar bo‘lishi mumkin. Uni ushbu jadvaldan ham ko‘rishga bo‘ladi:

o‘zbek	bāš	yurāk(y)	qārā	men/män	bār
qozoq	bas	žürek	qara	men	bar
turk	baš	yürek	kara	ben	var
boshqird	baš	yöräk	kara	min	bar
yoqut	bas	-----	xara	min	bar

12. O‘zbek shevalari va turkiy tillar fonetik farqlari

Shevalar lug‘at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so‘zlar tashkil etadi.

O‘zbek tiliga so‘zlar, asosan, uch manbadan: fors (tojik), arab, rus tilidan o‘zlashgan, lekin kamroq bo‘lsa-da, boshqa tillardan ham o‘zlashgan so‘zlar bor. Bu so‘zlar shevalarda fonetik qulaylashtirilgan holda iste’molda bo‘ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko‘rsatadiki, shevalar lug‘at tarkibida forscha (tojikcha) so‘zlar ko‘proq, arabcha so‘zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so‘zlar juda kam uchraydi, bu esa xorijiy so‘zlarning o‘zlashish jarayoni ko‘proq vaqt talab qilishi bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek shevalarida *mixnät* (Toshkent) // *me:nät* (Xorazm), *qimmüt* (Toshkent) // *qimbat* (qipchoq), *umir* (Toshkent) // *ömür* (shim. o‘zb. shev.) kabi arab tilidan; *dos̄ī* // *dos* (shim. o‘zb. shev.), *dökän*, *nax* (Andijon), *daraq* // *darax* (Farg‘ona) kabi forscha-tojikcha so‘zlar; *doxtir*, *buyaltir*, *istänsü*, *pätinkä* kabi rus va u orqali kirgan so‘slar mavjud va ular ham shevalar leksik tarkibini hosil qiladi. Shuni ta’kidlash lozimki, boshqa tillardan so‘z olish shu so‘zga ehtiyoj bo‘lgandagina amalga oshiriladi.

O‘zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo‘lmagan til elementlari negizida yangi so‘zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog‘liq so‘z va terminlarning yasalişida ko‘rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga xos, lekin yasovchi unsuri (elementlari) o‘zbek tiliga oid

bo‘ladi va u yasama so‘z o‘zbek tilidagina qo‘llanadi, masalan, *ishxona*, *bizneschi*, *tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi va sheva mulki bo‘lib qoladi.

Shevalarning maxsus so‘zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. O‘zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so‘zlar. Bunday so‘zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo‘llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug‘chilikka oid so‘zlarni kiritish mumkin: kelin oyi~ *gä:lin biji* (Xorazm), tog‘a ~ *nayači* (shim. o‘zb. shev.), oyi ~ *üčä* (Namangan), pochcha ~ *damad* (Chimkent). Shuningdek, boshqa tildan o‘zlashgan so‘zlarning shevada ko‘chma ma‘no kasb etishi ham muayyan shevaga xos so‘zlarni tashkil etadi: *väž* – javob so‘z, gap (aslida vaj - bahona), *zat* – narsa, predmet (aslida kelib chiqish ma‘nosida), *käsü* - piyola (aslida *kosa* ovqat quyiladigan idish), *enmük* (Forish) – tushmoq, ketmoq; *pütki* – bolg‘a, *äva* – amaki (Afg‘oniston) va h.k.

2. Kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar: tashqi ~ *dışan* (Xorazm), tuproq ~ *yorpaq* (shim. o‘zb. shev.), qirq ~ *qıx*, aqalli ~ *aqqal*, tajjor (taxt) ~ *taq* (qipchoq), g‘ilof ~ *ğilp* (shim. o‘zb. sh.), egachi ~ *äkäži* (shim. o‘zb. shev.), chuqur ~ *bätuy* (botiq - Namangan), dasht ~ *däš* (Toshkent vil.) va boshqalar.

Leksik moslik. Shevalardagi so‘zlarning o‘ziga xos ma‘no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so‘zlar bilan yuritiladi:

chaqoloq. *čäqälä:* (Toshkent) // *buväk* (Fargona) // *bala*, *böbäk*, *böpä* (shim. o‘zb. shev.);

tuxum. *tuxum* (Toshkent) // *mäjäk* (qipchoq) // *jümürta* (Xorazm);

og‘ir. oyir (Toshkent) // *käli* (shim. o‘zb. shev.) // *so:qi* (Xorazm);

chumoli. *čumäli* (Toshkent) // *morča* (Samarqand) // *qarınža* (Xorazm);

ertak. *čopčäj* (Toshkent) // *mätül* (Samarqand) // *ertäj* (Xorazm).

b) ayni bir so‘z shevalarda turlicha ma‘noga ega bo‘ladi:

šäti - Toshkentda arava qismi nomi, Farg‘onada narvon;

buvi - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg‘onada ona ma’nosida.

päššü - Toshkentda chaqmaydigan, Farg‘ona va shimoliy o‘zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

d) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko‘ra ular turlicha nomlanishi mumkin.

Nonga ishlov beradigan asbob:

nānpär. U qush va parranda patidan yasaladi (Samarqand);

čäkič. U yog‘och va simdan yasilib, urish, yassilash ma’nosini ifoda qiladi (Toshkent);

düki. U *duk-duk* taqlidiy so‘zidan olingan (shim.o‘zb.shev.).

Shuningdek, so‘zlar sheva vakillarining ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlangan bo‘lishi ham mumkin. Masalan, *tüjñäk* (shim.o‘zb.shev.) // *dü:näk* (Xorazm), *sapča* // *čapča* (qipchoq) so‘zlari endigina palakda paydo bo‘lgan, pishmagan qovunni bildiradi, *tüjñäk* // *dü:näk* so‘zi **tugmoq**, **tugun** tushunchasidan kelib chiqqan, *sapča* // *čapča* esa **sop**, **ushlash mumkin bo‘lgan predmet** tushunchasi bilan bog‘liq.

Har bir shevaning o‘ziga xos so‘zlari bo‘ladi. Masalan, shimoliy o‘zbek shevalarida *žaj* (asta), *tüñültirüv* (asabga tegmoq), *bötän* (boshqa); qipchoq lahjasi shevalarida *sijaq* (turq), *iran* (epidemiya); o‘g‘uz lahjasi shevalarida *mänzämäk* (o‘xshamoq), *atiz* (ekin maydoni).

O‘zbek shevalaridagi barcha leksik o‘ziga xosliklarni o‘rganish lug‘at boyligini, til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi va shuning uchun ham adabiy tilga bunday so‘zlarni o‘rni bilan qabul qilib borish zarur.

Ilmiy tadqiqot ishlarida o‘zbek shevalarining zamonaviy leksik qatlamlari o‘rganib kelingan. Ulardagi qatlamlar nomlanishida deyarli o‘xshashlik bor, lekin sheva vakillarining kasb-kori, yondosh turkiy va turkiy bo‘lmagan tillarning ta’siri, sheva leksikasini o‘rganishga bo‘lgan yondashuviga ko‘ra, ular tarkibida muayyan farqlar ham mavjud. Qolaversa, tadqiqotchining maqsadi ham sheva leksik qatlamining xususiyatini belgilashga sabab bo‘ladi. Shevalar leksikasi o‘rganilgan

ishlar tahlili aksariyat ishlarda quyidagi zamonaviy leksik qatlamlar to‘g‘risida fikr yuritilganligini ko‘rsatadi:

1. Moddiy va nomoddiy tushunchalar nomlari va ularning ma‘nolari.
2. Kishi tana a‘zolarining nomlari.
6. Qavm-qarindoshlikka oid so‘zlar.
7. Belgi va miqdor bildiruvchi so‘zlar.
7. Tabiat hodisalari, hayvonot va nabotot olamini ifodalovchi so‘zlar.
8. Oziq-ovqat nomlari.
9. Xalq etnografiyasi va kiyim-kechak, taqinchoqlar nomlariga oid so‘zlar.
10. Uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari.
11. Fan-texnika, tibbiyotga oid so‘zlar.
12. Vaqt tushunchali so‘zlar.
13. Turli kasblarga oid so‘zlar va boshqalar.

O‘zbek shevalariga xos so‘zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so‘zlar shevaning barcha vakillari uchun tushunarli bo‘ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo‘lmaydi, balki ma‘lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo‘ladi. Masalan, savdogarlar tilida *dollar* o‘rnida *ko‘ki*, yallachilar tilida *to‘y* o‘rnida *otar*, *pul* o‘rnida *yakan* so‘zi qo‘llanadiki, ular ijtimoiy dialektga oiddir.

O‘zbek shevalari leksik jihatdan boy bo‘lib, uni yozma ifodalash masalasi lug‘atchilik deyiladi. Uning xalqaro termini leksikografiyadir. Bu soha o‘zbek tilshunosligida endigina rivojlanmoqda. O‘zbek shevalarining lug‘atlarini tuzish murakkab ish bo‘lib, u shevalarning o‘rganilishi bilan baravar olib borilmoqda. Garchand, “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” (Toshkent, 1981) hozircha yagona lug‘at sifatida dunyo yuzini ko‘rgan bo‘lsa ham, ungacha bo‘lgan va keyingi davrda shevalar bo‘yicha olib borilgan har bir tadqiqot ishida ularga lug‘atlar ilova qilingan. Bular jumlasiga F.Abdullayevning “O‘zbek tilining Xorazm shevalari. I. Lug‘at” (T., 1961), B. Jo‘rayevning Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari (tasnif, tekstlar va lug‘at. T., 1969), S. Raximovning “Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati” (Termiz, 1965), A. Ishayevning “Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari

lug‘ati” (1997) shuningdek, X. Jo‘rayev, O. Madrahimov, Q. Muhammadjonov, E. Sheraliyev, M. Mirzayev, V. Egamov, E. O‘rozov va shu kabi boshqa olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlariga I lova qilingan lug‘atlarni keltirish mumkin. Bu ilovalarni haqiqiy lug‘atlar darajasida ro‘yobga chiqarish navbatdagi vazifadir. Shu bilan birgalikda, shevalar lug‘atini tuzish ishini ham nazariy, ham amaliy jihatdan shakllantirish vazifasi ham ko‘ndalang bo‘lib turibdi. Shevalar lug‘atchiligi bo‘yicha taniqli dialektolog A. Ishaev tadqiqotlari mavjud. Uning bu boradagi ishlarida ham shevalar lug‘atchiligining bir qator dolzarb masalalari ko‘tarilgan, jumladan, uning shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlarga bag‘ishlangan maqolasi ahamiyatlidir. Uningcha, shevalar lug‘atiga quyidagicha so‘zlar guruhi kirishi kerak:

1. Sof leksik-dialektal so‘zlar. Bunday so‘zlar adabiy tilda qo‘llanmaydi, faqat shevalardagina mavjud bo‘ladi.

2. Etnografik-dialektal so‘zlar. Shevalar lug‘atiga urug‘chilik, urf-odat, xalq og‘zaki ijodi, madaniyatiga oid so‘zlarning faqat shevalarda qo‘llanadigan variantlari kiritilishi kerak.

3. Leksik-semantik dialektal so‘zlar. Bunday so‘zlar adabiy tilda qo‘llansa-da, uning ma‘nolaridan biri yoki bir nechasi faqat shevalarda mavjud bo‘ladi. Demak, bunday so‘zlarning shevalardagi ma‘nosi e‘tiborga olinadi. Masalan, adabiy tilda *pashsha* so‘zi shevalarda chaqadigan hashorat, *chivin* esa aksincha ekanligi kabi holatlar ko‘zda tutiladi.

4. Leksik-fonetik dialektal so‘zlar. Bunda muallif *yomon* – *jomon* kabi so‘zlar to‘g‘risida fikr yuritadi va bunday so‘zlarni lug‘at hajmini kengaytirib yuborishini e‘tiborga olib, hozircha lug‘atga kiritmay turish kerak, deb hisoblaydi. Biroq bu fikr bir tomonlama aytilgan bo‘lib, shevalarimizdagi kuchli fonetik o‘zgarishga uchragan so‘zlar, albatta, lug‘atga kirishi kerak. Masalan, *ul* (o‘g‘il), *sä:t* (soat), *žavchi* (sovchi), *uvuz* (hovuz, sigirning yoki qo‘yning birinchi suti) va b.

5. Leksik-derivatsion dialektal so‘zlar. Bunday lug‘atga faqat shevalarga xos yasama so‘zlar kiritilishi kerak.

6. Morfologik-dialektal soʻzlar. Bunda soʻz shakllari eʼtiborga olinadi. Bunday soʻzlarni muallif lugʻatga kiritish tarafdori emas.

7. Frazeologik-dialektal iboralar. Bunday iboralar faqat shevalargagina xos boʻlishi kerak. Albatta, bu kabi lugʻatlar maxsus tayyorlanadi.

Shuni qayd qilish lozimki, “leksik-fonetik soʻz”, “leksik-morfologik soʻz” terminlarining qoʻllanishi oʻzini oqlamaydi.

Tayanch tushunchalar:

Dialektal soʻz [диалектное слово, Dialectal word] – maʼlum shevagagina xos boʻlgan soʻz.

Jargon [жаргон, slang] – ijtimoiy guruhlarining oʻziga xos soʻzlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik moslik [лексическое соответствие, Lexical match] – maʼno jihatdan mos boʻlgan soʻzlar.

Leksik qatlam [лексический пласт, lexical layer] – soʻzlarning muayyan tamoyillar asosida guruhlashtirilishi

Shevaning leksik tarkibi [лексический состав говора , Lexic structure of dialects] – maʼlum bir shevadagi barcha soʻzlar yigʻindisi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Oʻzbek shevalarining lugʻat tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Oʻzbek shevalaridagi dialektal soʻzlar semantik xususiyatlariga koʻra qanday guruhlarga boʻlinadi?
3. Tarixiy jihatdan oʻzbek shevalari lugʻat qatlamlarini izohlab bering.
4. Oʻzbek shevalarining zamonaviy lugʻat qatlamlari deganda nimani tushunasiz?
5. Shevaga xos maxsus soʻzlarining adabiy tilga munosabatini ochiqlab bering.
6. Dialektal leksik moslik nima?
7. Dialektal lugʻatlarga soʻz tanlashning qanday tamoyillari bor?

12-mavzu. Qarluq, o'g'uz, qipchoq lahjalarining muhim xususiyatlari

Reja

1. Lahjalarning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjalarning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjalarning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjalar leksikasidan namunalar.

Qarluq lahjasi. Bu lahja tarixan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung'oriyani, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'ridan to Ile daryosining shimoligacha bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini tasarrufiga kiritgan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta hududda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo'lgan. Qarluqlarning tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy bo'lgan.

Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo'lgan hududda qarluqlar bilan birga *chigil*, *xalaj*, *yag'mo* qabilalari ham yashaganlar, *uyg'urlar* ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar¹².

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko'ra, ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlarigina mavjud bo'ladi), shimoliy

¹²Bu ma'lumotlar K. Shoniyozovdan olindi. Qarang: **Шониёзов К.** Қарлуқлар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. – Тошкент: ФАН. – Б. 481-490.

o‘zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi, shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar **6, 7** tadan (**ä, o, u, ā, i, e**) oshmaydi, shimoliy o‘zbek shevalarida esa **9** unli: **a(ā), ä, o, ö, u, ü, ĩ(i), i:(i), e** unlilari qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishiklidir. Bundan shimoliy o‘zbek shevalari mustasno bo‘lib, faqat Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe‘l shakllarida ham o‘ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari to‘rt guruhga bo‘linadi:

1. Toshkent guruhi shevalari. Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo‘l kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

so‘zning har qanday bo‘g‘inida old qator va orqa qator unlilar kela oladi: aka ~ **ākä**, bola ~ **bālā**, g‘alati ~ **γälāti**;

ü va **u** unlilari o‘rnida oraliq **u** unlisi qo‘llanadi: gul ~ **gul**, qum ~ **qum**;

ö va **o** unlilari o‘rnida oraliq **o** unlisi qo‘llanadi: qol ~ **qol**, kol ~ **kol**;

i: va **ĩ** unlilari o‘rnida oraliq **i** unlisi qo‘llanadi: kim ~ **kim**, chiq ~ **čiq**;

e tovushi **i** tovushiga o‘tadi: mehnat ~ **mixnät**, dedi ~ **didi**;

so‘z oxirida **k // j** almashuvi yuz beradi: terak ~ **teräj**, ertak ~ **yertäj**, bilak ~ **biläj**;

so‘z oxirida **q** undoshi tushib qoladi: chiroq ~ **čirā:**, sariq ~ **sāru:**, achchiq ~ **äčču:**, qattiq ~ **qättu:**;

so‘z boshi va oxirida **γ** undoshi tushib qoladi va unda oldingi **ā** unlisi cho‘ziq talaffuz etiladi: og‘zi ~ **ā:zi**, tog‘ ~ **tā:** ;

h bo‘g‘iz undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshiga o‘tadi: hurmat ~ **xurmat**, hunar ~ **xunär**;

tushum kelishigida to‘liq progressiv assimilatsiya yuz beradi: tuzni ~ **tuzzi**, oshni ~ **āšši**, temirni ~ **temirri**;

so‘z boshida **t** va **č** undoshlari mosligi yuz beradi: tushda ~ **čuštä**, tushdi ~ **čušti**.

Morfologik xususiyatlari:

5ta kelishikli sheva;

bu shevalarda **-ni** affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ *suvvi teji*, pichoqning sopi ~ *pičā:ni sāpi*, otni min ~ *ātti min*;

hozirgi zamon davom fe'li Toshkentda **-vāt** affiksi va uning assimilatativ variantlari qo'llanadi: *kevāmmän, kevāssän, kevātti*, Parkentda **-āt** affiksi qatnashadi va uning tarkibidagi **t** undoshi assimilatsiyaga uchramaydi: *bārātmän, bārātsän, bārātti*;

-š // iš // uš affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: yetishdi ~ *jetišti*, qurishdi ~ *qurušti*;

-lär affiksi va uning variantlari hurmat va ulug'lash ma'nosini ifodalaydi;

-lig // lug affiksi ko'plik ma'nosini ham anglatadi: ularning uylari ~ *ulā:ni oylugi*, dadamlarning ishlari ~ *üdāmgilā:ni išligi*;

-gi affiksi Toshkent shevasida jamlik ma'nosini ifoda qiladi: *üdāmgilā* (adam + boshqalar). *ājimgilā* (oyim + boshqalar);

fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida **-vuz/vuzä, -v/uv** affikslari qatnashadi: *bārāvuz, bārāvuzä, bārduv*.

2. Farg'ona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

so'z boshida **t // č, s // č** undoshlari almashadi: tush ~ *čuš*, tish ~ *čiš*, soch ~ *čāč*;

so'z oxirida **k // g, q // γ** almashuvi sodir bo'ladi. Masalan, yo'q ~ *joy*, bo'lak (boshqa) ~ *böläg*, bir kunlik ~ *bir kullug*, baliq ~ *beliy*. Olmoshlarda: qandoq ~ *qandāγ*, andoq ~ *andāγ*, shundoq ~ *šundāγ*, bundoq ~ *bundāγ* (Namangan);

turli holatlarda **x // q** undoshlari almashadi: toxta ~ *toqtä*, to'qson ~ *toxsän*, boqdik (qaradik) ~ *bāxtuq* (Namangan);

progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: qushni ~ *qušši*, gapni ~ *güppi*, toshni ~ *tāšši*;

umlaut hodisasi qayd qilinadi: bosh+i ~ *bāši* (O'sh), ot+ i ~ *āti/eti* (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

bu shevalar 5 kelishiklidir;

bu shevalarda **-ni** affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi **ākāsini iši**, oshning tuzi **āšti tuzi**;

tushum kelishigi affiksidagi **n** undoshi **d**, **t** undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so‘ng **-ti**, jarangli undoshdan so‘ng esa **-di** variantlari qo‘shiladi: oshning mazasi ~ **āšti mǎzāsi**, tolni kesdi ~ **tāldi kesti**;

-š // iš // uš affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelish ~ **keliš**, qurish ~ **quruš**;

-lār affiksi ba‘zan **-nā** variantida ham keladi: ishinglar ~ **išijnā**, bog‘inglar ~ **bāyijnā** (Namangan);

fe‘l tuslanishining I shaxs ko‘pligida adabiy tilga xos shakl bor: boramiz ~ **bārāmiz**, keldik ~ **keldik**, bordik ~ **bārdik**;

harakat va paytning chegarasini ifodalashda **-čāvur** (**-gəčə** affiksi o‘rnida) qo‘llanadi: bahorgacha ~ **bāhārgäčāvur**, shahargacha ~ **šāhārgäčāvur**;

tartib son **-nži** affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ **birinži**, beshinchi ~ **bešinži**;

-jāp affiksi Farg‘ona dialektida hozirgi zamon davom fe‘lini hosil qiladi: boryapti ~ **borjāpti**;

-ut affiksi Namangan shahar shevasida hozirgi zamon davom fe‘lini hosil qiladi: ketyapman ~ **ketuttimän**.

3. Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo‘jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

ā unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda **o** unlisiga yaqin, ya‘ni qisman lablangan: oldim ~ **ā(o)llim**, bozor ~ **bā(o)zā(o)r**;

so‘zning ikkinchi bo‘g‘inida adabiy tildagi **i** unlisi “**u**” ga o‘tadi: xotin ~ **xātun**, dori ~ **doru**;

j, h undoshlaridan oldin adabiy tildagi **u** unlisi “**o**” ga o‘tadi: uyqu ~ *ojqu*, suhbat~ *sohbüt*, guruh ~ *guroh*;

s, g, γ undoshlaridan oldin **o** unlisi “**u**” ga o‘tadi: o‘gay ~ *ugäj*, o‘sma ~ *usmä*, bog‘ma ~ *buymä*;

ba’zi so‘zlarda **i** unlisi “**e**” ga o‘tadi: mix ~ *mex*, tig‘ ~ *teγ*, umid ~ *umed*;

x, h undoshlari farqlanadi: xon ~ *xān*, hol ~ *hāl*;

l undoshi bilan tugagan so‘zlarga **d** undoshli affiks qo‘shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: oldim ~ *āllim*, keldim ~ *kellim*, aldap ~ *älläp*.

Morfologik xususiyatlari: jo‘nalish kelishigi affiksi o‘rin-payt kelishigi ma’nosini ham ifodalaydi: Uyda bor ~ *ujgä bār* (Qarshi). Bu o‘rinda **-gä** affiksi ham jo‘nalishni, ham o‘rin-payt ma’nosini ifodalagan;

hozirgi zamon davom fe’li **-āp** affiksi bilan ifoda qilinadi: kelyapman ~ *kelāppān*, so‘rayapsan ~ *sörāpsān*, koryapti ~ *körāptu*;

uzoq o‘tgan zamon fe’lida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: *män kelgän, sän kelgän, u kelgän; biz kelgän, siz kelgän, ulär kelgän*;

o‘tgan zamon hikoya fe’lida **-är** (bolishsizi **-mäs**) sifatdosh affiksi tarkibidagi **r**, bo‘lishsizidagi **s** undoshlari **j** undoshiga o‘zgaradi: kelar edim ~ *keläjidim*, kelmas edim ~ *kelmäjidim*, kelar ekan ~ *keläjikän*, kelmas ekan ~ *kelmäjikän*, kelmas emish ~ *kelmäjimış*.

4. Turkiston-Chimkent-Sayram guruh shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

9 unlili sheva: *i, ĩ, e, a, ä, u, ü, o, ö*;

singarmonizm qonuni amal qiladi;

quyidagi tovush mosliklari qayd qilinadi:

i ~ e. ikki ~ *ekki*, siyrak ~ *se:räk*;

e ~ u. devona ~ *duvana*, devor ~ *duval*;

e ~ ö. etik ~ *ötük*, belanchak ~ *bölünčäk*;

e ~ ä. kelin ~ *kälin*, ekin ~ *äkin*;

γ ~ v. tog‘ ~ *tav*, bog‘ ~ *bav*.

ayrim so‘zlarda birlamchi cho‘ziq unlilar saqlanadi: sut ~ *sü:t*, tush ~ *tü:š*.

Morfologik xususiyatlari:

ko‘plik affiksining **-lar // lür, -nar // nür** variantigina qo‘llanadi;
olti kelishikli sheva, faqat Chimkent shahar shevasi besh kelishikli;
qaratqich kelishigi affiksi undoshlardan keyin **-iñ // iñ** variantlarda qo‘shiladi:
otning dumi ~ **atiñ qujrui**, bizning ishimiz ~ **biziñ iñimis**;
tushum kelishigi affiksi assimillatsiyaga berilmaydi.

Jo‘nalish kelishigida kishilik olmoshlari **maña, saña, uña** hamda **maya(n),
saya(n), uya(n)** kabi turlanishga ega bo‘ladi;

hozirgi zamon davom fe‘li **-jap** affiksi bilan shakllanadi va u faqat bir
variantlidir: boryapman ~ **barijappan**, ketyapsan ~ **ketijapsan**, oynayapti ~
ojnajapti.

Buyruq-istak mayli 2-shaxsida **-si:(j)+či // -si:(j)+či** affiksi qo‘llanadi va u
qistov ma‘nosini anglatadi: borsangch i ~ **barsi:(j)či**, bersangchi ~ **be:si:(j)či**.
Bunda **-či // či** qismi har doim ishlatilmaydi.

Lahja leksikasidan namunalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun
umumiy bo‘la olmaydi, balki Toshkent, Farg‘ona vohasi, Buxoro guruh shevalari va
shimoliy o‘zbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Farg‘ona shevalarida quyidagi kabi so‘zlar qo‘llanadi: arg‘amchi ~
ärümči, agat ~ **ägüt**, masxara ~ **äžuvä**, deraza ~ **äjnäk**, yaroqsiz ~ **äkčä**
(Toshkent), shakarob ~ **äčču:-čučču:**, sirg‘a ~ **ziräj**, ammo ~ **i:llä**, goh-gohda ~
jägädä (Andijon), uchrashish ~ **kezikiš** (O‘sh), darg‘azablik ~ **kurir** (Toshkent),
o‘jar ~ **qijiq** (Andijon), sopol idish ~ **qoqäčä** (Andijon), janjalkash ~ **loli**
(Farg‘ona), so‘ta ~ **märdäk** (Farg‘ona), qo‘lqop ~ **mijäläk** (O‘sh), holat ~ **älpäz**
(Toshkent).

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi so‘zlar qo‘llanadi: belanchak ~
älvänž, kekirdak ~ **ärük**, bexostan ~ **bänäxäs**, agar ~ **bülle**, salomlashmoq ~
växordi, beshik ~ **gävärd**, sovg‘a ~ **zällä**, nimcha ~ **ičik**, ko‘rpa ~ **kämpül**, yenglik
~ **ästinčä**.

Shimoliy o‘zbek shevalarida quyidagi kabi so‘zlarni uchratish mumkin: katta
~ **däv**, ko‘rsatkich barmoq ~ **baramaltaq**, opa ~ **ajtoti**, og‘ir xarakterli ~ **arqaliq**,

namroq ~ *iyal*, boyagi ~ *janayï*, ho‘l ~ *jaš*, ochko‘z ~ *jerik*, nuqul ~ *öñkäj*,
vazmin ~ *salaqa*, barmoq ~ *šavšaq*.

O‘g‘uz lahjasi. Qadimda o‘g‘uzlar ile daryosi bo‘ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o‘rta va quyi oqimi va Orol bo‘yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g‘arbgga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O‘zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako‘l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog‘istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar.

O‘g‘uz lahjasi, asosan, Xorazm vohasida keng tarqalgan, lekin bu voqa faqat shu lahjadan iborat degan so‘z emas. Professor F.Abdullayevning ko‘rsatishicha, bu hududda qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor.

Fonetik xususiyatlari:

bu lahja shevalarida *a, u, ü, i:, i, i:, i, o, ö, ä, e* unililari qo‘llanadi;

kontrast juft unililar mavjud;

qisqa va cho‘ziq unililar farqlanadi, ya’ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho‘ziq unililar (birlamchi cho‘ziq unililar) mavjud: at (ism) ~ *a:d*, o‘t (o‘simlik) ~ *o:t*;

dastlabki bo‘g‘inda *e* unlisi *ä* unlisiga o‘tadi: kel ~ *gäl*, dedi ~ *dädi*, berdi ~ *bürdi*;

-*däj* qo‘shimchasidagi *ä* unlisi *ï* unlisiga o‘tadi: shunday ~ *šundij*, bunday ~ *bundij*;

so‘z boshida *t* undoshi jaranglashadi: til ~ *di:l*, tun ~ *dü:n*, tep ~ *də:r*, tush ~ *dü:š*;

so‘z boshida *k* tovushi jaranglashadi: ketti ~ *gitti*, kel ~ *gäl*, kun ~ *gü:n*, ko‘z ~ *gö:z*;

q va *γ* undoslari palatalizatsiyalashadi ~ *q‘ani*, qanday ~ *q‘andaj*, G‘arib ~ *γ‘ari:p*, tog‘lar ~ *da:γ‘la:*;

bo‘l fe‘lining boshidagi *b* undoshi tushib, *ol* tarzida talaffuz etiladi;

k, q undoshlari bilan tugagan soʻzlarga qoʻshimcha qoʻshilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tilagi *tiläki*, sochigʻi ~ *sa:čaqi*;

ayrim shevalarda koʻhna *ε* unlisi talaffuzda bor: kel ~ *gel*, ber ~ *ber*, er ~ *ε:r*.

Morfologik xususiyatlari:

qaratqich kelishigi affiksining *-iη // iη* varianti ham qoʻllanadi: otning boshi ~ *a:tiiη baši*, bizning shahrimiz ~ *biziη qa:lamis*. Urganch, Xiva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari *-ni // ni* affiksi bilan ifoda qilinadi;

joʻnalish kelishigi affiksi *-a // ä* variantida ham qoʻllanadi: otinga ~ *a:tima*, ishga ~ *i:šä*;

sifatning intensiv shakli *düm* ravishi bilan shakllanadi: *düm jaxši, düm i:ssi, düm jaman*;

men, sen, u olmoshlari yolgʻiz holda *män, sän, u* tarzida, joʻnalish kelishigida *maña, saña, uña* variantlariga ega boʻladi;

III shaxs kishilik olmoshi birligida ^h*u // u* koʻpligida ^h*ular // ular* tarzida diftonglashadi;

koʻplik affiksi *-lä // la* variantida ham qoʻllanadi: gullar ~ *güllä* olinglar ~ *aliñla*;

tartib son *-nži // nži* variantida qoʻllanadi: *birinži, bešinži, altinži*;

harakat nomi *-maq // mäk* affiksi bilan hosil qilinadi: koʻrmoq ~ *görmäk*, ishonmoq ~ *i:nanmaq*;

hozirgi zamon davom feʻli *-jatir* affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyapti ~ *güjatir*, boryapti ~ *barjatir*;

kelasi zamon feʻli *-žäk // žaq* affiksli shakl bilan ham hosil qilinadi: keladigan ~ *gälžäk*, boradigan ~ *baržaq*;

buyruq-istak feʻlining koʻplikdagi I shaxs shakli *-(ä)li // (a)li* affiksi bilan shakllanadi: kelaylik ~ *güläli*, boraylik ~ *barali*;

buyruq-istak feʻlining II shaxs birligining oʻgʻuz lahjasi shevalarida oʻziga xos shakli bor: bersangchi ~ *bärsänä*, borsangchi ~ *barsaña*;

kelasi zamon feʻlida *-a // ä* affiksli ravishdoshi asosida *-si // si* affiksi bilan hosil qilingan shakli qoʻllanadi: *alasim, alasin, alasi; alasimiz(s), alasiniz(s)*,

alasī; ičäsīm. i:čäsīñ, i:čäsi; ičäsīmiz(s), i:čäsīñiz(s), i:čäsi. Bu soʻz *güldi* soʻzi bilan birga qoʻllanadi.

Lahja leksikasidan namunalar: goʻzal ~ *ajpara*, ha ~ *ava* // *havva*, poraxoʻr ~ *a:līmsaq*, kichik sandiq ~ *a:rža*, arava shotisi *a:rš*, katak ~ *a:tanaq*, avarak (burunga taqiladigan bezak) ~ *ä:vüräk*, poygak ~ *ä:dän*, ayb, gunoh ~ *ä:lüşmä*, yirik // katta ~ *babañ*, chorraha ~ *bändirjü*, maza qilmoq ~ *hüzätmək*, danak ~ *bi:žünä*, sabzavot ~ *zilal*, chiziq(yol) ~ *zi:γ*, shamol ~ *je:lpis*, bedarak ~ *qujün*, qishloq ~ *o:va*, oʻtin ~ *o:mča*, tutandiriq ~ *pä:zzä*, qaddi-qomati kelishgan ~ *taqsī*, serjahl ~ *tosalañ*, boshliq ~ *ho:p*, yosh yigit ~ *žo:žiq*, tom ~ *üčäk*.

Qipchoq lahjasi. Qipchoq qabilalari ham uzoq oʻtmishda Oltoy oʻlkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida boʻlgan. XIII asr oʻrtalarida ular *kimak* // *imak* (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi boʻyida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga boʻylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, Oʻrta Osiyo, Volga boʻyi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari Oʻzbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida, Qozogʻistonning Soʻzoq tumanida, Turkistonning Suvnoq, Choʻrnoq qishloqlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni toʻliq amal qiladi. Hatto feʼllardagi yetakchi va toʻliqsiz feʼldan iborat feʼl shakli ham singarmonizmga boʻysunadi: bor ekan ~ *baraqan*, boribmi ekan ~ *barippaqan*, koʻp ekan ~ *küväkän*. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

kontrast (juft) unlilar: *ü ~ u, ö ~ o, i: ~ i:, i ~ i, ä ~ a* mavjud;

palatal singarmonizm toʻliq, labial singarmonizm esa qisman saqlanadi;

diftonglashish kuchli: *ʼe, ʼo, ʼö*;

soʻz boshida *j // ž* undoshi mosligi qayd qilinadi: yoʻl ~ *žol*, yomon ~ *žaman*;

g // γ undoshlari *j* undoshiga oʻtadi: yigʻin ~ *žijün*, tegdi ~ *tijdi*, sigir ~ *sijir*;

soʻzda unlilar oʻrtasida **p, k, q** undoshlari jaranglashadi: gäp ~ **gäbi**, ekin ~ **egin**, chiqin ~ **čiyin**;

x undoshi **q** undoshiga oʻtadi: xotin ~ **qatin**, tuxum ~ **tuqum**, xayol **qijal**, xat ~ **qat**, aksincha, **q** undoshi **x** undoshiga ham oʻtadi: vaqt ~ **vaxt**, oq ~ **ox**;

soʻz oxirida **k, q** undoshlari tushib qoladi: sariq ~ **sari**, kichik ~ **kiči**;

unli bilan boshlanadigan soʻzlar boshida **h** undoshi ortadi: ayvon ~ **hajvan**, aql ~ **haqli**;

soʻz oʻrtasida va oxirida **γ, q, k** undoshlari **v** undoshiga oʻtadi: ogʻiz ~ **avuz**, bogʻ ~ **bav**, togʻ ~ **tav**, boʻyoq ~ **bojav**, ellik ~ **eliv**.

Morfologik xususiyatlari:

qaratqich va tushum kelishiklari affiksida **n** undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarda **d**, jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarda **t** tovushlari bilan almashadi: uyning ~ **ujduŋ**, otning ~ **attin**, ishni ~ **išti**, gulni ~ **güldi**;

joʻnalish kelishigining belgisiz qoʻllanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ **ärmiyü ketkän**, oʻqishga bordi ~ **oquv bardä**;

kishilik olmoshlarining joʻnalish kelishigi shakli menga ~ **mayan**, senga ~ **sayan**, unga ~ **uyan** shaklida qoʻllanadi;

soʻzga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitlar ~ **žigillär**, atlar ~ **allar**;

harakat nomi ~ **v // uv // üv** affiksi bilan ifoda qilinadi: boruv ~ **baruv**, keluv ~ **keliv**, qoluv ~ **qaluv**;

hozirgi zamon davom feʼli **-žatir** affiksi (uning old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ **baripžatir**, ketyapti ~ **ketipžatir**;

kelasi zamon sifatdoshi **-tïyan** affiksi (uning ham old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ **kelätïyan**, boradigan ~ **baratïyan**;

hozirgi-kelasi zamon feʼlining III shaxsida **-di** affiksi qatnashmaydi. **Kelmoq** feʼli tuslanishi: **kelümän, keläsän, kelä**; **bormoq** feʼli tuslanishi: **baraman, barasan, bara**;

bilan koʻmakchisi **-män // man** tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ **išimän**, oyogʻi bilan ~ **ajayïman**.

Lahja leksikasidan namunalar: jarchi ~ *ajtimči*, mayda ~ *ačarva*, xayriyat ~ *bavžit*, bosh barmoq ~ *barmaltaq*, titroq ~ *varaža*, iliq ~ *žilim*, issiqroq, sovimagan ~ *ilimiq*, farosat ~ *indim*, moyillik, xohish ~ *iyžim*, o‘pich ~ *mučči*, cho‘qqi ~ *sala*, taxchil ~ *sanžap*, janjalkash ~ *tiržiq*, yolg‘on ~ *ošäk*, so‘qmoq ~ *qasaya*, epchil ~ *ɣadaŋ*, kuy ~ *ädävür*.

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag‘mo, uyg‘ur, qarluq [чигил, халаж, ягма, уйгур, карлук; chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

O‘g‘uzlar [огуз, oguz] - qadimgi turkiy qabilalar.

Qipchoq, kimak // imak (yimak) [кипчак, кимак; Кипчак, kimak] – qadimgi turkiy qabilalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq lahjasining eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Qarluq lahjasining asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Qarluq lahjasiga xos yana qanday so‘zlarni bilasiz?
4. O‘g‘uz lahjasining eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
5. O‘g‘uz lahjasining asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
6. O‘g‘uz lahjasiga xos yana qanday so‘zlarni bilasiz?
7. Qipchoq lahjasining eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
8. Qipchoq lahjasining asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
9. Qipchoq lahjasiga xos yana qanday so‘zlarni bilasiz?

13-mavzu: O‘zbek adabiy tili va shevalar

Reja

1. Adabiy tilning ta’rifi.
2. Adabiy tilning og‘zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.
5. Sheva - adabiy tilning boyish manbasi.
6. O‘zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi va geteronomiyasi.

Matn

Adabiy tilning ta'rif. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u normalashgan yoki normalashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin: "Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir" (13-rasm).

O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

Adabiyotlarda har bir tilning adabiy shakli va dialektlari uning **turli ko'rinishilari, namoyon bo'lishi** ("разновидность" termini qo'llangan) deb yuritiladi¹³.

Adabiy til biror shevaga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchaga birday xizmat qiladi, hech bir sheva adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va shevalar turli funksiyalariga ko'ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san'at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko'radi. Sheva esa muayyan hududda qo'llanadi va shu hududning o'zidagi aholigagina xizmat qiladi.

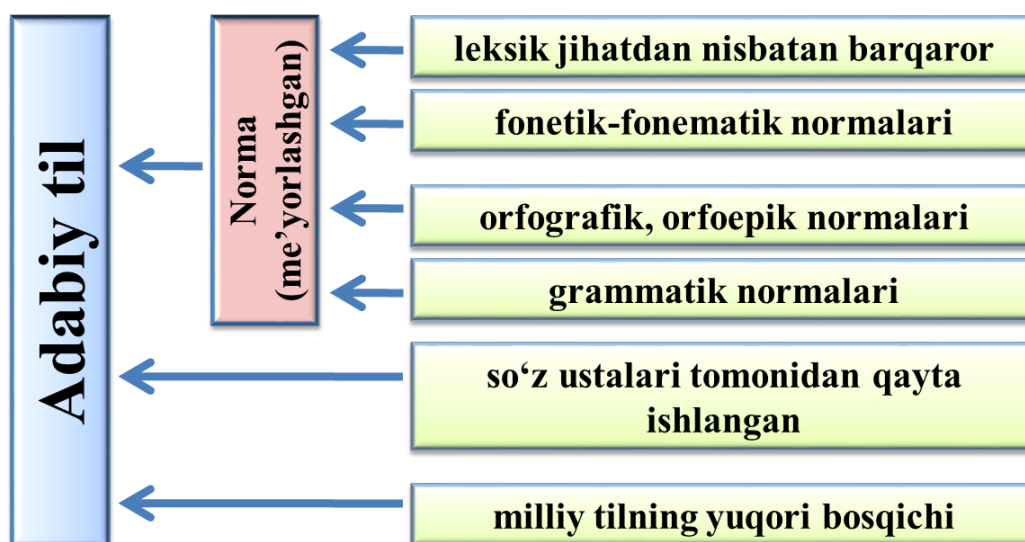
2. Adabiy til yozma va og'zaki shakllarga ega bo'ladi, sheva esa faqat og'zaki ko'rinishga ega.

3. Adabiy til qat'iy amal qilinadigan normalardan iborat bo'ladi. Sheva ham muayyan hududda o'ziga xos normalari bo'ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqa olmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, shevalarda bunday uslublari to'g'risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va shevalar o'rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi.

¹³ Русская диалектология. – Москва: Просвещение, 1989. –С. 6.

13-rasm. Adabiy til

Har bir milliy tilning ikki bosqichi boʻladi:

1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.
2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oraligʻda *koyne* termini bilan yuritiladigan til toʻgʻrisida ham maʼlumot beriladi, yaʼni aksariyat shevalar uchun umumiy boʻlgan soʻzlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq ogʻzaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi, shuning uchun ham shevalar oʻrganilganda, xalq ogʻzaki ijodidan koʻplab misollar keltiriladi.

Adabiy tilning ogʻzaki va yozma shakllari. Oʻzbek adabiy tili ikki shaklda boʻladi: ogʻzaki va yozma. Ogʻzaki adabiy til orfoepik normalarga boʻysundiriladi. Ogʻzaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega boʻlgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, oʻqish-oʻqitish ishlari, ommaviy majlislarda qoʻllanadi. Yozma adabiy til esa orfografiya qoidalari asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy oʻzbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-anʼanaviy, ramziy va boshqalar.

Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til oʻzining tayanch dialektiga ega boʻladi. Toʻgʻri, oʻzbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin maʼlum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, yaʼni oʻzbek adabiy tili muayyan sheva va

shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda *fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi*. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6 ta unlili (*u, o, ä, e, i, ä*) dialektdir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili barcha shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbayi bo'lib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq lahjasining unsurlari ko'p uchrasa-da, unda qipchoq va o'g'uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o'rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun, jo'natmoq, jo'ni, jo'nalish* so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluq lahjasiga oid shevalarida *jün, jönät, jöni (i:šiq jönini bil – shim. o'zb. shev.), jönäliš* variantlari bor. Adabiy tildagi *kelajak, bo'lajak, o'laroq, kelasi* kabi so'z shakllari aslida o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir.

Badiiy adabiyot va dialektizm. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *leksik dialektizm, fonetik dialektizm va morfologik* hamda *sintaktik-stilistik dialektizm* turlariga ega bo'ladi.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. *Rozi bo'ldi, palakat* (Qo'nalg'a), *galdi* ("Xorazm"). *Bormasangiz bo'lmiydi* ("Qo'nalg'a"). ...*zeykash (zaxkash) tomonga enib...*

(“Qo‘nalg‘a”). *Ishni bildirmasdan xufya bitirsa bo‘lardi, man bo‘laman, man bo‘laman, deb kerildi* (“Oltin vodiya shabadalar”)¹⁴.

Leksik dialektizm shevaga oid so‘zlarning badiiy asarlarda qo‘llanishidir. Masalan, *darpanmangla* (bezovtalanmanglar. Xorazm), ...*kelinbiyining* (kelinoyi) *biror marta noroziligini eshitgan emasman* (Qo‘nalg‘a). *Toshkentdagi axtiqlarini* (nevaralarini) *o‘zlari Urganchga kelganlaridayam ko‘raveramiz* (Qo‘nalg‘a). Badiiy asarlarda shevaga xos so‘z yasalishidan ham foydalanilgan: *Shoshma, hali qo‘llarim qanotini yozgani yoq, mana bu termakash* (g‘iybat terib yuruvchi) *O‘sarjonni chetga chiqarib qo‘yaman. – Hoy, sen vahmakash* (vahima qiluvchi) *ekansan-ku!* (“Oltin vodiya shabadalar”)

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo‘llanishidir. Masalan, *Shatta* (shu yerda, “Qora ko‘zlar”). *Dim* (juda) *gech galdingiz* (“Xorazm”). *Qarindoshim bilan bir maishat qilali* (Qo‘nalg‘a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko‘rinadi: *Shukur, odamga o‘xshab so‘zlab bilar ekansiz* (... so‘zlay olar ekaniz – A. S.) (“Qo‘nalg‘a”). *Alni, na, (na so‘zi kiritma so‘z – A. S.) o‘n marta yuvamilar* (“Qo‘nalg‘a”).

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko‘rinishidir. Shu jarayonda badiiy so‘z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlarini bayon qilish jarayonida muayyan shevaga murojaat qilishlari e‘tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adiblar dialektizmlardan ikki o‘rinda foydalanadi, ya’ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko‘rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

2) adabiy tilda sinonimi bo‘lmagan so‘zlarni majburan qo‘llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz “Qo‘nalg‘a” asarida *sazaq* (o‘simlik nomi), *tuncha* (mis qumg‘on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *itdunak* (yovvoyi qovun turi) kabi

¹⁴ Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o‘girildi – A.S.

dialektal soʻzlarni qoʻllaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda toʻligʻicha sheva xususiyatlaridan foydalangan asarlar mavjud. Bunga J. Sharipovning “Xorazm”, Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” asarlarini ham keltirish mumkin.

Dialektal soʻzlarni badiiy adabiyotda qoʻllashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid soʻzlarni izohsiz ishlatgan boʻlishsa, ayrimlari sahifa tagida uning maʼnosini ham keltirib boradilar (masalan, “Xorazm” romanida). Dialektal soʻzning maʼnosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal soʻz muallif gapida reallashtiriladi: -
Buvijon, - dedi u onasining mayus yuziga termilib. – Shirmon xoladan qarz olib tursangiz boʻlmasmikan (“Fargʻona tong otguncha”);

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos soʻz adabiy tildagi variantlarini keltirish bilan izohlangan: - *Ugra osh qilsak ham boʻladi, manjuza qilsak ham boʻladi. Lagʻmonga goʻsht kerak (“Fargʻona tong otguncha”). - Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini koʻrmaganmiding? – dedi. – Katta qalʼa, hamma yerini goʻrib boladimi, - dedi Polvon (“Xorazm”);*

- shevaga xos soʻzlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi (“Oltin vodiydin shabadalar”). ... barcha xalq bel, kapcha koʻtarib, yop-anhor, daryo boʻyi sohil tomon yoʻl oldi (“Xorazm”)¹⁵;*

Ayniqsa, dialektal soʻzlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan oʻrinlar bor:

Miraziz Aʼzamga:

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

(“Oʻzbek adabiyoti va sanʼati”, 2015 yil 1-yanvar)

¹⁵ Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning “Dialektizm va kontekst” maqolasidan olindi.

Dialektizm, garchi, badiiy adabiyot bilan bog‘langan bo‘lsa ham, uning ijtimoiy fanlarda ham qo‘llanadigan o‘rinlari bor. Xususan, etnografiyada dialektizmlardan foydalanish keng tus olgan va fan ularni o‘rganadi, jumladan nikoh (*ipäk čatar, toqqiz jibardi* va b.), bola tug‘ilishi va ulg‘ayishi (*čillä, aqaš*), aza (*qirqi, aqliq*) bilan bog‘liq dialektizmlar to‘g‘risida fikr yuritiladi. Bu kabi etnografiyaga oid so‘zlar turli shevalarda, deyarli, bir xil bo‘lsa-da, farqlari ham bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash lozimki, dialektizmlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalaridan biri bo‘lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta’sirchan kuchi orqali bir asarda qo‘llangan dialektizm keyingi asarlarga o‘tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilga o‘zlashib ketishi mumkin.

Sheva - adabiy tilning boyish manbasi. O‘tgan davrda shevalarning adabiy tilni boyitishdagi o‘rniga yetarli baho berilmay kelindi. Shevalar milliy tilimizning asosini tashkil etuvchi yuksak qadriyat bo‘lib, u bolalikdan oila a‘zolarining til an’anasi tufayli shakllanadi va har bir shaxsning nutqiy imkoniyati bo‘lib qoladi. Qaysi darajada bo‘lmasin, har qanday shaxs o‘z adabiy tilida nutqiy qiyinchilikka duch kelganda yoki o‘z fikrini yanada aniqroq va jozibaliroq ifoda qilishi uchun o‘z shevasidan ixtiyor-beixtiyor foydalanishiga to‘g‘ri keladi. Demak, sheva shaxs bilan birga yashaydi. Shevalar o‘zbek tilining barcha boyligini aks ettiradi, lekin adabiy tilda ulardan foydalanishga doimo to‘siq qo‘yib kelingan. To‘g‘ri, shevaga xos so‘zlarning barchasini adabiy tilda qo‘llashning imkoniyati yo‘q, ya’ni adabiy tilda bo‘la turib, uning o‘rnida shevaga xos so‘zdan foydalanish maqsadga muvofiq emas, lekin sinonimiya zarur hollarda ularga hojat bo‘ladi. Bu o‘rinda gap adabiy til uchun zarur bo‘lgan tushunchalarning ifodasi bo‘lgan shevaga xos so‘zlarni adabiy tilga olib kirish o‘z ichki imkoniyatlarimiz asosida adabiy tilni boyitishga xizmat qilishi to‘g‘risida bormoqda. Ayniqsa, hayotning aksariyat sohalarida shunday so‘zlar borki, ular adabiy tildagi bo‘shliqni to‘ldirishga qodirdir. Ilmiy adabiyotlarda (adabiy) tilning leksik tizimida biron tushunchani anglatish uchun so‘zning yetishmasligi *lakuna* termini bilan yuritiladi. Bu termin lotincha-

fransuzcha *bo'shliq, tushirib qoldirilgan, ayirib qo'yilgan* degan ma'nolarni angladi, lekin dialektologiyada uni adabiy tildagi bo'sh o'rinni to'ldiruvchi dialektal so'z deb tushunish to'g'ri bo'ladi. Ko'rinadiki, lakuna terminining "bo'sh o'ringa loyiq so'z" tushunchasi paydo bo'ladi. Axborot tizimida uni matn bilan bog'lagan holda undagi *yetishmayotgan so'z* ma'nosi ham qayd qilinadi. Demak, lakunani adabiy tildagi muhtoj tushuncha uchun sinonimi bo'lmagan dialektal so'z deb qarash ham mumkin

Sh. Shoabdurahmonov o'zbek adabiy tili va xalq shevalari munosabatini yoritishda (lakuna terminidan foydalanmagan holda) adabiy tilda o'z o'rnini topishi kerak bo'lgan bir qator so'zlarni keltiradi:

hökki. Xorazm shevalarida muzlagan daryo, anhordan suv olish uchun o'yib qo'yilgan joyni bildiradi;

isiryaliq. Andijon shevasida quloqning zirak taqilishi uchun teshib qo'yiladigan joyini anglatadi.

zərbäk. Farg'ona vodiysi shevalarida osh (palov) uchun qozonga sabzi-piyoz bosilgan va bir qaynab chiqqan holatini bildiradi.

Bunday so'zlar boshqa shevalarda ham bor. Masalan:

däšäk. Shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanadi. U - danakli mevaning meva va mag'iz o'rtasidagi chaqiladigan qattiq po'stinining nomi. Masalan, o'rik, gilos, olcha va shaftoli *mevä~däšäk~dänäk* dan iborat bo'ladi. Shuningdek, shevalarimizda *ezü:* - og'izning ikki chekkasi, *dägdi* - jun paypoqning turi, *daldurya* - o'zan jilg'asi, *inžik* - tirsak suyagi, *käpik* - yetim qo'zi, *käjiz* - daraxt po'stlog'i kabi so'zlar borki, ularga adabiy tilda o'rin topilishi mumkin.

O'zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi hamda geteronomiyasi. Avtonomiya (autonomy) termini til va shevalarning mustaqil faoliyat yuritishiga nisbatan qo'llanadi. Geteronomiya esa (heteronomy - qadimgi yunon tilida *boshqa qonun* degan ma'noni anglatgan) falsafa, psixologiya, huquqshunoslik, biologiya va boshqa fanlarda qo'llanadigan tushuncha bo'lib, uni dialektologiyaga german tillarining qarindoshligi negizida ularning mustaqil til va dialekt munosabatlarini

asoslash jarayonida J. K. Chambers, Peter Trudgill olib kirishgan¹⁶. Unga ko‘ra, u yoki bu til va shevalar bir necha mamlakatlarda joriyda bo‘lishi mumkin, lekin ular to‘liq mustaqil bo‘la olmaydilar. Buni o‘zbek tili misolida shunday izohlash mumkin: o‘zbek adabiy tili va dialektlari O‘zbekistondan boshqa davlatda ham amal qiladi. U davlatlardagi o‘zbek adabiy tili mustaqil rivojlantirilmoqda, shevalarida ham o‘ziga xosliklar bor, masalan, Afg‘onistonda o‘zbek adabiy tili arab grafikasida muayyan imlo tizimiga ega, o‘ziga xoz so‘z qo‘llash an‘anasi bor, shevalari uchun o‘zbek lahjalari asos bo‘lsa-da, afg‘on tilining kuchli ta‘siri bor. Bu jihatdan u avtonom faoliyatdadir. Ayni zamonda bu yerdagi adabiy til grammatik qoidalarning yagonaligi, fonematik tizimi, asosiy lug‘at tarkibi jihatidan O‘zbekistondagi adabiy tilning aksariyat qonuniyatlarini saqlab qolgan, shuningdek, shevalarining ham leksik fondi O‘zbekistondagi shevalar leksikasiga monand, lekin dialektal farqi bor, bu jihatdan esa u yerdagi adabiy til va dialektlar geteronomik munosabatda bo‘ladi, yani to‘liq mustaqil emas. Bu fikrni Qozog‘iston, Tojikiston, Qirg‘izston Respublikalaridagi o‘zbek adabiy tili va dialektlariga nisbatan ham muayyan darajada tatbiq etish mumkin.

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [литературный язык, literary language] – me‘yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [формы литературного языка, forms of literary language] – adabiy tilning yozma va og‘zaki shakllari.

Avtonomiya [автономия, autonomy] – ayni bir til va dialektlarning turli davlatlarda mustaqil taraqqiy etishi.

Geteronomiya [гетерономия, heteronomy] - ayni bir til va dialektlarning turli davlatlarda negiz til va dialektlar xususiyatlari va qonuniyatlarini saqlab qolishi.

Dialektizm [диалектизм, dialecticism] – badiiy asarlarda shevalarga oid fonetik, leksik va grammatik unsurlarning qo‘llanishi.

¹⁶ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. - Cambridge University Press. – T. 4

Lakuna [лакуна, lacuna] – biror tildagi yoki adabiy tildagi bo‘shliqni to‘ldirishga qodir dialektal so‘z.

Tayanch dialekt [опорный диалект, basic dialect] – adabiy tilga biror jihatdan, ya’ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo‘ladigan dialekt, sheva.

O‘lik til [мертвый язык, dead language] – muomaladan chiqqan til.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning yozma va og‘zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?
5. O‘z shevangizda lakuna sifatida qabil qilinishi mumkin bo‘lgan so‘zlar bormi?
6. Til va dialektlar avtonomiyasi va geteronomiyasi nimani anglatadi?

14-mavzu. Areal lingvistika

Reja

1. Areal lingvistika to‘g‘risida umumiy ma’lumot.
2. Areal lingvistika metodlari.
3. Areal lingvistika manbalari.
4. Til va dialektal zona. Dialektal kontinuum.

Areal lingvistika tushunchasi va uning mohiyati. Bu termin lotincha *area* – *maydon, kenglik, hudud* hamda *lingvistika* – *tilshunoslik* degan so‘zlardan olingan bo‘lib, til va dialektlarning tarqalish hududlarini o‘rganadigan fanni anglatadi. U til va shevalarni shu hududdagi boshqa til va shevalar bilan munosabatda bo‘lish nuqtai nazardan o‘rganadi. Areal lingvistikaning asosiy metodi lingvistik geografiya hisoblanadi. Lingvistik geografiya shevalarni o‘rganishning bir metodi hamda areal lingvistikaning kartalashtirish ishlari bilan shug‘ullanadigan bir bo‘limi hamdir.

Fanda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki fanning obyekti bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi, shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyani tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Areal lingvistika quyidagi tushunchalarga asoslanadi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, **izo** – teng, **glossa** – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning **izofonema**, **izomorfema**, **izoleksema** tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq **o:** unlisi izofonema sifatida, **-a // ä** ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ **salaqa**, epidemiya ~ **iran** kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning **izofon** (fonetik izoglossa), **izomorf** (morfologik izoglossa), **izoleks** (leksik izoglossa), **izosema** (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi. O'zbek tili va shevalarining qirg'iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq tillari bilan aloqadagi izoglossalar shu toifaga kiradi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi. Bunga o'zbek-tojik tili munosabatlaridagi umumiy izoglossalar taalluqlidir.

Areal (area). Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unlilar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi (manzara) xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalarda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bevosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi ***lingvistik*** yoki ***dialektologik atlas*** deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tilning tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari bor. Bular quyidagilar:

Venker G. Shimoliy va markaziy Germaniyaning dialektologik atlas. 1881-y. (6 karta).

Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896 -1908-yillar.

Vrede F. Nemis lingvistik atlası. 1926 -1932-yillar (6 jild).

Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlası. 1928-y.

Bular ichida J. Jilyeron, E. Edmonlarning lingvistik atlası keyingi davrda boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko‘rsatish maqsadida ham yaratiladi.

Til zonasi va dialektal zona. Til zonasi o‘zaro yaqin tillar (idiomlar)ni yaqinlik darajasi va bir fokus nuqtasiga ko‘ra birlashtiradigan hududdir. **Dialektal zona** bir til doirasidagi lahja, dialekt va shevalarning fokus nuqtasiga ko‘ra joylashish hududlaridir. **Fokus nuqtasi** yirik shahar shevasi bo‘lib, atrof shevalarga doimiy ravishda o‘z ta‘sirini o‘tkazib turadi va qayta aloqada bo‘ladi hamda dialektal zonaning o‘ziga xos rivojlanishini ta‘minlaydi.

Bunday zonalarni belgilashda davlat chegaralari hisobga olinmaydi, balki o‘zbek tili massivi (o‘zbek tili tarqalgan hudud) geografik, dialektal farqlanishi, tarixiy-etnografik xususiyatlari, ma‘lumotlari asosida uning shevalari guruhlashtiriladi. Shu asosda A. Jo‘rayev o‘zbek tilining 11 dialektal zonasini belgilagan (bu haqda “O‘zbek tilining dialektal bo‘linishi” mavzusida ma‘lumot beriladi).

Aksariyat hollarda bunday zonalarni belgilashda qarindosh til yoki dialekt masalasi muammo bo‘ladi. Axborot tizimlarida ta‘kidlanishicha, bunday vaziyatda o‘xshashik 92-96% ni tashkil etsa, ularni dialekt deb hisoblash lozim¹⁷. Til va dialektni farqlashda fanda *sotsiolingvistik* va *struktur* me‘yorlarga asoslaniladi.

Sotsiolingvistik me‘yorga ko‘ra, idiomlar (qarindosh til) mustaqil til bo‘lishi uchun:

- o‘z mustaqil yozuv standartiga ega bo‘lishi;
- turli sohalarda yozma va og‘zaki muloqotning amal qilishi;
- funksional jihatdan mukammal bo‘lishi lozim. Bunda siyosiy va etnik omillar muhim ahamiyatga ega.

¹⁷ **Kaufmann T.** The native languages of Latin America: general remarks // Atlas of the World’s Languages (edited by C. Moseley and R. E.Asher). – 1994.

Struktur (struktur-lingvistik) me'yorga ko'ra, mustaqil til bo'lishi uchun:

- fonetik va grammatik qonun va qoidalar yagona bo'lishi;
- asosiy lug'at tarkibi idiom a'zolarining barchasiga tushunarli bo'lishi;
- idiom tarkibidagi lahja, dialekt va shevalar barcha uchun tushunishga oson

bo'lishi lozim.

Dialektal kontinuum (lotincha *continua* to'xtovsiz, muhit degan ma'nolarni bildiradi). Shevalarning kichik lingvistik xususiyatlari bilan farqlanishi adabiyotlarda kontinuum tushunchasi bilan ifoda etiladi. Bu jarayon uzoq yillarning mahsuli va muayyan territoriya bilan bog'langan.

Bir dialekt tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan, 3-rasmda ko'rsatilgani kabi, farqlar bo'ladi.

Adabiyotlarda dialektal kontinuumning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi:

Geografik dialektal kontinuum. Bu bir geografik zonada joylashgan shevalarning va kelib chiqishi umumiy bo'lgan xalqlar shevalari doirasida belgilanadi. Bunga yuqoridagi – Toshkent dialekti tarkibidagi shevalarning kichik farqlar bilan ajralib turishi misol bo'la oladi. Kontinuumning bu turida shevalar bir-biridan uzoqlashgan sari dastlabki shevadan tobora farqlari ortib boradi, pirovard natijada, eng so'nggi sheva mustaqil dialekt yoki til bo'lib shakllanishi mumkin.

Ijtimoiy dialektal kontinuum. Bu siyosiy va uzoq tarixiy taqdir tufayli qarindosh bo'lmagan va qarindosh tillar orasida yuz berishi mumkin. Kontinuumning bu turiga Kembrij universiteti darsligida Yamaykadagi kreol shevasi misol qilib ko'rsatiladi. Surinamda sranan tili ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi shakllanganki, yuqori tabaqa kishilari ingliz tilida gaplashsa, pastki tabaqa kishilari esa ingliz va kreol tili o'rtasidagi shevada gaplashadilar va shu bilan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Buni biz o'zbek – tojik, o'zbek – turkman, o'zbek – qozoq, o'zbek – qoraqalpoq xalqlari aralash va qo'shni yashagan joylarda ham ko'ramiz.

Areal lingvistika metodlari. Areal lingvistika shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit

ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Avval aytilganidek, areal lingvistikaning bir metodi bo'lgan lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlarda belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til faktlari tashkil etadi, shuning uchun *areal lingvistika metod*larini farqlash muhim ahamiyat kasb etadi¹⁸. Ular quyidagilar:

1. Muayyan til (shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini *qayd qilish*. Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

a) o'rganilayotgan til yoki shevalarning aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda uning shevalari bilan kesishgan o'rinlarga ega. Shevalar kesishgan joyda har ikkala tilga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida *n* undoshining orttirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *älindä*, qo'lidan ~ *älinnän*. Qirg'iz tilida bunday

¹⁸Taniqli olim V.M. Jirmunskiy dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda uning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan izoglossalar chegarasini belgilash. Qarang: **Жирмунский В.М.** Немецкая диалектология. – Москва - Ленинград: ИАН, 1956. – С.134.

pozitsiyada interkalyar *n* undoshining yo‘qolib borishi ham o‘zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

1. Qarluq lahjasi
2. Og‘uz lahjasi
3. Qipchoq lahjasi

14-rasm. O‘zbek tili lahjalari geografiyasi

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferensiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferensiya sharoitida qo‘shilib ketishi chog‘idagi til qarshiligi bo‘lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi (masalan, Kitob tumani Chechak qishlog‘i shevasi) “j”lovchi shevalar “ž”lovchi shevalarga qorishuvi natijasida “j”lovchi shevalar aholisining ko‘pligi tufayli “j”lashishning ustun kelishi misol bo‘la oladi.

d) *muayyan hududda turg‘unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo‘llanishi hamda ulardan birining g‘olib kelmasligi interferensiyaning tugallanmaganligini, ya’ni bir

sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o‘zbek tilidagi **ā** va **a**, **j** va **ǰ** hodisasining parallel qo‘llanishi misol bo‘la oladi.

e) *konvergenziya hodisalarini farqlash*. Ma’lumki, o‘zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida **ō ↔ o**, **ū ↔ u**, **i: ↔ i:** unlilari konvergenziyaga uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi.

Innovatsion markazni aniqlash. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog‘langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo‘lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma’lumki, qadimgi turkiy tilda **j // ǰ** paralleli bo‘lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba’zi turkiy tillarda so‘z boshida **ǰ** undoshining paydo bo‘lishi keyingi hodisadir. O‘zbek shevalarida “**ǰ**”lashish o‘rnida “**j**”lashish (qipchoq lahjasi shevalarida **ǰaxšī** o‘rnida **jaxšī**) varianti paydo bo‘lmoqda hamda u tobora kengroq tarqalmoqda. Ko‘rinadiki, **j** undoshining innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til bo‘lgan. Hozirgi singarmonizmni yo‘qotgan shevalar ham qadimda singarmonizmli bo‘lgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

Til substratlari ta’sirini aniqlash. Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari bo‘lib, muayyan hududda uning elementlari qolgan bo‘ladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida “Avesto” tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). O‘zbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

O‘zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. O‘zbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, A. Jo‘rayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, N. Murodova, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimova, I. Darveshov, N. Raxmonovlarning tadqiqotlari mavjud. V. V. Reshetov dialektal kartalarning dastlabki namunalarini yaratdi, Sh. Shoabdurahmonov O‘zbekistonda birinchi bo‘lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Jo‘rayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov

shimoliy o‘zbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar Orol bo‘yi o‘zbek shevalarini, N. Murodova va N. Raxmonov Navoiy viloyati, I. Darveshov Namangan viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Tayanch tushunchalar:

Atlas [атлас, Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o‘quv quroli.

Interferensiya [интерференция, interference] – bir lingvistik hududda joylashgan ikki til shevalarining chegara zonasida aralashuvi.

Innovatsiya [инновация, innovation] – izoglossalarning tarqalish markazi.

Izoglossa [изоглосса, izogloss] – til, sheva faktlarining teng kelish holatlarini ko‘rsatuvchi belgi.

Kontinuum [континуум, continuum] – shevalarning kichik farqlar bilan yiroqlashib borishi.

Kreol tili [креол тили, Creolized languages] - mahalliy tillarning Yevropadagi tillar bilan aralashishidan hosil bo‘lgan tili, jumladan, Surinamdagi sranan tilining ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi.

Areal lingvistika [ареальная лингвистика, areal linguistics] – til va sheva hududlarini o‘rganadigan fan.

Lingvistik karta [лингвистик карта, linguistic map] – izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [ландшафт языка, linguistic landscape] – izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Takrorlash uchun savollar:

1. Areal lingvistika nima?
2. Areal lingvistika va lingvistik geografiya farqlarini tushuntirib bera olasizmi?
3. Area so‘zi nimani anglatadi?
4. Areal lingvistikaning qanday metodlari bor?

5. Dialektologik atlas deganda nimani tushunasiz, uning yaratuvchilari kimlar?

6. Kontinuumning qanday turlari bor?

7. O‘zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

15-mavzu. O‘zbek shevalarining tasnifi

Reja

1. O‘zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.

2. O‘zbek shevalarining tasnifi.

3. O‘zbek dialektologlari.

Matn

O‘zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. Tilshunoslikda til sistematikasi degan tushuncha bor. U to‘rt a‘zoli shkalani aks ettiradi: *sheva* → *dialekt* → *lahja* → *til*. Bunda til tarkibiga kiruvchi lahjalar, dialektlar, shevalarning muayyan tartibini belgilash *lingvistik klaster* deyiladi.

O‘zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o‘rganila boshlandi va shu asnodagi uning dastlabki tasniflari paydo bo‘ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseyev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o‘zbek tili lug‘ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy tilni aks ettirgan deb ham bo‘lmaydi.

XX asrning boshlarida o‘zbek adabiy tiliga asos bo‘ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o‘zbek shevalari keng miqyosda o‘rganila boshlandi. Shu jarayonda o‘zbek shevalari tasnif qilindi.

O‘zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

– o‘zbek (turkiy) tiliga xos bo‘lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo‘lishi;

- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan, singarmonizm va umlautning mavjudligi;

- tarixiy qatlama oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;

- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;

- shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;

- so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin (1887 - 1964) tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor K. K. Yudaxin (1890 - 1975) tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlashi darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4 ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;

- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;

- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;

- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga – Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xiva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda **Y. D. Polivanov**(1891 - 1938)ning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250 dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar yaratgan. Hozirgi

kunda uning 150 dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Y. D. Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933), "Toshkent shevasining tovush tizimi" (1922), "O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunolari" (1928) kabi ishlari mavjud.

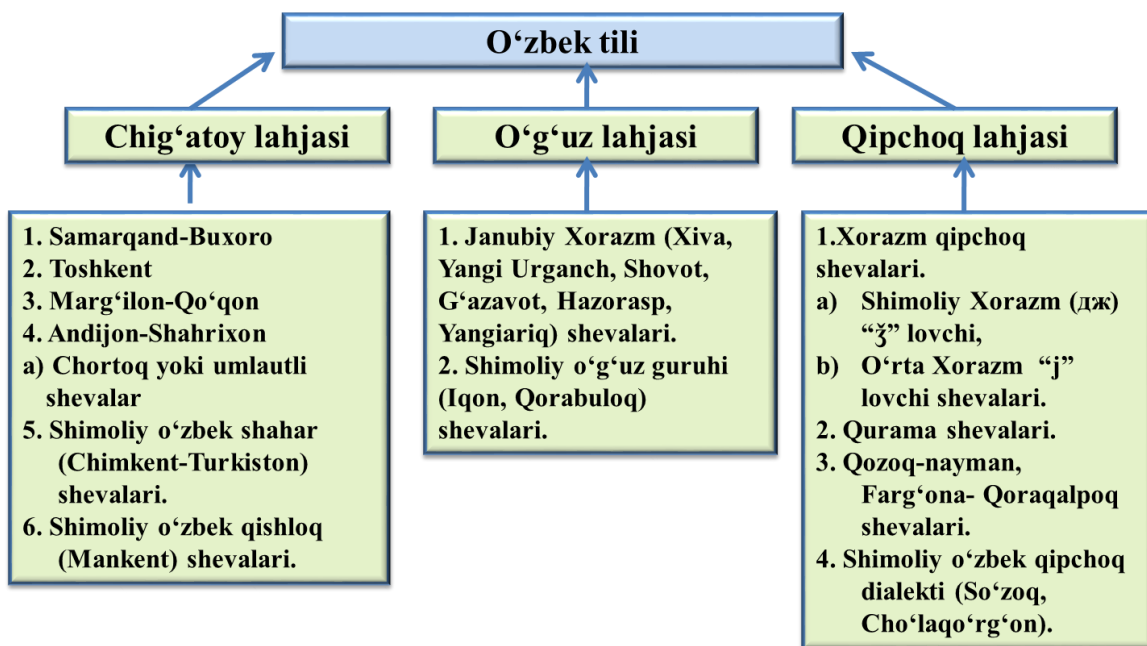
Y. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari Y. D. Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibridizatsiyani (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi) hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin Y. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish ham noto'g'i bo'ladi, balki Y. D. Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillari bilan munosabati kabi holatlarni ham hisobga olgan. Aslida u deyarli barcha o'zbek shevalarini shaxsan o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtayi nazardan shevalarni tasnif qilgan hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab bergan:

Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg'ilon-Qo'qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A. Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo'qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

O'g'uz lahjasi. Uningcha, bu lahja 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

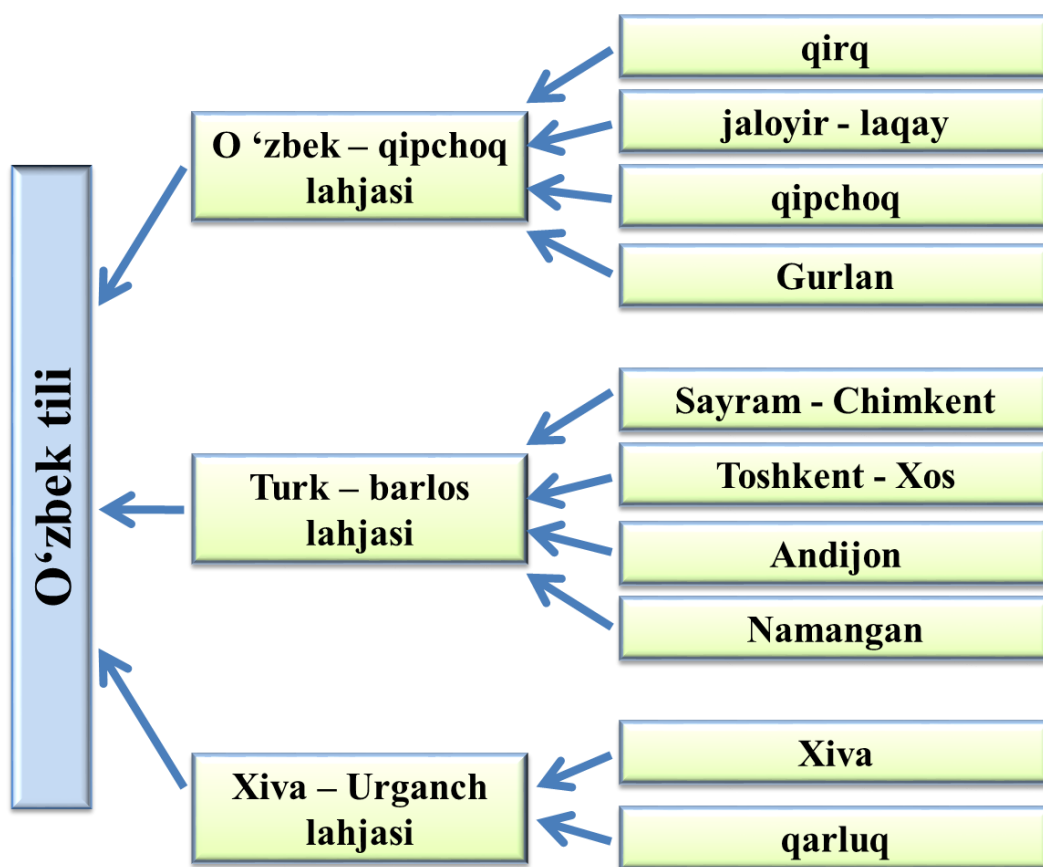
Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm ("z"lovchi); b) O'rta Xorazm ("j"lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on).

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli *eronlashgan* shevalar deb hisoblaydi (15-rasm).

15-rasm. Y. D. Polivanovning o'zbek shevalari tasnifi

G'ozil Olim (1893 -1939) **tasnifi**. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlari jihatidan tasnif qilish lozimligini uqtiradi va o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

16-rasm. G'. O. Yunusovning o'zbek shevalari tasnifi

O‘zbek-qipchoq lahjasining qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasining Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasining Xiva, Qarluq guruhlarini belgilaydi (16-rasm).

A. K. Borovkov tasnifi. A. K. Borovkov (1904 – 1962) shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab “*a*”lovchi va “*ā*”lovchi shevalarni farqlaydi. “*ā*”lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo‘l, shevalarini; “*a*”lovchi shevalarni esa, o‘z navbatida, “*j*”lovchi va “*ǰ*”lovchi shevalarga ajratadi. “*j*”lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; “*ǰ*”lovchilarga Shimoliy Xorazm (qipchoq – A.S.), Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o‘zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. *O‘rta o‘zbek dialekti.* Uning ikki guruhini belgilaydi: 1) O‘rta O‘zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg‘ona va boshqalar; 2) shimoliy o‘zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. *Shayboniy o‘zbek yoki “ǰ”lovchi dialekti.* Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg‘ona vodiysidagi “*ǰ*”lovchi shevalarni kiritadi.

3. *Janubiy Xorazm dialekti.* Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G‘azovot, Sho‘raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. *Alohida guruh shevalariga* 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

V. V. Reshetov (1910 -1979) **tasnifi** (tasnif to‘liq keltirilmoqda)¹⁹.

Hozirgi O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan o‘ziga xos etnogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo‘lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta‘siri o‘zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) *shimoliy-garbiy guruh* – o‘zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o‘zbek tilining qipchoq shevalari, hududiy yondosh qozoq, qirg‘iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

¹⁹Qarang: **Решетов В. В.** Ўзбек шеваларининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. – Б. 3-14.

2) *janubi-g'arbiy guruh* – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga hududiy yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) *janubi-sharqiy guruh* - bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo'lgan.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialektal tarkibi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rta (Markaziy) Osiyo va Qozog'iston hududidagi xalqlar tilining kichik lingvistik kartasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston hududida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

Qipchoq lahjasi. O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila guruh vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do'rmon, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud²⁰.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avloddan-avlodga

²⁰ Qipchoq lahjasining urug' va qabilalari X. Dohiyorov tomonidan mufassal yoritilgan. Qarang: X. Дониёров. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: ФАН, 1968.

o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish, o'z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra, o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarida, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistandan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'istondagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent²¹; Qirg'izistondagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz.

²¹ Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent shevalarining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiritilishiga qo'shilib bo'lmaydi. Bu shevalar o'g'uz lahjasiga oiddir. – A.S.

Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini tasnif qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik shakllarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi.

Bu lahjani tubandagi guruhlariga ajratish mumkin:

Farg'ona guruhi. U bir necha dialektlarni o'z ichiga oladi:

Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

O'sh-O'zgan dialekti. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

Toshkent guruhi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

Jizzax dialekti. Bunga Jizzax, Xos(Xovos) Qashqadaryodagi Po'loti, Mo'loti, Boyterak shevalari kiritilgan.

Qarshi guruhi.

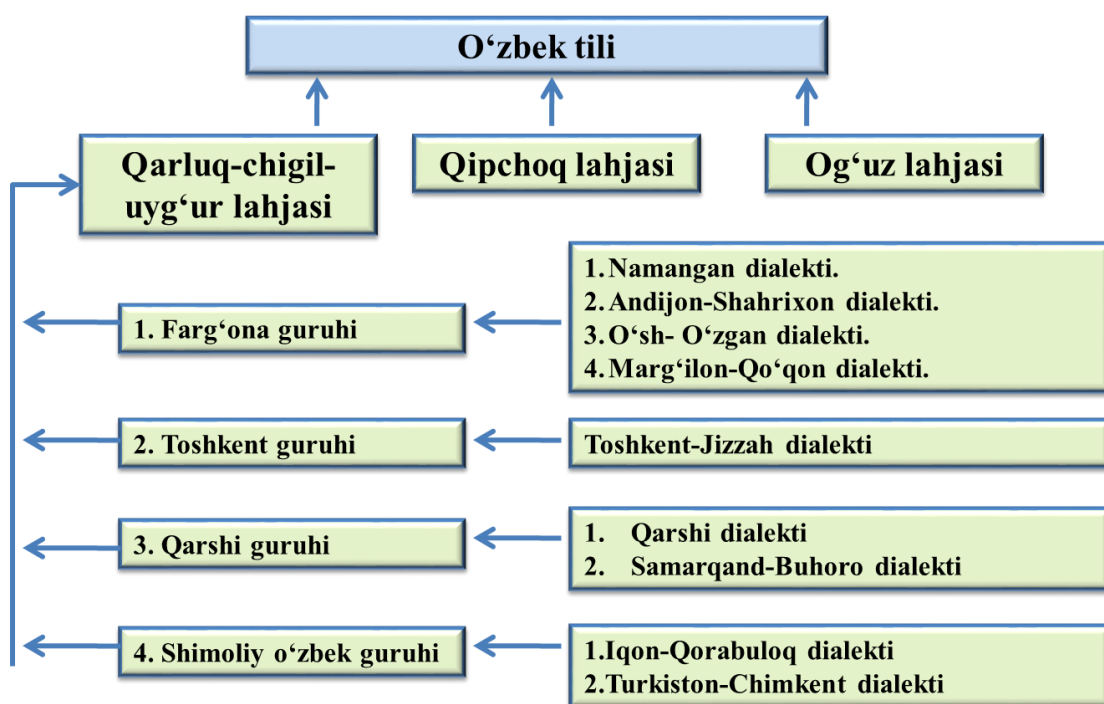
Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog‘ va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo‘jand, Farg‘ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o‘g‘uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

Shimoliy o‘zbek guruhi.

Iqon-Qorabuloq dialekti. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba’zi shevalar taalluqli bo‘lib, ular o‘zining tarkib topish jarayonida avvalo o‘g‘uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

Turkiston-Chimkent dialekti. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o‘g‘uz tili elementlarining kam bo‘lishi, biroq Janubiy Qozog‘iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko‘proq bo‘lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi.

17-rasm. V.V. Reshetovning o‘zbek shevalari tasnifi

O‘zbek dialektologlari. O‘zbek tili va uning shevalari XX asrning boshlaridan keng miqyosda o‘rganildi. Bu davrda tarix sahifasiga G‘. O. Yunus, Y. D. Polivanov, K. K. Yudaxinlar chiqishdi. G‘. O. Yunus “Maorif va o‘qitg‘uvchi” va boshqa nashrlarda o‘zbek shevalarining tovushlari tizimini tadqiq qildi va shevalar tasnifini yaratdi. Y. D. Polivanov esa Toshkent, Samarqand, Xorazm, Turkiston, Iqon, kabi shevalarni bevosita borib o‘rgangan hamda ularning natijasi o‘laroq o‘zbek shevalarining ilmiy tasnifini ishlab chiqdi. K. K. Yudaxin O‘rta Osiyo universitetini tugatgach, Janubiy Qozog‘iston viloyatining Sayram tumaniga qarashli Qorabuloq qishlog‘ida yashab va ishlab, shu shevaning xususiyatlarini o‘rgangan, bu shevadan qimmatli matnlar yozib olgan, uning Vodil, Laylak shevalari bo‘yicha tadqiqotlari ham bor. Shuningdek, bu davrda matbuot sahifalarida o‘zbek shevalariga bag‘ishlangan turkum maqolalar e‘lon qilingan. Bunday ishlarning yuzaga kelishiga o‘tgan asrning boshlarida adabiy til normalarini belgilashdagi harakatchilik sabab bo‘ldi, ya’ni adabiy tilni qaysi sheva asosiga qurish masalasi ko‘ndalang bo‘lgan va oqibatda o‘zbek shevalari bo‘yicha tadqiqotlar paydo bo‘la boshladi.

O‘tgan asrning 50, 60, 70-yillarida dialektologik tadqiqotlar keng ko‘lamda olib borildi. Bu ishlarda V. V. Reshetov, A.K. Borovkov, Sh. Shoabdurahmonov, Fattoh Abdullayev, Fathulla Abdullayev, M. Mirzayev, X. Doniyorov, H. G‘ulomov, Y. G‘ulomov, F. Ishayev, N. Rajabov, Sh. Afzalov, B. Jo‘rayev, O. Madrahimov, A. Shermatov, A. Aliyev, Q. Muhammadjonov, M. Turobova va boshqa shevashunoslar ishtirok etishdi. Mustaqillik yillarida A. Jo‘rayev, T. Yo‘ldoshev, Y. Ibrohimov, M. Abdiyev, N. Murodova va boshqa shevashunoslar yetishib chiqishdi. Ular dialekt va shevalarning fonetik, leksik, morfologik xususiyatlarini o‘rgandilar, shevalarning areal tadqiqotlarini amalga oshirdilar.

Tayanch tushunchalar:

Gibridizatsiya [гибридизация, hybridization] – qardosh bo‘lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

Klaster [кластер, cluster] – sheva, dialekt, lahjalarning yagona tilga yaqinlik darajasi.

Metisatsiya [метисация, metisation] – qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Shevalarni tasnif qilish [классификация языков, classification of dialect] – shevalar tarixi va ulardagi o‘xshash va noo‘xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Til sistematikasi [систематика языка, linguistic systematization] – tilning to‘rt a‘zoli shkalasi (til-lahja-dialekt-sheva).

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. Y. D. Polivanov o‘zbek shevalari tasnifida qaysi tamoyilga asoslangan?
3. A. K. Borovkovning o‘zbek shevalari tasnifini izohlab bering.
4. G‘. O. Yunus qaysi lanjalarni belgilaydi?
5. K. K. Yudaxin o‘zbek shevalari tasnifining necha variantini yaratgan va uni qanday izohlaysiz?
6. V. V. Reshetov tasnifining asosiy xususiyati nimada?
7. Qaysi o‘zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Amaliy mashg‘ulotlar uchun matnlar

Yangi o‘zbek transkripsiyasiga o‘girilgan matnlar

Qarluq lahjasi

Toshkent shevasi

Män ozim eski bā:vāmmän. Hāzi(r) on uš (onnuš) sotix jerim vā:. Järmi tāk, jarmisiga mevali(j) dārāxlä ekkämmän, älmä-pālmä, nāk-pāk digāndeĵ – xämmäsüdän vā:. Äzgine sāvzi-pijāz, kārtiškäjäm ekkämmän, jegulu:gä jārāšä. Bällä dälädä işläšädi. Qārip qāldim, qādim minäm dälädä işläp kevāmmän. Xāzi(r) tāmārqägä ekkän nārsälä:gä, tāk-kä qārāp turāmän. Žim turbolädi dijismi, işläp orgāññän ādāmgä. Jāzdä dälä bā:dä qārāvulčilijäm qilāmän, bällägä jārdäm bosin dip. Išqip, qimillāp turgāññä nime jessin. Qimilläseñ, qir āšāsän, dijiškän. Keliñ, sizgä bā:dārčilijdän gäpiriberäqālĵ. Bā:nijäm žä: işi kop bolädi. Että koxlām tāk āčilädi šoräsi osip ketmästän. Pājälä singän, bāyāzlä čušip ketkäm bosä, işkäm, bāšqättän işlänädi. Bu šundä: bolädi: siññän pājäni āp täšāp, onnigä jeññi pājä

qojilädi, kegin pājäläni egip iškām qilinädi. Pājägä jāmbāšlätip bāyāz bājlänädi. Bāyāzzi istāy minām bājlijvuz. Tälli iŋgičkä nāvdāsini istāj diyvuz. Kegin tākki iškāmgä kotārāvuz. Nāvdälärini tārāp, čiptā minām bāyāzgä bājläp qojāvuz. Jāzdä tāk osip, iškāmmi orāp ketkändä xāmtāv (< xāmtāk) qilāvuz. Bomäsä, nāvdä pišmij qālādi, uzimām bemāzä bolādi. Xāmtāv qigändä, kun jāxši čušādi. Nāvdājām pišādi, uzimām širāli bolādi. Kun jāxši čušiši ućun bā:jlā:ni julip täšāšši xāmtāv diyvuz. Uzim piškändä, iškāmmi ustigä bā:ni ottāsīgä xāvāzä qilāvuz. Xāvāzädä otirip qušši qorijvuz. Jāzdä tut pišiyidām bāšlāp qārājälā:, čuyurću: kelādi. Qorip turmäsāŋ, uzimmi šilip ketādi. Tārtārāi čālsāŋ qāčādi. Änuv kättä jāŋŋā:gājām qoŋŋirā: qip qojāmān, quš qoriškä. Qoŋŋirā:ni päqirdān qilāmān. Päqirri ićigä bittä temirri āsiltirip bājläp, päqirri jāŋŋā:ni uććigä āsip qojāmān. ićidigi temirgä kәнāp bājläp xāvāzägä tārtip kelāmān. Xāvāzädän turip kәнāppi tārtip qāsām, dārāŋŋ-duruŋŋ qip ketādi, quš bālāsi jolāp korsinči. Xāvāzädä jātāmān, qušši āvāzi kesä, jātқан žājimdü kәнāppi tārtip qojāmān, qoŋŋirā: žārāŋlāp ketādi, quš bā:gä jolāmijdi. Kečāsijām xāvāzädä jātāmān. Jāzzi issu:, dim kečälārijām ottä Ƴir-Ƴir šāmāl. Xāvāzädä jātiššijām gāšti vā:. Bu jil jāzdä bir kelijlä. Xāvāzägä žāj qibirāmān, ošändä bilāsis xāvāzāni gāštini. Ettāmān ikki vāš šākārāŋgulli (*tojikcha*.shakar angur) suvgä sāp, mizdāj qip berij, kāršillätip jep koriŋ, ošändä bilāsis bā:ni uzimimi xāsijātini. Uzim žānivārām miŋ bir dārtkä dāvā. Ije, rāstānām binnimä divātuvdim. Xä, bā:dārčilijgä kesāv, kuzdä uzimlā uzip āliŋŋändän kegin tākki komiš kerej. Komišdän āldin uzimmi zāŋgi, nāvdälärini iškāmdän čuširip, xāsilsiz nāvdälä kesip täšlänädi. Kegin qondā: qilinädi. Uzimmi nāvdälärini jiyip, bājläp qojišši qondā: diyvuz. Qondā: qigändä, uzimmi nāvdäläri jātqizilip, uzun qip nāvdä minām bājläp qojilädi. Kegin ustidän bārdi jāpsāyām bolādi, turpā: jāpsāyām bolādi. Mān bārdigä komāmān. Änuv kälāvätti ustidigi tāk ājmāqi. Uni kommijmān, orgāŋŋān, qištājām turvurādi. Änuvniijām ājmāqi qimā:ćimān. Žijdāni ustiga čiqrāvārāmān. Ošāni ustidä sāp jātvursin, xāvligājām sājā berādi. Kelgusi jil mām̄bi qirmiskāni pārxiš qimā:ćimān, pārxiš qip kopājtirāmān. Mundānām bittä sori qip qojij, jāxši turādigān uzim, māƳizijām kättāqorƳānnikidän qālīšmijdi.

Qälämčäsüdän silägäjam bittä ekiberij, baxänä minäm uzimlij bop qäläsis, uzimlij ovgä nime jessin, o:lim.

Farg'ona viloyati shevalari

Bir äpändi bär äkän. U bir kuni jeñi etig äpti, uni kijip kočägä čiqipti. Qäräsä, hič kim ungä “etigij qulluy osin” demäjmiş. Äpändi bir äšnäsini äldigä bārip, etigini qoli bilän korsatip, diyärmiş: “Ägär šu etigim bilän seni bir tepsäm, ho änejgä bārip čušäsän”. Shu äpändi jänä bir jeñi šim, topli äp kijip, jeñi sä:ät täqip, kočädä ketjätsä, hič kim qäräp häm qojmäsimiş. Šundä äpändi jonidän otup ketäjturyän bir bolä uni šimini kir qip ketipti. Äpändi boläni čäqirvolip diyärmiş: “Hej bolä, ägär mäni šimimni kir qigäniñ uçun seni mänä šu jeñi topli bilän bir tepsäm, beš minittä oläsän”, - diyärmiş sä:ätini korsatip.

Hikoya

Kunlärdän bir kun ilän ärigä dunjädä nimäni eti širin ekänligini soräp, dunjädägi bärčä etlärdi tätip kelišti bujuripti. Äri ketipti. U dunjāni äjnälip, butin etlärdi tätip, kečigip qālipti, qāldiryāč undän xəbär āliš uçun jolgä čiqipti. Joldä ärigä duč kelip, undän soräpti: “Dunjädä nimäni eti širin ekän”, - dep soräsä, äri äjtipti: “Dunjädägi bärčä etlärdän ādām eti širin ekän”,- deпти. Qāldiryāč äriñi: “Tilijni čiqār bir opäj”, - deпти. Äri tilini čiqārgänäkän, tilini čišläp, uzvālipti.

Äri säqovlanip iländi äldigä bāripti. Ilän äridän nimäni eti širinligini sorägänäkän, äri ɣuɣyillāp žävāp ejtālmäpti. Qāldiryāč ejtipti: “Dunjädägi bärčä jäxši etlärdän qurbāqāni eti širin ekän, dijäpti”, - deпти. Šundän bujān iländi jemiši qurbāqä eti bolip qālgänäkän.

Ertak

Bäräkändä joyäkän, qadim zämällärdä bir pāššä otkänäkän. Uni jäkkäju jägonä bir qizi boräkän. U qis osip es täniğännän kejin doimo gamgin yurädigän bop qopti. Kullärdän bir kun poiio qizidän soräpti: “Ej qizim, nimeyčun gamginsän? Nimä dārdin bor? Dyjnodä nimejki ho:läsä topiberej,”- deпти. Ieydä qizi: “Mäni hic qandäj dārdim jox, no:kārlār minän bir säajohat qilip ke:sāam”. Iunnān kejin posso säjohatga hozirik koripti

Koson shevasi

Bir bārākān bir joyākān qādim zāmāndā bir kiši bogānākān. U kišini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kiši āyir kāsāl bolib qālipti, kāttā oylini čāqirip šunnāj depti: “Oylim, meni jāšāšdān korā olimim jāqin qālli. Ägār mān olsām, gorimni uč kun päjlejsāmmi?” - depti. Oyli: “Joj päjlemājman”, - depti. Šunnāj kejin u ortānči oylini čāqirtiripti. Lekin ortānči oyli hām ātāsini gorini učh kun päjlāškā rāzi bomāpti. U kiši qātti qāpā bopti vā kenžā oylini čāqiripti: “Oylim, mabādā mān olip qālsām, gorimni uč kun päjlejsāmmi?” - depti. Kenžā oyli uč kun emās, jus kun disājām päjlāškā täjjārligini äjtipti. Ärādān bir nečči kun otkännān kejin u kiši ol’pt’. Ätāsidadān qālgān merāsni uč oyil bolip āptilā. Lekin ektā kāttā oyil mäišāt, ojin–kulgigā berilip ketipti. Tez kundā ulā ozlārigā qārāšli bogān mirāsni ičib tāmām qiptilā. Ulādā hič nersā qāmāpti. Ulāni hār kuni birgā mäišāt qilājkan doslārijām täjläp ketipti. Šjnnān kejin ulā ukālārini āldijā kelip pul sorāptilā. Kenžā oyil äkālārini gāpini qājtārālmāj ulāgā pul berāveripti. Lekin ulā tez kundā bu puldijām ičip tāmām qipti vā jänā ukālārini āldijā keptilā.

Kenžā oyil ātāsi olgānnān kejin birinči kuni gorgā bāripti. Bir četkā otivālip, gorni päjlāj bāšlāpti. Bir päjt āsmānnān bir qārā āt tušipti vā gorni uč mettā äjnalip ketājkāndā, kendjā oyil ātti ušlāvāpti. Šundā āt šunnāj depti: “Mān ātājni ātijdim, ātāj olgānnān kejin uni gorinā zijārāt qilišgā čušgānidim. Ägār kerāj bop qāsām, mānā big jālni tutātāsān”, - dip jālidān julip beripti-dā, āsmāngā kotārilipti. Ikkinči kuni bir zāngār āt kelip (kev?), gordi uč mättā yejnālip ketejkāndā, oyil unijām ušlāvāpti. U ātām jālidān julip berip, kozdān gājip bopti. Učinci kuni bir sāmān āt kepti. Ujām gordi uč mättā yejnālip endi ketejkāndā, oyil ušlāvāpti. U ātām jālidān uč tālā julib berip, kozdān joqālirti. Kenžā oyul uvgā kelip bu sirdi äkālārigā äjtmāpti. Äkālāri ičip kenžā oyildijām bār - joyini kokkā sāvuriptilā. Šunnān kejin ulā bošqā jurtkā bāš āp ketiptilā vā bir kišigā čopānlikkā išgā kiriptilā. Kunlādān bir kun äkālāri kenžā oyilni qojlāni āldigā qāldirip, ozlāri šā:ārgā čušip ketiptilā. Ulā šā:ārgā bārip šunnāj xābārdi yešitiptilā: ägār kimdākim āt minān qirq zinālik nārvānnān čiqip pāššāni qizini qolidān suv ičip, uzugini ālip čussā, pāššā qizini ošāngā berādi. Ulā uvgā kelip, bu xābārdi kenžā oyilgā äjtipti. Kenžā oyil mānijām ābārijlā, dip jelinsājām äkālāri uni ābārmāptilā. Šundā kenžā oyil qārā ātti jālini

tutätipti, ustigä kijimläri minän ät päjdä bopti. U kijimläni kijip, päššä sārājigä jol āpti, zināni āldijä bārip, ātgä bir qāmči uripti, ät 38 zinägä čig‘ipti. Kenžä oyl ātini bāšini qājirip čušip ketipti vā heč nersä kormägändäj pādägä qārāp juripti, ākālāri kelip, bugungi bogän vāqijāni gāpiripti. Ikkinči kuni kenžä oyl zāngār ät minän bāripti, 39 zinägä čiyip, qājtip ketipti. Učünči kuni sāmān ät minän bārip 40 zinägä čig‘ipti. Päššāni qizidän suv ālip ičipti, qolidän uzugini ālip čušip ketipti vā pādāsini bāqip jurijvuripti. Päššä šunnāj bujruq čiqāripti: “Hämmāni qolini juvdirip čig‘ijlä”, - dip. Lekin 40 zinägä čiqqän äzāmätti tāpāmmāptilä. Päššā: “Kim qālli, jänä, qolini juvmägän”, - dipti. Hizmātkārlä bir pādäči qāgānini ejtiptilä. Pādäčinijām čäg‘irip, qolini juvdiriptilä vā uni qoligä uzukti koriptilä. Šunnāj kejin päššä 40 kečāj-u, 40 kunduz toj qilip, qizini kenžä oyligä beripti vā päššāliyidijām tāpširipti. Kenžä oyl ektä ākāsini vāzir qilip āpti vā mālīkā minän birgä murāt māxsätigä jetipti.

Lätipä

Ešäk, ökiz, tūjä äsrätläšipti, ešäk depti: “Doslar, men šu dujnaya kā:p (kelib – A.S.), bir nā:sä körmāstin armanda ketjappan”. Ular sorapti: “Ni:ni körmādiñ”, - depti. Ešäk yetipti: “Šu vaxxači:(j) bir išsiq nanyīnāni qajmaqqa batirip jījamādīm”. Ökiz etipti: “Seniñ armanīñ armammī? Meñ (mening – A.S.) armanīmni ešit, men šu vaxxači:(j) jaxši išsiqqana šalyam šorpa i:čāmij ketjappa(n)”. Tūjä etädi: “Eköviñniñäm armanīñ e:š nā:sägä turmijdi. Meñ armanīmni ešitiñär. Meñ armanīm šu vaxxačij jaxši išsiqqana sandalya töt:ajayīmni sa::p otiramastin ketjappa(n)” (prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan).

Ertäk

Bar äkä, joy äkä, böri bākävül äkä, tülki jasavul äkä, čimčiq čaqimči äkä. Bir qarya bilä bir qozī bar äkä, jürip-jürip ekövi dosti borti. Qarya qozičaqqa qarap: “Dosti, dosti, - depti, - qujruyñdin bir čoqit-či”, - depti. Qozī: “Tumšuyiñ haram. Barip dajradin juvip kā”, - depti. Qarya dajraya barirti.”Dajra, dajra, beriñ (aslida:ben) suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. Dajra etirti: “Suv berädoyon idišim joq, külaldin barip közä äkkä”, - depti. Qarya külalya

baripti: “Külalči äkä, beriñ közä, alij suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. Külal: “Tajjar közäm joq, sayčiya barir say (soz tuproq –A.S.) äkkä”, - depti. Qarya sayčiya baripti. “Sayči äkä, beriñ say, apparij külal, qisın közä, alij suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. Sayči: “Kijik šax(mügüz) äkkä”, - depti. Qarya kijikčigä baripti. “Kijikči äkä, beriñ šax, alij say, apparij külal, qisın közä, alij suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. Kijikči etipti: “Kijiklär süjt ismäsä, šax bemijdi, süjtčidin barip süjt äkkä”, - depti. Süjtči: “Sigirlär pičän jemäsä, süjt bemijdi”, - depti. Qarya pičänčigä baripti: “Pičänči äkä, beriñ pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin šax, alij say, apparij külal, qisın közä, alij suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. Pičänči etirti: “Oraq joq, oraq äkkä, orip perämä”, - depti. Qarya oraqčiya baripti: “Oraqči äkä, beriñ oraq, alij pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin šax, alij say, apparij külal, qisın közä, alij suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. “Tajjar oraq joq, kömirčidin barip kömir äkkä”, - depti. Qarya kömirčigä baripti: “Kömirči äkä, beriñ kömir, apparij usta, qisın oraq, alij pičän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin šax, alij say, apparij külal, qisın közä, alij suv, juvij tumšiq, qozičaq čoqip, bolij semiz”, - depti. Kömirči bir xalta kömir bepti. Kömiriñ içidä bir dana čoq bar äkä, kömirni qarya arqalap barapqan äkä, haliyi čoqtin kömir ot ap ketip, qarya küjip ölip qapti (prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan).

Čin qušum či:(j)n qušum,

Či:η täpägä qoñqan qušum,

Tumšuyini jergä be:p,

Xalqqa salam be:gän qušum,

Lug‘at: *täpä* – tepa, *či:(j)n* – činni, *či:η* – eng, *be:p* - berib

O‘g‘uz lahjasi

Xorazm viloyati Xonqa tumani Qoraqosh qishlog‘i shevasi.

ärtäk

Bir varäkän, bir joqäkän, qadi:m za:manda bir pa:šša bo:an äkän. I:nšu pa:ššanä ä:šikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. I:nšu da:raxni bir jo:rpayi a:ltinnan,

bir jo:rpayi kü:müştan äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir jo:rpaq joq oladi ämiş. Soñ pa:şsa sa:raj a:damnarini sa:qçiliq ä:tmäkä qojipti, lekin °olaram jo:rpaqni kim oyillap getisini bilmäptilä, coñ pa:şsanı ba:laları sa:qçiliq ätiptilä. Gänžä ba:lası sa:qçiliq ätip duran va:xda u:xisi gälädi. Şonda °o ba:rmaqına gäsip du:z säpädi. Da:ña qarap bir qu:ş gälip, bir jo:rpaqni °ü:zup alipti. Munı görjän pa:şsanı balası qu:şa qarap °oq atipti, lekin qu:şın bir pä:ti düşip, °ö:zi uçup gitädi. Pa:şsanı gänžä ba:lası pä:tini alıp, äkäsini (otasining) ä:ldinä baradi. Soñ äkäsini °üş balasını jıynap // jıynap, i:nşu qu:şni tavup gälişini ajtadi. Pa:şsanı ba:laları qu:şni qarap jo:la çiqadila. Jo:l jürüsälää:m, mol jürüp, uş jo:lın gäsilän jerinä gälädiä. Bi jo:llara “barsa gälmäs”. “barsa gälär”, “barsa gälişi guman” döp qojılyan äkän. Pa:şsanı gänžä ba:lası “barsa gälmäs” däjän jo:ldan, a:ğaları qalyan jo:lladan getädilä, gänžä ba:lası uzaq jo:l jürüp harip qaladi, soñ bir a:ğaçın sa:jasında u:xlap qaladi. U:xlap jatqan va:xtında bir bu:rjut gälädi, balanı ujatıp, °unnan ma:xsadini sorıjdi, Bu:rjut qu:şni tapısa ji:jitä jardam ätadi. Ji:jit bu:rjut vilä qu:şni tapadila. Ji:jit qu:şni i:ndi oyillijzaq bop duranda, ä:lä(qo‘lga) düşädi. Qu:şuñ a:pası ji:jitni öldirişä bujuradi, lekin bu sö:zinnän qajtadi. Ji:jitä qonşı ä:lätin pa:şsasini qı:zini alıp gäsän (äkkäsän), saña qu:şni vărämä, dijdi. Ji:jit bu:rjut vilän birjä jo:la çiqadi. °Ula qı:zni tapadila. Ji:jit qı:zni i:ndi oyillijzaq bop duranda, bunisida-da ä:lä düşädi. Bizä °onıñcun uçar a:t tapıp gäsän, saña qı:zni vărämä, dijdi a:pası. Jijit bu:rjut vilän birjä uçar a:t tapadila. Soñ °u hajjarlıq ätip, uçar a:t onnına a:ta ajlanan bu:rjutni värıp, qı:zni aladi. Soñ qu:şuñ a:pasına qı:za ajlannan bu:rjutni värıp, qu:şni aladi. Qu:şni alıp, ju:rtına qarap gitädi, bu:rjut vilän xoşlaşadi. Bu:rjut °uña pä:tinnän vărădi. Ji:jit jo:lada a:ğalarına jolıqadi, a:ğaları ji:jitni ä:lindiji qu:şni görüp, °uni °öldiräžäk °oladi. Ü:käsi qilişini saja ätip jatqanda, a:ğaları qilişini urup jaradila. Qiliş gänžä ba:lanı a:jaqini çapadi. A:ğaları qı:zni, uçar a:tini, qu:şni alıp gitädilä. Ä:käsi °ulanı bi:rini pa:şsa, bi:rini väzi:r ätip sajlıjdi, a:jaqı çapılyan gänžä ba:la äsä bu:rjutni jardama qičirip düzälädi. Osın ä:käsinä varıp, ba: gä:pläni ajtadi. Ä:käsini qa:ri gälip, ullı ba:lalarını zi:ndana saladı, gänžä ba:lasına qırq ge:çä, qırq gü:ndüz to:j värıp, qı:za ö:vläntirädi, °uña pa:şsaçiliqni vărădi. Şundij ätip, gänžä ba:la mirat-ma:xsadına jetädi.

Gurlan tumani Olg'a qishlog'i shevasi²²

Gü:lländä bir märtädä:m boyammasız? Bomayan bosañiz eşitiñ. Män sizärä kiçkinä Gü:llän haqqında ajtıp pärämä. Azan minäm turdıq-ta, a:xşam Samarqa:ttan keğän žo:ram A:sqar minäm (ä:rmijädä birgä bovi:dıq) ča:j içip bop, ma:şinya otirdiq.

Rü:stämniñ to:jına keğän äkän. A:sqardıñ iltımasi minäm äväldi Gü:llänä barıp, osin to:jya baratovyn boldiq. Minä minav, qalxazimızdıñ bayi. A:sqardıñ havas minäm altındaj tavonıp turyan e:riklärinä, ša:xlari sini:n döp turyan a:lmalarına qarap kijatıyanini körüp, tüšüntirmä:ä qaradım.

- Zor-qu, - dädi A:sqar, - Samarqa:ttın ba:ylarına, oxši:däkän.

- Šunuñ uçuna:m burunnari qarilar “ Kä:rlän “ däsälär, i:mdi – Gü:llän, – dijdi-dä, irastanam, jaxši bovatir hazirlari. Hämmä ža:jda quruliš.

A:sqar minäm käjp etip qidirdiq. Su:vya tüšatovyn kö:lgä bardiq. Häzzätip, qajıqqa mindik. Qa:rmaq qurdıq, lijkin hämmä-hämmädä:m ba:liq tutavirmijdi-da... Ba:yya barišti, ki:noya kirišti, i:ndijskij ki:no bovatir äkän, to:jdand soğa qaldirdiq. Axir, to:ja keč bop ketti. Barsaq, to:j eli (hali) bašlammapti. Rü:stämniñ käjpi zor. Bügün, axir, jaxši körän qi:ziniñ to:ji bovatıryan bosa, unda käjp omaj, kimdä osin, ekoviä:m du:xtir.

Du:xtirçiliqta Samarqa:tta oxıyan. O-bi i:šları etip, mijman savip, kelinniñ keğäninä:m bilmäppän. Bizärdä mijmannarya köbinčä jašlar xizmat etädi. Bir mä:li kelindi ma:šinnan čüširgän qi:zlar ja:r-ja:r ajtmaya qaradi. Qi:zlar kelinniñ atinnan kijövgä gül apparadi. Ärti:slär ojnamaya qaradi. Bašlandi «tojlar mubäräk». To:jarimizdiñ bir qizziyi bardı-da. A:sqar dim hajran boldi. Bälki Samarqa:ttın to:jarı bašqača bolatovıindi. Menäm körmädım-av Samarqa:ttın to:jarini. Tojda A:sqardi hajran qaldıryan närsä kelinniñ atinnan salam ajtuv, kijöv žo:ralar süzülišip “Belbav čečiš “. A:sqardıñ tojdan dim vaxti xoš op qajtti. Axir, voni Gü:llänniñ ädatlari dim hajram qaldiripti-da, ertäñinä jenä Gü:llängä bardiq. Gü:lländi qidiryavsın dajra bojına bardiq, išqilip, A:sqardi to:j bä:nä qidirtirdim.

²² Bu sheva Xorazmning ko'pgina shevalaridan farqli xususiyatlarga ega.

Bizärdän vaxtı xo:ş op ketsä boyanı. Jaqı:nda A:sqardan xat aldım. Jazda yenä baraman depti.

Xorazm termalaridan

Nama:şşamnan čiqqan a:yla batmayaj,
Şul ja:rıma gälän da:vlat qajtmayaj.
Gälmi:n-gälmi:n, bir gälipsis to:jıma,
Doqqıs a:qşamyäča da:qla atmayaj.

Ü:čäkiqnän kä:ptär učip ötmägäj,
Männän başqa jara kö:qlüñ gitmägäj.
Männän başqa ja:ra kö:qlüñ gitändä,
Tapqan ja:rıñ uč a:ptaya jetmägäj.

Kä:stimiñni kim pičipti dar ätip,
A:ya bilä sölläşmi:sän har ätip,
Sölläşmäsä, sölläşmäsin har ätip,
Män gitämä qa:damıma zar ätip.

Qara sa:čim ja:ryñimda, bä:limdä,
Mäni ja:rım ö:zi Ü: rgänč ä:lindä,
Ža:nım pi:da osın şunı jo:linda,
Gül jü:zli sävärim, xa:ta žuvap pär.

Bä:är gäldi, gü:llä äktim gö:čämä,
Gü:llärimä su:v salama tü:nčädä,
Ba:ya girip gü:llä däsän, nä bolyaj,
Gälip, mäni ha:lim sorsañ, nä bolyaj.

Ärtägi

Bij pä:şä olar äkä-da, pä:şänıñ qı:zi olar äkä. Bij künnäri qı:ziya e:dipti:
“Ha:qıl ärkäktin čiqadı-nä, uryäčidin čiqadı-nä? Qı:zi e:dipti: ha:qıl uryäčidin

čiqadı: jaxşı uryaçı jaman ərəkəni jo:lıya saladı; ağar ərəkək jaxşı o:sa, jaman xa:tunnı jo:lıya salamma:jdı”. Pə:şə “ərəkətin čiqadı ”– dedıñ (*dejdi* - A.S.). Qi:ziya qas qıp, bij lä:bəññä be:di:, şundaq lä:bəniñiki, sara qılıp otursa, ö:zini arçıjammajdı. Qi:zini şuqa be:di:.. Şuqa be:gəndi:n kəjin, ačçıyı bilən, badarya qıp, čiqarıbardı:, qı:z ä:ri (kujövi) bilən, bij şä:rgä barıp, bij ža:j ap, oturadı:. Qi:z o:jlandı: “Män a:tam bilən erəgiştım, əndi bu jaman ä:rimni jo:lıya salaj” , de:p o:jlandı:.. Atasıdan bij i:nnä, bij jo:mal alyan əkə, şunı tikip avqat qıldı. Ä:rigä kündä jaxşı tamaq qıp berädi:.. Bij küni: qu:ruq za:ğara qıp be:di:, heş nä:sä qoşmastın. Kündä jaxşı tamaq je:gən nä:sä, munı jä:güsi kəmädi:, ta:bı tartmadı:.. “Bijbi, ke:çayı tamayıñdın be:., bu tamayıñnı je:məjmä”,– de:di:.. “Bu tamaqni je:məsən, sən – ä:rsä, mən xa:tunma saqa, sən tap, mən qıp beräj”, – de:di:.. ”Qandaq qıp tapama?” de:di:., – tapışnı bilməjmä”, – de:di:.. Bilməsən, mərdikär bazarya bar”, – de:di:.. Qolıya ke:tmən be:di:.. “Mänä şunı kətarıp bazarıñ qaşıya barıp otur”, – de:di:.. “ Bitəññädin bij pul a:şuq o:sajam, kəm o:sajam, barma”, – de:di:.. Barıp oturdı:.. Jumuşı ba:r a:damnar žä:mi mä:rdikərni əpketti:., ja:ñruz lä:bən qa:dı:.. Bij ba:jıñ köñnigä kälädi-da “ bu be:çara i:şläsä – i:şlär, i:şlämäsä – huda:ja” – de:p appardı:..

Şundaq qıp, kündün – küñnä, kündün – küñnä i:şi aşıp bij küni miñ təñnä čıqtı:..

Bij küni ba:j e:tti : ”Məniñki qırq güməştəm ba:., saqajəm şundaq mal qıp beräj, sənəm bar”, – de:pti:.. “Män bilməjmä, bijbim bilädi:.”– de:di:.. “Bar, bijbiñdin so:rap kə. Bijbisi: “Baj məniñ qaşıma kəsü”, – de:pti:.. Ba:j qaşıya kə:di.

“Män pä:şəniñ qi:zima, a:tam bilən erəgiştım”, – de:p, joqarıyı boyannarıñ bərinı e:dip be:di:.. “Əndi mənə şu meniñ ä:rim, qaçan o:sajam – ö:lük o:sajam, ti:rik o:sajam, baryan je:riñdin əkkəp, özimə berəsiz. Jü:kni jükləp kə:rvannar ketkəndä, bij tü:n maqa jibərəsə, kə:rvannar jö:när ha:latta.

Ənä kə:rvannar jö:nädi. Bir tü:n lä:bən xa:tunıya kə:di, bij tü:n jattı, e:r-xa:tun op (aldın xatunı qi:zi:di). Kəjtidin bulam kə:rvannarya qoşıldı. Qanča kü:n jo:l jurup, bij çö:lgä jetti:.. Şundaq ıssıq – a:damıñ a:yzidın tüpüğü qaqrıp joy op qaladı:.. Bij qu:duqqa jetti:.. Ä:r a:dam suv alişqa qu:duyuğ içigä bij a:damdın sa:dı.

Hämmäsi başı käsilip čıqtı. Navbat lä:bänqä kä:di, ”qu:duqqa män ö:zim çişämä”, – de:di: lä:bän. Ba:j “Sän çişmä”, – de:di: “Seniñ ö:lügüñni artıp jürüşkä män ɣapa olama”, – de:di: Axı:rı: lä:bän çuśmäk o:ldi. “Meniñki ikki a:jayımnı bajlap, ju:z tä:pän sa”, – de:di: Ikki a:jayını bajlap, ju:z tä:pän sa:dı: (Pä:şanıñ qı:zı ä:rigä uş nä:sä e:tgäni:di, bi:ri buli:diñ), qu:duyuy tü:bigä jetti. Qarajdı:, bu:rušta ikki dä:v oturuptu. Bi:riniñ andıda qu:rbaqa, bi:riniñ andıda qa:vuzyan. Bu dä:v e:tti: “Me:ñ qu:rbaqam jaxşı-nä?”, – dep. U dä:v e:tti: “Me:ñ qa:vuzyanım jaxşı-nä?”, – dep. Lä:bän e:tti: “ä:r kimiñki ö:z söjgäni ö:zigä jaxşı, ä:r kimiñ qıyan i:şi ö:zigä jaxşı”, – de:di: “Jaxşı, ä:r kim çişärdi, bu sö:zni e:tmäsi:di, sän çiştiñ – e:ttiñ; ä:r ne:ki mudda:nda ba:rını ala bi, mänä şu jatqan – dujna.

Qırq kä:rvanıya qırq qa:vay su çıqardı, ä:r qa:vaya bij žup şä:pçaray sa:p çıqardı, säksa:ña çıqtıñ, ö:zijäm käjtidän birgä çıqtı. (xa:tunı e:tkäni:di: “ä:r ni-ki tapqanıñni bijaqqa jibär”, – de:p) gö:vhäriñ qırqını ba:j aldı, qırqını xa:tunıya jibärdi.

Mundun köşti ändi, qanča kü:n jo:l jürüp, bij çoqur saıya jetti:. Ikki ja:yıñ bäjikligi ta:ɣ barabar. Şundaq qattıq bo:ran o:dı:, bäre:ri sa:vuqtun qorqup, sa:jya çüşüp kettilər.

“Sänäm çüş”, – de:di. “Män çüşmäjmä” – de:di: lä:bän. Bäre:ri i:qlap jatıp, uılap qa:dı:. Bu qurda jañuz qaldı, bij vaxta qa:r basılıp, ja:mıyur jaydı, sa:jnı se:l a:dı:, ändi hä:mmä uıyanadı:, qarajdı: žä:mi ma:l se:lgä ke:dipti:. Ba:j şunda e:tti: “ä:r kim ma:lnı çıqarsa – täñ şä:rik“, – dedi:. Lä:bän žä:mi ma:liñ bäre:ri çıqarıb a:dı, ja:rimini ba:j a:dı, ja:rimini lä:bän a:dı:. Žä:mi ba:jıñ ma:lıya täñ şä:rik o:dı:. Bijbisigä qajtura be:di:.

Mundun köşti. Bij şä:riñ çe:tigä barıp ešitti:, u şä:riñki oırusı qattıyı:di. Žä:mi ba:jar qorqup şä:rgä kirip qa:dı.

Pä:şanıñ qı:zı a:tasıdan bij qılış aldii:di, tikkä türüp, tillanı jergä qojsa, dämigä tillanı tartıp alardı. A:şu (< änä şu) qılışni jalañaş qıp, qılışqa süjänip tik turdı:, bij vaxta ikki a:dam, çıray jaqıp ja:nıdan ö:tti:, bij je:gä barıp bij nä:sä kömgändaq o:p, tayı qajtti. Andıdın barjattı:di:, toqta, – de:di: lä:bän, toqtamastın qaşti. Lä:bän käjtidin qavdı:. Da:valdın a:şıp çüşüp barjatqanda, qılış biän bij

çapti: Majta:banya tægip tajta:vanni a:p ešti: A:dam arja:qqa ešti: (*öšti* - yo‘q bo‘ldi. – S.A.), majta:banni lä:bän ki:säsiga sa:di:.

A:zanda köšti. Šä:rgä kirsä, kättä –ki:çik hajqiradi: pa:šaniñki o:ylı tü:ndä jo:yaldı:, ä:r kim šunuñ ö:lük -ti:rigini tapsa, ö:zi barabar tilla berämä sö:junçisigä. Šä:riñ i:çi ya:rat op ketti:. Lä:bän munı ä:šitti:, kä:rvannarya qoşuldı. Kä:rvannarya e:tti: “män tapıp berämä”, – dedi. Kä:rvannar e:tti : “sän tapıp berämmäjsä, bizärni, bä:rimizni ö:lturguzäsä (|| bäläya qojasa)”, – dedi:. “Joq, – dedi:, maña kä:pil olasa”, – dedi:. Axı:rı, kä:rvannar pa:šaya barıp, kä:pil o:p, tilxat be:di:.

Lä:bän e:tti pa:šaya “Jetti ja:šardın jätmiš ja:šarnı: mä:niñ andımdın ötküzäsä”, – dedi:, pa:ša “xop”, – de:di:. “Bu i:š pitkuçäjin hökumätni maña beräsä”, – dedi:. Ama:nat, i:š pitkuçä, hökumätni be:di:.

Jetti ja:šardın jätmiš ja:šar bä:ri andıdın ötti:. “Endi kim qa:di” – de:di:. “Pa:šaniñ uş xa:tunı qa:di”, – de:di:. Bijrini “Sän ba:la baqa:madıñ de:p, zındanya (a:baqqa) sa:di. Ikki xa:tunı häjdäp kä:diñ, bijri ö:tti, bijri aqsaqlap jura:madı:. “Tut oyurunu” – de:di:, äpkä:di. A:jayıñni aş”, – de:di:. Açıp qarajdı – majta:ban jo:q, ki:sädin majta:banni: aldı. Majta:banya qojdı jepiştı.

Lä:bän e:tti: “Bar, pala:n je:gä barıp, açıp qara”, – de:di:. Açıp qaradı:. Pa:šaniñ o:ylunuñ ö:lügu turuptı:, emçäk ämädoyon be:şiktaı ba:la.

Pa:ša o:ylunı taptı:, ikki xa:tunı da:rya astı:, ba:lanıñ anasini a:p jaxşı saqladı:. Pa:ša lä:bänñä ö:zi barabar tilla be:di. Ja:rımını ba:j a:di:, ja:rımını lä:bän a:di:. Qırq kä:rvanya pa:ša tilla žabduqluq a:t miñüzdi. Jänä žä:mi kä:rvanniñ xıra:žisini käştıñ.

Bä:ri qajtadın ö:z šä:rigä jö:nädi. Šä:rigä jetti. Ä:r qajsisi ö:z ö:jigä barıp jetti. Lä:bän ö:jigä bardı, qarajdı, davallarnıñ hämmäsini zärlätkän (h)avlisiya kirdi:. Tilla qa:zuqluq a:xur, davallarnı: tilladın suvatqan. Häjran o:p turdı:. Jetti ja:šar ba:la, andıya çiqip, a:ttin tuşurdi:, ö:jigä äpkirdi:. Qarajdı, ö:z xa:tunı, lä:bän quvandı.

Xa:tun lä:bänñä e:tti: “Män ju:rtqa to:j qılama”, – de:di: “xop, ni:(j) qi:sañ, šunı qi”, – de:di:. “Bomasa, žä:mi kä:rvannarnı me:manya çaqır”, – de:di:.

Žä: misini čaqirdi. Kä:rvannarya söz sa:dı: “Män şundaq to:j qısam, žä:mi a:spap tılladın o:sun, xa gilämi, xa kijgizi, xa ta:bayı, xa qa:şuyı – hämmäsi tılladın o:sa. Jetti ja:şardın jetmiş ja:şaryača da:ra (tog‘ora – A.S.) tartama; hämmäsini ap-ap kessü(< ketsu), mundun xalq näplänsü”, – de:p ba:jlarya ma:qul qıldı:. Ba:jarlar “xop”, – de:p, to:j başladı. Ö:zi ärkäk su:ratıda käjim käjip a:dı. Jetti ja:şardın jetmiş ja:şaryačejin ju:rtıya to:j be:di:. Ha:liyi a:spapın hämmäsini bij-bijläp kättäki:çik ap ketti:. Ö:z ju:rtıya to:j be:p boldın. Pa:şa a:tasını to:jya čaqirdi. Ändi a:tasi qorqup, bij miñ ji:gitkä i:çidin a:spap bajlatıp, to:jya kä:di. “Bul i:şni pa:şajäm qımajdı, qandaq äkä” – de:p qorqup.

Aldıñğı tärtpä muñajäm a:spap-añarini hämmäsini tarttı:. Pa:şanıjäm zija:pat qıp bo:dı:. E:şiktin kirip, ti:k turdı:. “Jo:, pa:şajäm, arz”, – de:di:. “Ha:qıl ärkäktin čiqadı-nä, uryaçıdın čiqadı-nä?” Pa:şa e:tti: “Ha:qıl ärkäktin čiqadı”, – de:di:, qı:zi e:tti: “Ha:qıl uryaçıdın čiqadı”, – de:di. “Mänä şu – lä:bän kujövün, män – şu qı:ziñma”, – de:di:. Başıdın pärdäsini a:dı:, ö:zini tanıttı:, kirdi:, ketti:. Pa:şa qarajdı, ö:zünün qı:zi.

Şä:rigä kä:di. Qı:zini, lä:bänni čaqirdi. Kujövini pa:şa qıp, taxtqa otquzdı:, hö:kumätni lä:bänñä (qı:ziya?) be:di:, ö:zü göşänişin o:p, mä:şittä jattı.

Lug‘at: *ha:qıl* – aql, *uryaçı* – ayol, *de:diñ* – dedi (III shaxs), *sara* – ma‘nosi topilmadı, *är* – er, *erägüştim* – bahslashdim, *i:nnä* – igna, *tamaq* – ovqat, *yapa* – xafa, *buruş* – burchak, *qavay* – mesh, *majtaban-tajtaban* – paypoq (?), *da:ra* – tog‘ora.

Qipçoq lahjasi

Bekobod Eski ovul qishlog‘i shevasi

Hämmä žaqta saratan qızıp ždjatır. O aptabustan čüşip kettä žoldan sä::rçägä qarap žürä baştadı. Žol žayasıda paxta egilgän edi. O birdän raxtazarya qarap buruldı. Är bir tüp paxta xutti ‘oyan ijilip salam beräžatqandaj edi. Baražatıp uzaqta kötarilgän čañ-tozandı körip qaladı. Bu čañ-tozan ‘oyan qarap keläberädi, qarasa, bir mašin tola qızlar keläžatır. ‘Olar davuşlariniñ bariča aşula ajtıp keläžatır edi. O mašin ‘ötıp ketkänčä qarap turdı. Käj jänä ketä baştadı. ‘Oniñ äsli atı Qoşqar. Näkin ‘ortaqları äzilläşip Şajir diydi. Şajir degänčäjäm bar. O är zaman -

är zamanda šeräm žazip turadi. Qošqar keš baqqanda üjigä žetip aldï, üjigä kirip apası äpkegän avqattan azyana žep, däreäv žatip qaldï. O žudä čarčayan edi. Bügün o qanča žol žürdi, aqir.

Surxondaryo viloyati Shorob qishlog‘i shevasi

Ertak

Ilgäri adamnar zuda köv zašajdi aqan. ‘Olar ekki miñ, uš miñ, atta ‘onnan köv žašasajam ‘olim žoƷaqan. Bir žigittiñ atası qarip qapti. ‘Oni endi bašqa žejgä, čölgämä čiyarip täjläškä tuvri kepti. Žigit atasini uzaq arqasida kötarip žüriпти, aqiri čarčap, bir aq taštın üstigä kev (kelip) otiripti. Šonda heš saza čiqmaj žatqan čal külü(v)žüväriпти. Žigit xajram bopti, čünkö atası gäpiriškäjam bomaj qayan aqanda. Atasidan külğaniniñ säväbini surasa, atası ajtıpti: “Ilgäri menäm atamdı kötarip kelip, šo žejdä däm alivedim, ‘endi meniñäm bašima čüšti.” Žigit atasini qajtarip ap kev (kelip) baya baštapti. Bir kün šavqun-surannan tilsiz čal jana tilga kiripti. Ulidan sorapti: adamnar nimä natiniš? Šonda uli žu(v)ap beripti: žurtta suvsizliq, adamnar šuña natiniš. Atası ulıya bir paqir berip: “Sen bir zamburdi u:slap, ajayına žip bajlä-da, adamnardi ijartip, šo uçqan tamanya qarap žür, o qajžejdä suv barlıyini bilädi”, - deпти. Žigit xutti šondaj qipti. Zambur bir yarya kirip ketipti, adamnar izidan barsa, suv baraqan. Šüjtip, qari čal xaliqqa žaxšiliq (jaxšiliq) qiyanaqan. Qari bilgäнди päri bilmäs, degän maqal šonnan qalyan dijdi.

G‘uzor tumani, Mang‘it qishlog‘i shevasi

Luqmoni Hakim

Luqmani Häkim žašayan dävrä bir kättäkän baj boyanaqan. O žuda bädävlätäkän. Oni bittäju-bittä uli baraqan. Baj bir vaxlar göš žijmän dep, tamayıya süjäg tiyilip qayanaqan. O bajdi uzax vax qijnap žatqanaqan. Baj žuda kušli täviplärgä özini körsätiпти, nekin ilaž tappapti. Šonnan kej Luqmani Häkim tuvrisidayi ikäjälärdi eštiпти. Häkimdi tapış için turlı tarapqa adam žüväriпти. Aqiri Häkimdi tavup kepti. Luqmani Häkim bajdi körgännän ajtıpti-qo: “Sizgä uluñizdi qani dava, uni sojip qanidan i:ččäñiz, tüzäläsis”, - deпти. Baj ojlap-ojlap ulini sojišqa ruqsat beripti. Häkim balanı mäxtäpidän čayirtirip, baj žatqan tamdi naryisiya ötkäriпти. Balaya čüčüntirip ajtıpti-qo: “Men qojdi bašini keskännän, sen

“vaj atažan, siz üçin öldim”, dep çinqirasan”, - dep balanı köndiripti. Hâkim qojdı sojyannan bala dad salıptı. Baj ulumnan ažraldımma, dep šondaj qattı nar tartıptı-qo, tamayıya tayalıp turyan süjäg birdän çiyip ketipti. Kej Hâkim bajdı ulını qajta tapširip, bajdan žuda köv savyalar ayanagan.

Samarqand viloyati

Qulota qishlog‘i shevasi. Aytishuv

Ulbaš:

Anav qirdin arqasi Särsäbizdi (r),
Bizdi ĵeldin mallari köv semizdi (r),
°On ĵeki aj žumasın sorasañıs,
°On ĵeki aj žuması qır säkkizdi (r).

Kärim:

Qulatanın žollari qalin tarbiz,
Qalin tarbiz °özimgä mälim tarbiz.
Ajtıssañ ajtišaber, härıbbazım,
Ajtıšmasañ, ketämän üjüm žalyız.

Ulbaš:

Qız ajtadı qızıldı kijmädim dep,
Ul ajtadı žüjürük at mimmädim dep,
°Oramın kelgän tojda °ojna-da, kül,
Arman qılıp ajtišip qanmadım dep.

Kärim:

Ej härıbbaz, uruyın qırqma, žuzmä,
Ketti dep bizlärdän güdär üzmä,
°Ul kečä ketkämmanäm bir ajlanıp
Kelämis ĵendigi žil žana küzgä.

Ulbaš:

Sen degännän žaqšidir siz degäni,
Qırq qazınanın biri qız degäni,

°Oramıñ kelgän tojda °ojna-da, kül,
°On °eki ajda bir kelär küz degäni.

Kürim:

Boran tursa, quvanar ala qarya,
Quvalaşıp qonadı duvallarya,
Aldıñña kelgän adam ketämmäjdı,
°Oqıp turyan aldıñda duañ barma?

Ulbaş:

°Öländi ajtar bolsañ, kel qaşıma,
Taqıja tigip peräj başıñña,
Tigip pergän taqıjam žaraşmasa,
Qajazγayıñ tögilsin žanbaşıñña.

Kürim:

°Ölän ajssañ barajın men qaşıña,
Taqıja tigip persän käl başıma,
Tigip pergän taqıjañ kijip alıp,
Alıpqana žatajın žambaşıma.

Topishmoq

Qat-qat meniñ qabıryam,
Qatmas meniñ qabıryam,
Žeti žergä ulaşsa,
Žetmäs meniñ qabıryam.

Bazarda satılmajdı,
Tarazıda tartılmajdı.
O‘zi baldan širin,
Nek žesä bolmajdı.

Qara ökizimdi ayılyña kiri(p)žatqanda, qujruyini žulup qaldım.

Анъанадаги транскрипцияда ёзиб олинган матнлар

Қарлуқ лаҳжаси

Фарғона шеvasи. Эртақлар

Бър кун девонэйъ Мэшрәп сэхрөгә сэйъл еткәнъ чьккәнъдъ. Сэхрәдә бэрәйәтп әтрәпгә қәрәсә бър дейқән қош хәйдәйткәнъмыш. Дейқән қош хәйдәрәкән-у, Мэшрәптъ йэзгән фәзәлләрәдән бърънъ бузп куйләйткәнънъ ышьтыпть. Дейқән хәйдәлгән шудгәрдь млә бәсп өткәч, Мэшрәбъ девонә млә бәсылгән йердь әйәк вә қолләръмьнән бузпть. Бунъ коргән дейқән „дә:д-пәрийәт" қылып: „Ей девонэйъ Мэшрәп, не сәвәптуркьм, мәнъ млә бәскән йеръмьмъ бузәсэн?" – депть, уңгә джәвәбән девонэйъ Мэшрәп: “Сәнъ млә бәскән йеръинъ шул сәвәптън буздьмкь, мәнъ йэзгән фәзәльмъ бузп әйтйәпсән", - депть. Дейқән Мэшрәптән узр сорәптъ.

Боръ бълән тулкь екәләсь джә: қәлн дос большыпть. Уләр бър кун бър дәштә кетъйкәнләрәдә джәдә қәннъләръ әчқәп, нъмә қыльшьнъ бълъшмәстән, у йәк-бу йәқләригә қәрәшсәкь, узәктә бър бәғ (бәх) коръныпть қорғәндъ ычдә. Уңгә йәқьн бәршыпть, йәқьн бәршып узьм оғыллх қыльмәхчъ вольшыпть. Қәрәшсәкь, қорғән джәдә бәләт әкән. Нъмә қыльшьнъ бълъшмәстән қәрәшсә, әмъзый(к) тургәнәкән. Шу әмъзыйдән бър бәлә қылып қысьлып йәтп отышыпть екәләсь, шундә тулкь борьгә бър гәп әйтпть: “Узьмләр хоп пышыпть йетълып, узьмдь шундәй ййильккь тойып буннъмьздән чьқып кессьн", - дыпть. Рә:сә узьмдь екәләсь ййидъ. Тулкь шундә хйлә ышләтпть. Хйлә ышләтп, буннъгә бър узьмдь тьқвәптъ - екәлә буннъгә узьмдь тьқвәлып, борьгә: “Хәльйәм қәннъң тоймәдьмъ”, - депть. Боръ унъң сәръ шәшылып, қызыкьп йу::рыпть узьмдь. Әхьрь, қәннъ йәрълып кетәдгән дәрәджәгә йетп қәптъ. Шундә тулкь дувәлдъ устыгә ы:рғып чьқвәлып, хә:дып: “Бәғбән әкә, оғьрь кетть-йә:”, - деп чәқьро:рыпть. Шундә боръ нъмә қыльшьнъ бълмәстән әмъзьккә йугьрсә, әмъзьккә сьғмәптъ. Дувәлгәйәм ыргьйәлмәптъ. Шундә бәғбән чьқып қәлып, рә:сә тохмағләп урыпть. Чәлә ольй қылып тәшләптъ. Шундә бәғбән ендъ борънъ

олып қалды деп кетіпті әрқасыға қарап. Шунда келтейді зәрбеге борынъ йегән узьмләр чықп кетіпті. Тулкъ дәрров дувәлдән ыргып чушыпты хәл-әхвәл сорәгәнъ. Тулкъ әлдәнъ олып, борьга әйтпті-дә: “Мәнйәм әһердә рә:сә кәлтейләштъ. Екәлә бьқьнъмь әләлмәй қалдым. Тур ендъ кетәмъз”, - дептъ борьга. Борйәм “мәйлъ бо:мәсә” деп әмъзъйдән әлдән отыпты. Әрқәсдән тулкъвәй отыпты. Қарәсә, борь джә: хәлләсләп кетәйәткәнъмьш. Тулкъ ойләп корьп қарәсә, борь әлдән кетйәптъ. Кейән тулкъ “вәй әйәғьм!”- деп әхсәғләнъп йурйәптъ. Уңгә борынъ рәхмъ кельп: “Ке, әрқәмгә мьнвәл, бо:мәсәм”, - дептъ. Шунда тулкъ мьнвәлп: “Хьх ешәғьм, сәнъ әлдәмәсәм кьмъ әлдәймән”, - деп борынъ мьнп тәққә қарәп чықп кетіпті. Шу мьнән борьмьнән тулкъ мурәдъ мәхсәтгә йетпті.

Наманган шеваси

Күлләдән бьр күн оттәғьммьнәм тәғәммькьгә кьрүдүг, бьззъ йәңәчәм қәшшъ (қарши)ә ддъ, шьйпәңгә отқудъ. Үендъ әлдәмьзгә у-бу қойьп түрүддъ, шу вәхттә қошнұсъ қетьққә чықп қалды.

- Қошну, қетьғьнғьздән босә бьр кәсә берьң.

- Бьр хурмәчә қәлуддъ, ьндығьнә гүзәргә сәткәнъ әпчьп кеттйә.

- Есьзгьнә, зәддәв-мәддәвйәм йо:мь, бәшъммь тәтәләвәләй дудум.

- Зәддәвь йоғ-у, өзъмьзгә әп қойгәндьм, өшәндән берәқәлей, бәшьңьзгә восә.

- Худәйә, мәльңьз гәмуш восун, йольммь йәқьн || йәқьн қьлдъз. Вәй қошну, шәшьлгәнъмнән хәл сорәшәм есьмнән чьп қәптъ, ендъ сорәшәйнүк: түзүмьсьз. Түнүкүн тәвьңьз йоғ деп ьшьтп хьлә йьрәғьм әчьшмәсә.

-Хә, ендъ түзүмән. Духтур кельп қарәп, дәрь-мәрь йәзьп берүддъ ьчьп әнчә өзүмгә кеп қалдым.

-Үләйә әйьлләрьңьз бәхтгә түзү волуң. Еткәндәй, оғльздән хәт келүттьмь? Тьнчәкәммь?

-Хә, келүттъ, тьнчьмуш, ойнәп-күлүп йургәньмуш. Ък-уч кун боддъ рәсьм йувәрпті, гәләтә әрқәсдә пәпугъ вәр шәпкәләдән кьйвәптъ.

-Хә тузу:, тынч восә вопть. Оғлыз бомәсә морйәгәкәндә пәпулуг шәпкә кыйгән восә.

-Хә, шунәкәймуш.

-Вәй өлмәсәм, әшшә кып, дәмләп чыку:ддәм, ендә ләнджәм боп қәддә. Өткән сә:р шунәкә тәкльг әш қылу:ддәм тә:гь әп, қырмач боп қәптә. Хоп көрышгүнчә хәй, йоқәсә.

-Хәй.

Уннән кы:н йәңчәмьз бьззә әлдәмьзгә кеп: “Сьләнһйәм зерьктәрвьәддумь... хәтунләгә гәб босә. Шуньчун әйтшәдәдә: еләккә чыққән хәтуннь елльг әгуз гәпә вәр деп. Ыктәмьз бьрвоп қәду:мь, бодлдә гәпә бәйтәв ерәмьз. Хәй, әбәң түзү:мь, әчәңләйәм йүрыптьләмь, үкәләрың”.

- Хә, хәммәләрь йәхшә, қырсәң сорәп қой дейшудә.

- Сәломәт болуссун, хьч келәйәм демейсьлә.

- Көрмейсьмь, ышлә джудә коп, ендә муннән бәкә кеп турәмьз. Хәй. ендә бьз турәйлук, бьр ышмьнәм бьджджәйгә кетүткәндүг бейгә қырьвөтәйлүг деп қәлдәм, Мәну: әшнәммһйәм бәшләп қырэведдәм.

- Жудә йәхшә қыпсьлә-дә. Джә тез қәйтүссьлә-йә, ә:қәт-п:әқәт қысә: бәләддә, әхьр.

- Ышмьз зәрурәғ, бәшкә күнь келәрмьз,

-Хәй... дәрәп кетүссьләйә, тә:бә, бәшкә кельһнә, бомәсә.

Китоб тумани Айрончи қишлоғи шеваси

Вьзәддә қышлөх халқь қыәнә, бәлғаль, ходжә уруғләрьдән. Бьзә уеннь шу уруғләдән ургып қәгән-дә. Қадьм әкәль-укәль мәлдәр қышьләр богән дьйдыләр, улә түйә сәвгән, қой сәвгән, әйрән қыған.

Бьз әктьб боп келльк, ығьрмә сәккьзынчә йьл йер тоқәтыш болль, ығьрмә тоқкьзынчә йьлгә келып кәлхәзләштьк. Бьр селсәвьт бойьчә мен кәлхәс рәйсь болльм. Бьр әйдәң сәғум бьздә селсәвьттә рәйсь қып қойдылә, ^йеккь йьл ышләдәм. Қышлөқ-қышлөқкә кәлхәс түзүллә. ^вОтгьз ^йеккьнчә йьл “Ғалаба” кәлхәзә болль, ^йекки йьлләң кейһн уштә қышлөх - Әчәмәйль,

Қайчъль, Әйрәнчъ бър кәлхәс боллъ. Кейън йәнә кәлхәзлә бълләштъ. Қър бърънчъ йъл йәнә бъздъ рәйс қып сәйләдълә. ^вОшә йъль хәсыл йәхшъ бомәдъ. Рә:бәр өзи буйруқ қып, ыш көрсәтмәсә бекәр-дә. Қър бърънчъ йъл уруш боп қаллъ, ыгълләддъ урушкә йувәрәйәппъз. Шүйтъп, қър ^йеккынчъ йълләгә бәръп кәлхәзъмъзгә куч кәм қлләъ. Ә:рәнум мьнән өзъмъс сув сувәргәммъз, сьзгә, бу кышьгә охшәгән ыгълләр кейгә, бьзгә уштә тьрә:тьр бәръдъ, ышлөвчълә ғъжълләгән хәммәгънәсә әйәл. ^вОшә вәхлә хәм шәлъ екәйдък, хәм пәхтә. ^вОнәккынчъ мәттән ләйшәңнә чүшәйдък, әпръл әйгә дәвур шәлнь егъб боләйдък. Сәғун пәхтәнъ егәйдък. Тьрә:гълләръмъз гә: йурәдъ, гә: йәтәдъ, жәнвәр ков егсә, беш-әлтъ гектәр егәйдъ, ыгьрмәтә-отгьстә әт селкә мьнән чьгьттъ егъб боләйдък. Хәммә нессә пәхтәгә карәгъләйдъ. Медъмъс қып сәвун, чәй, шәкәр, чьт тәхсъмләйдък. Чьттъ карасънь әләсъзмъ, сурпънь әләсъзмъ. Қайс керә: босә әләйдъс, ғаллайәм шуннәғ. Кәлхуччъләйәм йәхшъ ышләйдъ, хәммә тәң әзәннән ышкә чьғадъ, хәддъ йоғъдъкь бърәнтә чьғмәй қәсә. Шүйтъп, хәр йъль дөвләткә пәхтәнъ пьләнъдән әшъръп тәшъръп турдък-тә. Бър хъл кышьлә әрдьн әллъ, ^уоттуз беш- ^уоттуз әлтъ әрәвә пәхтәнъ өзъ кәшьккә сәлып, бър кышь тәрәзыйә тәртъп беръп келәйдъ, полә-шолә дегән гәб бомайдъ.

Шәкәр ләвләвънъйәм көв егәйдък. Бър куң кәлхуччъләддъ хәммәсънь бър от бәскән әңнәр боръдъ, ләвләвь егългән, шунңә әп чьхтъм, ьдәрәгәйәм хьч кьм қәмәдъ, хәммә бәлә-чәқаләр мьнән чьғдъ. Бьттә ынвәрсәльмъз бә. Бър вәштән чүштъм-дә хәммәгә сәнәб беддъм, бър хәттән тьйдъ, озъмәм әллъм. Йәгәнәдән чьққанънь әп кетыйлә дедъм, чүчъ шәкәр ләвләвь-дә, хәммә теръп-теръп әп кетәйдъ. Қарәсәм, рәйәннь вәкълләръйәм бо:рә келәйәптъ-дә. Бър упәлнәмәчъ бәръдъ, бър вәх ләп ытъп әллъмъзгә кеп қаллъ. Шу турушкә, хәшәр қыпсән-дә, дедъ. Кейън рәйкум бәвә кеп қаллъ, кечкурун, бойрәгә чәқьддъ.

Кечкәчә хәммәсънь чөвьп тәйләдък, қәмә:дъ еннь. Рәйкумбәвә ләвләвънь пәйдәсә кәттә деп гәпъръп-гәпъръп кеп, кейин бьзәддъ махтап бәщқә рәйсләрдъ қьзәртърдъ. Еннь бьзә әпънъккә отъп қоллък. Бър

суварьп, суваргәннең кейн тәйь бошәйдь, кәвләп хәр-хәр джейгә үйдьк, шүйтп хәммә джәйдь ләвлөвь бәсып кетть, хәсылль тәхсәмләйдьк, чът кесә кәлхәскә дәррәв хәсәвләп чығамьз, қань неччь метьддән тыйә:дь, соғун хәвәр қыләмьз, Ғалләнь қол мьнән орып, хом мьнән йәнчәйдьк, ынтъзәм шуннәй қатть едькь, йәнчъң, сәв(у)рьң, тәййәлләң, некън хыйәнәт қъмән, дыйдым.

ᵇОшә вәғләр кәлхуччыләрдә мәләм қувды, шунчә мәл кәлхәздь йерънь бәсмәгычыйды. Кәлхәздь нәнънь йесән, хәләлләв йе, дейдыг-дә, әдәмләгә, сьз пьрәнтъ әркәсынъ мә:кәмләсә:ңьз, пьрәнткә йәддәм бергәнъңьз шо болә:дь, дыйдык.

Бър джәйгә шәль екувдык, әдәмнъ кәмлөгьдән, коғарьп чыгып, кейън ᵇот бәсып кетть, шундәй бәсәйм, бър розғәргә бър туннәчә шәль тыйды. Бър кун рәйкумбәвә чакърып: “Сеңнә әт-хөкьз йетъшмәйдьмә?”- деп сорәды.

Бър кун ыстьмә зорәләйвьдды, бәдәнъмнә вәрәджә кьрьвьдды, хыппә дәвушъм пьттъ, ьентькып-ьентькып нәпәс әләмән, әйәлым бър мәмә чакыргәнәкән, у қольнъ шүтп тәмәғъмнә әп кельвьдды: “Е, қой, қой”,- дедьм. Сув ыччәм әтмәйдь. Соғун қарәсәм, бәдърләп уч кышь оқыйвьдды, әйәлымнъ чәкьрьв әйтгьм: “Бър кышьгә буйур, шә::рдән тәвә:мә, Ғузәддән тәвә:мә бър вьрәч тәпсә-дә, йувәрсә”, - дедьм. Қарәсәм, әвхәл шо. Соғун шә::рдән вьрәч кев әп кетть менъ, ендь йәтышпән, бә:рьсь өзьчә гәпләшәйәптъ, қуләғъмнә кьрәды, чүшмәймән уләдды гәвьгә, хыштъмәнъ бьлмәймән, некън нәпәс гьттәккьнә рәшәм болль бәргәннәң кейн. Шүтип, әпәрәстә қып түзәлып кетгьм. ᵇЕннъ әдәмләгә белбувәрдән йуғәрьдән йәрә чьхсә, меңа йувәрсъң, дедьм. Бър кышьнъ сәнъдән бър сом дегән йәмән йәрә чыгыпть, бәхшыңнә, пәлчыңнә йугурәвьрәсәммә, бәр чоләғ вьрәчкә, деп қәғәз йәзъб бердым. Тағь бьттәсынъ қарәсәм уштәсь оқув йә::пть, тәмәхть бър тәмәнънь қьсәв әгән, хыллә нәпәс әләды. хәзър вьрәчкә бәр, деп жәнәтьв йувәрдым.

Кәлхәзгә йетть йуз гектәр әвь йер бәр ыды, сув йетъшмәйдь, кум бәтыш пәйтъ ту:рь әлльгә бәддым. Вәтхузгә ышләгән устә кышь бош кетә:мә, меңә

сув берәсәммә, йохмә?- дедьм. Сув учун уруш-согышәм боп турәт(ь)тә еннь.
Бу гәвьңңь кой, улум, дедь.

Нькә тойдә әрзъ-хәвәсь бәр-ку:, нә кьшьлә тоққьс тәвәк қьләдьялә, йьгьт бергән нессәдән тоққьс хьл тәвәм қьләдья: әнәр, хәлвә, нән, шәшльк..., хәммә қассьгә сәлвәләдья. Той кунь бәр қас йәзьп қойәллә, шу қаскә кьм қанчә тәйләсә тәйләйдь, пулль кьйәв тәмәңңә тәпшәрәллә. Шу кунь хәмсәйә хәвльгә қьз дугәнәләрь мьнән ^воттърәдья, қьздь вәкьльнь сорәб бәрәллә(р). Кәмпьрләр ләләләддья гүп-гүп урып, тезрә: гәпьр деб мәжмур қьгәннәй қьләллә. Шунь учун вәкьл сорәп кегәллә кәмпьлләгә пул берәдья. ^вЕннь қьз кьмңә вәкьльнь бергәм босә, шунь гәвь гәп боләдья. Ёгьт тәмән әйәлләрь ёгьтть кьптьдән, тоньдән ь:нә откәрьп турәдья, кейьн ёгьт ектә жорәсь мьнән чьмьлльққә кьрьп учәвьйәм сәләм сәләдья. Кәмпьллә: "... ков йәшәсьн! Мьң йәшәсьн!"- қьп қәләллә(р). Еккь жорәнь кьйәвбәшләтәр дейдьялә. Уләгә әтәп қалпәк, қас (белбоғ), тәвәм тәтгьп әлльгә қойәллә, бәркәшьягә пул тәйләп, улә әльп кетәллә. Пулль қьздь енәсьгә берәллә(р). Кельнньйәм кьйәвдья әлльгә кьйьрьп қойәллә(р), ойгә әдәм толә боләдья. Кейьн кельң-кьйәвдья хешләрь чьмьлльққә қарәп сәчәллә.

Еттәмьнәң қайннәсь кьйәвдья қәшьягә чьнтәвәх, чөйньй-пьяәлә, бәркәш кетьрьп қойәдья. Кьйәв унь әльп кетәдья. Нәмәзья әсьргә бәрьп қьз әткә мьньп кьйәвдьякьйә жонәйдья. Йолләгә бақам тутәллә әдәмлә, қьздь мьндьрьб бәргьч йә әкәсь, йә уқәсь уләгә пул берәдья. Қьз әт мьнән әләвдья гьддьдән әйнәләдья, қьздь ёгьт котәрьв әләдья. Кейин бетәчәрь, джоййьғарь қьз коддьсь боләдья. Қьз коддьгә қьздь әтә-енәсь коргәнь кельп, хәпәвән, әттуйәк әп кебберәдья.

Китоб тумани Чечак шеваси

Бәр йьль, йьгьлльг вәхтьмга басмачьлардья қольгә чүшкәммән. Ғалла алыш учьн Пәйшәммьнь бәзәрьягә үч кьшь боп бәрдьк Ек(кь)кьшь бьргә қьшләғдән бәрдьк-тә, бьттәмьз бәзәрдән қошьялльк, уштә боп ғалла әләмьс деб бәрувдьк, бәр қьшләққә бәрьп йәттьк//джаттық. Бьздь бәр әшнәмьс

бэрдь, шу ыйэртъп бэрдь-дэ, кыйьн шу кышлэккэ йэтткъ//джаттык.
Шоордэн, ендэ хэзыргъ хъсэпкэ бэр йүзү он келэ бувдай элльм, бэр
хэмрэйьм йетмыш келэ элль, бэр хэмрэйьмьс кыр келэ элль, хэммэсь боп
еккы йүзү йегьрмэ келэ ғалла элльк-тэ. У вэхть ғалла мьнэн куннузыгэ
йуруш кыйьн. Кечэсь хэйдэймьс деп ошергэ йэтткъ//джаттык. Шу йэткэн
эхшам(мь)мьс хава булут боп қараңьлығ болль, пьчъ хава йьғдь:,
йурэлмэдък-тэ йэтъп қалльк Куннузыгэйэм жонэлмэдък, бу эхшэмь йонэдък,
эй эйдьн болль, хава ғувэр-пувэр бомэдъ, джэ бэр қьрэв чүшүп, эйдьн боп,
эльстағь йоллэр коруньп, шүтъп, учэв(ь)мьс келэйэтувдук-қо,... хей,
берйэгдэн, элльмьздэн, шо қышлэгдан чьғып бэр йеттъ-сэккьс келэметьрлэр
йурувдък, элльмьздэн уч элль(к), шо эльстэн былдьрэп бьзэ(р)гэ қарэп
кельвьрдь. Бьзэ бьйак(қ)а қарап кетъвердък, улэ бьзэ(р)гэ қарэп кельвьрдь,
шо, бэр-бэръмьзгэ қаршь кельвьрдьк-тэ. Бьзэдэн оттъ-йу қайтъп бьйақа
оттъ-дэ „тохтаңнар" дьдь. Хоп, тохтадък.

-Қайердэн чыхтъйнэр? - деп сорэ:дь.

-Хэ, мэнэ шу қышлэхтэн.

-Хоп, қеддэн сьлэрдъкъ?

-Бьзэрдъкъ Кьтэптэн.

-Ньмэ бу эртқалларьң?

-Бувдэй...

-Хоп, қэйтэр бергэ - дедь-дэ, шэ:ннэң ке:йн бьзэрдъ қэйтэрдъ,
учэвьньйэм кыйьмь түзүй. Хэмрэйьмьздъ экэвьдэн ғаллань элдь-дэ, меңэ
ьндэмэй турдь. Соғун меңэ келль-дэ, сен кьм, дедь. Лекьн хэмрэйлэрьм
шун(д)эйчъ йүргэн кышьйдь, меңэ пьрэстэйгьнэ хэмрэйьдь.

Бьйэхтэн кегэн хэмрэйь эйттъ: “Мунь менэн эйтъшьв отьрэсэмьмь, мунь
мэргъ бьттэ пэчэх-тэ, бьттэ пэчэгдь бер, энэ джак(қ)а йумэлэтъп тэйлэ-қой-
дэ”, - дьдь. Шун(д)эй дегәннэң ке:н қохтум. Мен эйттъм, хэ, бу
бэсмэчъйэкэн, еннь былльм, нэвэдэ этъп тэйлэмэсьн, деп йэңэгъйэ:
“Сорамағдь айбъ джох сьзлэр кьм болэсьслэр”, - дедьм.

- Е, мень ертэ Чьрэхчъ бэрсэң, бьлэсэн, мень кьмльгьмнь,- дедь.

Ъчъмңә Чърэхчъ бърмәстән шейгә бър ыш кып коймәсә, деп корқайәппән. Кейън бър вахть бьттәсь келль-дә, шо мьнән коб мәйдә-чүйдә кьв отьрмә, дедь, әттән чүштүм-у, әтть устыгә бувдәй әртълғань:йдь, шу әртълғань мьнән әтть йьлөвдән оллер-дә: “әтть бьйак(к)а бер”, - дьдь. “Бу менькь йемәс, мень некън бьрөвдән қа(р)здәр қыласьләр, меннән ундурув әләт(ь)тә”, - дьдьм. Еннь мәйдә-чүйдә десәм, бьнньмә зәләлләнтърьп, әттьп-пәттьп тәйләмәсьн дьймән, кечәсь бър әвләх чолгә. Ек(кь) хәмрәйьм чо:т ьннәмәй турьпть. Гәпурувувурьдьм, бу мә:мәдәнә мәнән әйттьшьв отьрмә, әйттьшшәң ертәмәңнәчә дәвур сень әйләнтърәдь, гәб тәвуб берәйкән. “Мунь, әйттьм-ко сеңә, әйттьшьв отьргунчә бър пәчәгдь бер, шунь мьнән чукурға әвдарьп тәйлә, қәлувурәт(ь)-тә”, - дьдь. Сәғун әтть йүлөвнь бәддьм, “мә!” дьдьм. әтть йүлөвнь шуннәй әллер-дә, хәй нәрәлакка бър беш мьтър-әлтть мьтър джәй-гә бьттәсьгә еттьб бердь. Буньсь меңә, әлльмңә кельп қарамат(ь)-да, шу, чәппә қарап турупть. әтть йетәләб бәрдь-дә, йүлөвнь уңә бәддь-дә, соғун:

- Қань еннь, больйнәр, сьләрдь мәнә шу йол топпә-торь Чърэхчьгә әбрәдь, - дьдь, - кәтә йол өзь некън. Шо Джәмнәң келәйткән кәттә йол озь, шу йолгә тушьрдь-йу, топпә-тоғрь кетәвурәсьлә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәңәм әттьләсән, бу тәмәңнә чьхсәңәм әттьләсән, - дедь-дә, хәйдәдь. Бьттәсь бир омбър мьтър әлльн, бьттәсь бър омбър мьтър кейън, әлльдәгьнь қольгә ләгәнь// нәгәнь бәр, кьйндәгьнь қольгә мьлтьг. Мьлтьгь, шу, пәнштърәгә охшәгән мьлтьг-у, пәнштърәльгьньйәм әньгьнь бьлмәймән, башқальгьньйәм некън. Кечәсь бәттәр мен өзьмәм, бәйнә:, „әттьп тәйлә” дейәньгә қохтьм-да. Соғун йолгә сәп қойдь бьзәрдь, хьч ьннәмәй йурәсьлә, дьдь, ьннәмәй кетьвурдьк учәвьмьз, бәрә-бәрә мен йәнә сорәдьм, сьләр өзь кьм бөләсьләр, буйттьп ньмә қьль(в) йурьпсьләр, дьдьм. Хә. у-бу деп, бьттәсь-бьттәсьгә әйтть-ко: “Бьзәр чәйхәнәгә турәмьз, әтлә(р) мьнән бувдәйдь қойьп, ше:гә келәсән”, - дьдь-дә, у қәлль, бьзәр кельвурдьк Ендь өзьм бьльп қойдьм уләрдь бәсмәчьльгьнь. Екәвьнь ортәсьгә бьзәр учәв(ь)мьс келәйәшпьз, бьттәсь ләгәннь, бьттәсь мьлтьгдь қольгә ушләгән,

шуйтгып келэйэптгь. Кыйын бэрэ-бэрэ элдэндэгь, шо лэгәнннь, ек(к)ь-уч карашып элльн-элльн хэйдэп, кыйын қаттық қычэв хэйдэп кетгы. О корьммэй, йох воп кеткәннэйкын соғун мен: “У қайа кетгы – дьдым, - кой, йурэвур, ышғы бомэсын”, - дьды. Шо бьр джэйгэ келувдык, бьр йәнэгэ, шуннэй тэрмэшып йәнэгэ чьгайт(ь)кән джэйгэ, шо, этынь охшэтып бьр қэмчы урды-дэ, шуннэй кыйыңа қарасэм, шо, ызыгэ бурды-йу, бьзэ(р)ды тэйлэп өзыйэм сә:лль-кетгы-дэ, қэчып кетгы. Бьзэр ше:гэ эрэ чолгэ қаллык Бьр сәккьс қьлэмьтырлэр йол йурувдык, хэмрэйлэрьм: “Ен(нь) ньмэ қьлэмьз, буннэй боллы - у-бу девды, - хэй, еннь қэйтэйык, шо бьзэрдь бугдыды эгән джэйгэ дэвур бэрэйык кань, кань ньмэ гэб бэр”, - дьдым, Эстэ-эстэ йәнэгь джэйгэ дэвур еннь пыйэдэ бэрдьк, бэрсәк бэйнэгь, йолдән, бэзэрдән қошылгән хэмрэйымызды ешэгь бэрьды, бьзэддыкь этыды экэв(ь)мыздыкыйэм, унь ешэгынь йолды устыгэ хэлэчөкьсыннь шуннэйгыңа токумыгэ суғыты-дэ, әйәгыдәм бэйлэп кетгыты. Бьзэрдь этларам йоғ, ғаллайэм йох, кетгыты. Хьч хьсэбь йоғ еннь, ке:гэ бэрэрьмызды бьлмэймыз, ше:гэ йэттық қьмыллэмэй, бу қаннэй боллы еннь деп. Е(р)тэмьнэ(н) турдык, қарасәк элльмызгэ бьр қышлөг бэрәкән, эстэ-эстэ бэрдьк шуңа. Е(р)тэмьнэ(н) шергэ бэрып, эдэмлэрдь корып: “Шунэй-шунэй, хьдж бьлмэдык, қьмылгынь тәньмэдык. Некын шо эгән эдэмлэрдь йус қышынь ычыә босэйэм, мен тәныймән, джудо йәхшылэп белгылэп қойдым, ышқьлып, көрсәм тәныймән”, - дьдым. Хэй, бьзэ(р)дән сорәп-сорәп, шунэйчы қайгэ эллы, қайгэ қойды, қьм эллы, қьмыды, деп, еннь сьзэр кетывьрыңлэр, бьзэр булэрдь тәпэмьз, әдрьслэрьзды қойып кетыңлэ, тошнь қып, бьз ньмэ богәннь кыйн хэбэр қьлэмьз, дьдылэ. Шуйтгып, озь ғалла тә:чыл вэхты бугдыдымызды элдырып, озьмыз бьр ольмнән қэвьдык. Улэрдь шо қышлөгды эдэмлэрь бьлэйкән, кыйн сәллэдлэргэ хэбэр қып, ошә қалқаммынән устыгэ бэрып бәсмэчылэрдь йәткән джэйыгэ сәллэдлэр бәсып эгән. Бу учэвь, шу, ғалла-палла тэвуп кетырьберып турэйкән улэргэ, кыйн бьллыы. (*Sheva vakillarining guvohlik berishicha, bu sheva avval “dj”lovchi bo’lgan*)

Ўғуз лаҳжаси

Урганч шеваси. Гурринг

Мэн ^вон сәккыз йа:шымда қо:й бақарәдъм. А:там қа:ссапчълъқ этәр әдъ. Мэн қо:й бақмақа бър геткәннән ^вон-^вом беш гү:ндә бър гәләрәдъм. Бър гү:н гәсәм, бъләнъ е:ләтнъ а:қсаққальнъ йи:пәкнъ ^воғыллаптыла. Бу а:қсаққалнъ Мә:тмьрат а:қсаққал дәр әдълә. Бу а:дам жа:ммапчълъқ (тўкувчилик) этәрәдъ. Бу ^воғыллаңнан йи:пәкнъ мәнъ мо:йньма ташадьла. Қо:й бақьштан гәлйәнәдъм, бу йи:пәк мән гәмәстән ү:ч гү:м бурьн ^воғыллаңнан. Бър гү:нъ гешлъкә гәлып, ^воғыллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ а:там ^вула вълән урьшть, болмадь. Соң йанқ а:қсаққал йа:ньна бър тода ба:йлань альп, ха:на арз әтмәкә барьптыла. Ха:н мәнъ чақьртърдь. Мәнъ и:ккь па:шшап(миршаб) альб гьтть. Мәннән: “Йи:пәкнъ качан алдъң, нешәтп алдъң”,- дәп сорадьла. мән хәммә ва:қьйань сәлләп пәрдъм. Качан қо:й бақьштан гәлйәнъмнъ, бу гә:пләдән ха:варьм йоқлыкьнъ айттым. Ха:н маңа йи:рмә та:зый урьшнъ буйьрдь. Мәнъ урьп зы:ндана ташадьла. ү:ч гү:ннән соң мәнъ қа:зьға қоштьла. Қа:зьға Мә:тмьрат а:қсаққалам бардь. Қа:зь бъләдән ва:қьйань сорадь. мән хәммәсьнъ айтп болғаннан соң: “Шу айтқалларьң рас оса, ант и:ш”, - дәдъ. Мән а:нт и:штъм. А:қсаққалам хәммә гә:пләнъ сәлләп: “Шу ба:ла йи:пәкнъ ^воғылладь”, - дәдъ. Қа:зь ^вунь сө:зънъ қуватладь. Маңа қарап қа:зь: “Йи:пәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:ньнда бърәв ба:мәдъ?” - дәп сорадь. Мән айттым: “Иби, - дәдъм, - мән йи:пәкнъ ^воғылламадъм, - дәдъм, - мәнъ ^вөзъм ә:р ва:қьттан ^вө:й йа:на бър гәлып гьтәмән, мән гәсәм, йи:пәкнъ ^воғыллаңнаньна үч гү:н боған әкән, йәнә мән ^вунь кьм мьнән ^воғыллйман?”- дәдъм. Қа:зь мәнъ гә:пъмә ку:лақ салмада:м, маңа: “Қьрқ тылла төлйсән”, - дәп хө:күм чьқардь. Шүндәтп, а:там бар ду:йнасьнъ сатып, зо:рдан қьрқ тылла төләп, мәнъ қутқарьп алвәдъ (Хива шахри).

Айзада

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър па:шшань А:йзада дьйән қы:зъ варәкән. бър гү:нъ А:йзада а:тась вълән шәтрәнч ^войнйдь, а:тасьнъ утадь. А:тасьна и:ззә вәрьп: “^вө:йнъ ^вө:й етәдо:нам ха:тын, ^вө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тын”, -

дъйдъ. ^Вуннан соң, а:тасъ: “Йенә ^Войныймс”, - дъйдъ. Йенә:м ^Войныйдыла. А:йзада йенә ^Войнап, а:тасънь утадь, үчънжъ мѣртѣ ^Войнағанда:м шунныйн боладъ. А:йзада йенә а:тасъна и:ззѣ вѣрѣп: “^Вѣ:йнь ^Вѣ:й этѣдо:нам ха:тън, ^Вѣ:йнь йоқ этѣдо:нам ха:тън”, - дъйдъ. А:йзаданъ а:тасъ уйалып чъкъп гътѣдъ. Па:шша кы:зънь сѣ:зънѣ дѣм қа:рѣ гѣлѣдъда:н, са:райъна варѣп: “Жа:лладла, баръң, кы:зъмънь ^Вѣлдъръң”, - дъйдъ. Па:шшанъ бѣр ха:къллыкъ вѣзи:рѣ варѣкѣн, и:шу вѣзи:рѣ: “Па:шшайъм, бѣлйѣн бѣлып сѣллыдъ, бѣлмѣйѣн гүлпы сѣллыдъ, навчун ^Вѣлдърѣмъс, сѣвѣпънь айтъң!” - дъйдъ. Па:шша бо:ан гѣ:пнь айтадь. Ха:къллыкъ вѣзи:рѣ: “^Вунныйн о:са, ^Вѣз кы:зънъзнь ^Вѣлдърѣп нѣтѣсъз, ^Вѣлдърмъйн бѣр ди:ва:на:а вѣрѣмъс, жазасънь тартып йүрѣйвѣрсън”, - дъйдъ.

Шуннан соң кы:зънь чѣ:ллыкъѣ чъқарадыла. Чѣ:лдѣ Мѣ:ткѣръм дѣйѣн бѣр кѣмма:л йантакъ чапып йүрѣѣнѣкѣн. Вѣзи:р Мѣ:ткѣръмнь къчѣрадь, Мѣ:ткѣръм вѣзи:рнь йа:нъна гѣлѣдъ. Соң: “Саңа и:шу кы:зънь вѣрѣмѣ, аласаммъ?” - дъйдъ. Мѣ:ткѣръм: “Йоқ, маңа ха:тън гѣрѣкмъйдъ!” - дѣп қалтырѣйдъ. Вѣзи:р: “Алмасаң, сѣнь ^Вѣлдърѣмѣ!” - дъйдъ. Шуннан соң Мѣ:ткѣръм: “Йахшь ѣсѣ, алама”, - дъйдъ. Вѣзир кы:зънь Мѣ:ткѣръмнь ^Вѣйънѣ ташап, соң қайтып гътѣдълѣ.

А:йзада та:йха тѣкъндѣ дү:йна:да бѣрнжъ ѣкѣн. А:йзада та:йха тѣкѣдъ, Мѣ:ткѣръм ба:зара аппарып саты(б) гѣлѣдъ. Шунныйн ѣтып, и:ккъсѣ гѣ:джѣнъ-гѣ:джѣ дѣмъйн, гү:ннъзнь гү:ннъз дѣмъйн, и:шлѣп, йахшь ^Волпы гътѣдълѣ, ^Вѣ:йлѣ салпы аладъла.

Бѣр гү:нъ А:йзада а:тасънь чакърып. у:ллы зъйапат вѣрѣдъ. зъйапатта шѣтрѣнч ^Войныйдыла. Па:шша хѣммѣнъ утадь. соң А:йзада ѣ:рнь ги:йъмънь гъйпы, па:шша вълѣн шѣтрѣнч ^Войныйдъ. А:тасънь утадь. Соң и:ззѣ вѣрѣдъ: “^Вѣ:йнь ^Вѣ:й этѣдо:нам ха:тън, ^Вѣ:йнь йоқ этѣдо:нам ха:тън”, - дъйдъ. Соң А:йзада ба:шъндакъ чѣ:рмѣнъ чъқарадь. Па:шша қараса, ^Вѣ:зънь кы:зъ. Соң па:шша у:ллы то:й ѣтѣдъ. Па:шшачълькънь кы:зъна вѣрѣдъ, мѣрат - махсатларъна йѣтѣдълѣ. (*Urganch tumani, Chakka sholikor qishlog'i*).

Хоразм халқ кўшиқларидан

Ә:льмдә йү:зъкъм қа:шь қалқадь,
Қалққанда:ам су:в йү:зъндә қалқадь,
Ань гө:ңль гү:ндә-гү:ндә гәләджәк,
Нә:ладж әтсён а:пасьннан қорқадь.

И:ккъ ту:тнь арасьннан қарь:йман,
Моторкәңнь а:вазьннан даньйман,
Моторкәңнь а:вазьнь ышьтмәсәм,
°Ө:йә варьп, ро:мал альп йльйман.

Ту:т йегәммән а:йвандағь ту:тьңнан,
Мән айнаньйьн тавлап қойан бу:ртьңнан,
Йазан ха:тларьма джувап пәрмәсәң,
Қувдьраман Хь:йва дә:ән йу:ртьңнан.

А:йақьмда зәрль кә:вьш қадақль,
Деймә ба:ла, мән бърәвә адақль,
Гү:ндә бары:н дәсәм, и:зъм сорақль,
А:хшам бары:н дәсәм, а:йла қараңь.

Ә:нъндә дже:мпьрь дар әкән,
°Өзь хо:ш пьчъмль йа:р әкән,
Арқасьннан ьхлас мьнән қарасам,
Ба:бамьзьң айтқаньча ба(р) әкән.

Қипчоқ лаҳжаси Қулота қишлоғи шеваси
Айт-айт Кәръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдьраған тьльндь қатқа салар.

Бул дунйада ^войнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньңнь ақыр алар.

^вӨлән қайдан чыгадь сөз бомаса,
Кым джетәләп джүрәдь көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрь дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джахшыға айтқан сөзң дасмайды,
Джаманга айтқан сөзң парьмайды.

Бешть бешкә қоссаңнар ^вом болады < үн бұлады,
^вОн тоқлынь терьсь том болады, <түн бұлады.
Джыгытть алған йарь джақшы боса,
Быр мурадқа джеткән шо(л) болады.

Тойға мьньп кегәнъм джыйрән чыбар,
Қой- қойдағы кувмақ сөз быйдән чығар,
Джыгыттың алған йарь джақшы боса,
Тал чыбықтай буралып үйдән чығар.

Арғымақтың баласы харьмайды,
Дәрь дыйды джүрәккә сарьмайды,
Джыгыттың алған йарь джақшы боса,
^йЕки джеңь сьрәйәм тозьмайды.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарылып чапаман айльм берк.

Қыздь көргән джерьмдә қыльғьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп кегәнмән чьбарьмдь.
Чьбарьмға таққамман томарьмдь,
Беш, алть авьз сөзьм басып айссам,
Тарқатар тәмәкьдәй кумарьмдь.

Той-той базар, той базар боса бүгьн,
Уй айлана кумар көз қонса бүгьн,
Джақшьлар қьзыл гулдәй толса бүгьн,
Джаманнар джапрақ больп солса бүгьн.

Тамаҳрин қишлоғи шеваси

Хатирчи тумани. Туврь бьлән Ейрь

Қадьм заманда бьр қышлақта бьр джыгьт барақан. ^вОнь ать Туврьбайақан. ^вОнь бьттөгьнә аррьқ атьдан башқа хеш не:сәсь джоғақан. Барьп-барьп қышлақта ьш қамапть, шоннан соң о атьнь мьньп мәрдькәр ьшләшкә кетьпть. О атть мьньп джол джурьпть, джол джүрсәйәм, мол джурьпть Джолда уңа бьр пьйәдә кьшь джолдаш бопть. ”Қайға бараджатырсан?”- депть Туврьбай. “Мәрдькәрчьлькқа,” - депть хальғь адам. Туврьбай ^вонь атьнь сораса, уңа Ейрьбай дев айтыпть. О йам Туврьбайдь атьнь сорав ағандан кей айтыпть: “Екәвьмьздь атьмьз джьдә масақан, ке, джора боламьс”,- депть. Туврьбай ^воньң пьйәдә джүргәньгә рә:мь кеб, уңа атьнь бергәнәкән, о боса атть мьньп бьр хамчь урьп, джөнәп қапть. Туврьбай ньмә қыльшьнь бьлмәй кетьверьпть. Бьр орманға джетьп өрдә бьр тандьрға көзь чүшьпть. “Ке, қараңьда джүргәнчә, шо тандьрдь ьчьгә кьрьп джатай”, - депть. Бу джәй хайаваннардь бәзм қылатьрған джәйькән, арслан пашшайақан, о ^воньндан турьп мейльсть башлапть. О гәпьрьп боғаннан кей, түлкь дастан башлапть: “Шо ормандь арқасьда бьр ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсь бар.” ^вОннан кей шағал гәб

башлапты: “Мен турайтқан джердә бър чычқам бар. ^ВОнъ қыхта тыллась бар, эр күнъ о шо тыллаларынь аптапқа апчыгып ^Войнайды”. Еннъ навват айыққа кепты: “Шо ^Ворманда бър дарах бар. ^ВОнъ ектә шахь бар. О көв дәрдекә дува. Шул мәмләкәттә пашшасының қызы көб джылдан беръ кәсәл боб джатыпты. Шо бәркләрдъ кым шашшаның қызыға берсә, о тузәлып кетәды”. Айықтан соң бөръ гәб башлапты: “Шо ворманды нарьджағыда бър байды қых мьң койы бар, мен шо койлардан эр куни ектәсынь джыймән, шо арада бър баваиды бър күчыгы бар. Ә:эр шо күчүхты бай аса, менъ шо күчүх койларға коймайды.” Шо гәбләрды Туврьбай хәммәсынь ешытыпты. Шо арада күн чыгыпты. Туврьбай аввал туврь түлкы айтқан ғарға барыпты, ^Вөрдәкы авқаттардан джепты-дағын, пьчы дәм апты. Соң шағал айтқан тевәгә қарап кетпты. ^ВӨрдә чычқанды тавупты, ^Вонъ ^Волдырып, қых тылласынь апты. Соң байдың алдыға барып, уңа: “Койларыңысты сақлап қасам нымә берәс”, - депты. “Қыхта кой берәмән,”- депты бай. Туврьбай туврь бөръ айтқан баваиды алдыға барып, ^Вонъ күчүгынь сатывапты. Шоннан соң койлар бөрдән қутулыпты. Кей(ың) Туврьбай шә:ргә барыпты, ^Вөрдә пашшаның сарайыға барып, өзынь пашшаның қызынь түзәтышынь айтыпты. ^ВОнъ пашшаның сарайыға кырытыпты. Туврьбай пашшаның қызыға айығ айтқан бәркты езып перыпты. Қыз ^Вон күндә түзәлыпты. Пашша хурсан боп қызынь Туврьбайға берыпты. Бър джейгә уңа үй курып перыпты.

Күннәрдән бър күн о Ейрьбайды көрып қапты. О Ейрьбайды үйыға кыргызып меҳман қыпты. Ейрьбай бу байлық мьнән хүрмәткә қандай джеткәнынь сорапты. Туврьбай уңа боған вақыаларды айтып перыпты. Ейрьбайам туврь барып шо тандырға кырып джатыпты. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джыйылыпты. хәммәсы ышларъ чәппә кеткәнынь айтыпты. Шо вақ бър чымчық учып кепты-дағын: “Чақымчы тандырда,”–деп қычырыпты. Хәммә хайваннар тандырға қарап джүгүрыпты, ^Вөрдәкы Ейрьбайды көрып, ^Вонъ гаджып тәйләпты. Шуннай қып, Туврьбай мурат-махсатыға джетпты.

O‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari

1. O‘zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O‘zbek shevalarini o‘rganadi.
- B. O‘zbek dialektlarini o‘rganadi.
- D. O‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarni o‘rganadi.
- E. O‘zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganadi.

2. Lingvistik geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o‘rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o‘rganadi.
- D. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o‘rganadi.
- E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orsali o‘rganadi.

3. “Transkripsiya” so‘zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o‘tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- D. Qayta yozish.
- E. Harf va tovush munosabatini belgilash.

4. ä,e unlilari tavsifi to‘g‘ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori-tor.
- B. Old qator, lablangan.
- D. Old qator, quyi-keng.
- E. Old qator, lablanmagan.

5. Chig‘atoy, o‘g‘uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Borovkov A. K.
- E. Yunusov G‘.O.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to‘g‘riroq berilgan?

- A. So‘zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko‘ra uyg‘unlashuvi.

B. Soʻzda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga koʻra uygʻunlashuvi.

D. Soʻzdagi lablangan unlilarning uygʻunlashuvi.

E. Soʻzdagi orqa qator lablangan unlilarning uygʻunlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud soʻzlar qatorini belgilang.

A. terāk, terāgi

B. oraq, orayï

D. toppi, doppi

E. ketdi, ketti

8. Qaysi dialektlarda oʻrin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida “n” undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

D. Oʻgʻuz, qipchoq.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum soʻzlariga qoʻshilib hurmat maʼnosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat feʼllarga.

D. Ham otlarga, ham feʼllarga.

E. Ham sifatlarga, ham feʼllarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qoʻllanish-qoʻllanmasligiga koʻra farq qiladi?

A. e va ā

B. a va ā

D. i va e

E. e va ā

11. Sheva deb:

A. Oʻzbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

B. Oʻzbek tilining oʻziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O‘zbek tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O‘zbek adabiy tiliga berilgan nisbatan to‘liq ta‘rifni aniqlang:

A. O‘zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqdashgan tildir.

B. O‘zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo‘lib, so‘z san’atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

D. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me‘yorlashgan tildir.

E. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so‘z ustalari tomonidan silliqdashgan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta‘rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo‘lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo‘llanadigan yozuv sistemasidir.

D. To‘g‘ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig‘indisidir.

E. To‘g‘ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ā unlilariga berilgan to‘g‘ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unlilardir.

B. Orqa qator unlilardir.

D. Barcha shevalarda uchraydigan unlilardir.

E. O‘zlashgan unlilardir.

15. Qarlug‘-chigil-uyg‘ur, qipchoq, o‘g‘uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. Polivanov Y. D.

B. Reshetov V. V.

D. Yudaxin K. K.

E. Yunusov G‘.O.

16. Umlaut deb:

- A. Oldingi bo‘g‘indagi unliga keyingi bo‘g‘indagi unlining moslashishiga aytiladi.
- B. Keyingi bo‘g‘indagi unlining oldingi bo‘g‘indagi unliga ta'sir etishidir.
- D. Affiksdagi unlining o‘zakdagi unliga ta'sir etishiga aytiladi.
- E. Affiksdagi old qator unlining o‘zakdagi orqa qator unliga ta'sir etishi va o‘z xarakteriga o‘xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

- A. Assimilatsiya.
- B. Dissimilatsiya.
- D. Spirantizatsiya.
- E. Akkomodatsiya.

18. *-luk, -luy, -lu:* affikslari qaysi shevada ko‘plik ma'nosini ifodalaydi?

- A. Qurama shevalarida.
- B. Marg‘ilon shevasida.
- D. Qorako‘l shevasida.
- E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe‘l tuslanishini aniqlang.

- A. bārāmmän
- B. barjatırma(n).
- D. bārvāmmän.
- E. bārāttim.

20. *-sämiz* affiksi qaysi dialektda va qaysi fe‘l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o‘zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko‘plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo‘lgan shevalar yig‘indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalarni bildiradi.

D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo‘ladi.

E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo‘lgan hamda o‘zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to‘g‘ri baho berilgan qatorni aniqlang.

A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.

B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.

D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.

E. Tayanch dialekt adabiy tilning barça normalarini belgilab beradi.

23. *u, ü* unlilari tavsifi to‘g‘ri keltirilgan qatorni toping.

A. Orqa qator, lablangan.

B. Old qator lablangan.

D. Yuqori-tor, lablangan.

E. Old qator, yuqori-tor.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

A. Polivanov Y. D.

B. Reshetov V. V.

D. Yudaxin K. K.

E. Yunusov G‘. O.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to‘g‘ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko‘ra uyg‘unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko‘ra uyg‘unlashuvi.

D. So‘zda dastlabki bo‘g‘indagi unlining xususiyatiga ko‘ra keyingi bo‘g‘inlardagi unlilarning uyg‘unlashuvi.

E. So‘zda dastlabki bo‘g‘indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko‘ra keyingi bo‘g‘indagi unlining uyg‘unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

A. a - ā

B. ä - e

D. i: - i

E. o - ö

27. Qaysi dialektlarda o‘rin-payt va jo‘nalish kelishiklari almashinib qo‘llanadi?

A. Toshkent va Farg‘ona.

B. Qorako‘l va Xorazm.

D. Namangan va Andijon.

E. Qashqadaryo va Surxondaryo.

28. O‘g‘uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

A. -jāp, -maq

B. -maq, -mäk

D. -mäk, -š

E. -v, -maq

29. Qaratqič kelishigining -iη, -iη, -uη, -üη affiksi qaysi shevalarda qo‘llaniladi?

A. Barcha shevalarda.

B. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda.

D. Singormonizmli shevalarda.

E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo‘lgan harakat nomi affiksini ko‘rsating.

A. -maq

B. -v

D. -š

E. -uš.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

A. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalar jamidir.

- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.
- D. O'g'uz, qipchoq, qarluq.
- E. O'g'uz, nayman, qarluq.

33. o, ö unilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi-keng, lablangan.
- B. Yuqori-tor lablangan.
- D. O'rta-keng, old qator.
- E. O'rta-keng, lablangan.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

- A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unilar qanday yuzaga kelgan?

- A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.
- B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- D. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.
- E. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

- A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.
- B. Toshkent, Samarqand.
- D. Toshkent, Qarshi.
- E. Toshkent, Forish.

38. -žan affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo‘shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

- A. Toshkent dialektida.
- B. Samarqand dialektida.
- D. Xorazm dialektida.
- E. Andijon dialektida.

39. -žäk, -ažaq affikslari qaysi lahjada qo‘llanadi?

- A. O‘g‘uz lahjasida.
- B. Qorako‘l shevasida.
- D. Qipchoq lahjasida.
- E. Qarluq lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

- A. Qarluq.
- B. Qipchoq.
- D. Qozoq-nayman.
- E. O‘g‘uz.

41. O‘zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O‘rta o‘zbek.
- B. Qarluq.
- D. Do‘rmon.
- E. Jaloyir.

42. O‘zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko‘rsatilgan qatorni belgilang:

- A. Toshkent, Farg‘ona.
- B. Toshkent, Andijon.
- D. Samarqand, Toshkent.
- E. Farg‘ona, Namangan.

43. i:, i: unlilari tavsifi to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.

D. Orqa qator, yuqori-tor.

E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko'rsating.

A. Asqarova M., Shoabdurahmonov Sh., Abdurahmonov G'.

B. Shoabdurahmonov Sh., Abdullayev F., Ibrohimov S.

D. Abdullayev F., Reshetov V., Abdurahmonov G'.

E. Shoabdurahmonov Sh., Aliyev A., Rahmatullayev Sh.

45. Birlamchi cho'ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog'liq?

A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.

D. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.

E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

A. 5ta, Toshkent va Farg'onada.

B. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.

D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.

E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar // lür ko'plik affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Toshkent shevasida.

B. Buxoro o'zbek shevalarida.

D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.

E. Assimilatsiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -chä affiksi qaysi shevalarda erkalash, kiçraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Farg'ona dialekti shevalarida.

D. Jizzax dialektida.

E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affixlari variantlari qo‘llangan?

- A. -im, -si
- B. -iņ, -siz
- D. -i, -k
- E. -miz, -dir

50. *η* undoshi to‘g‘ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovči.
- B. Til orqa, qorishiq portlovči.
- D. Til orqa, portlovči-sirg‘lauvči.
- E. Til oldi, portlovči-sirg‘aluvči.

51. Bārāvuz fe‘li qaysi dialektida qo‘llanadi va qanday fe‘l shakli?

- A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko‘plik shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.
- D. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon birlik shakli.
- E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko‘plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

- A. Faqat muayyan shevaga xos bo‘lgan so‘zlar.
- B. O‘zbek adabiy tilida uchramaydigan so‘zlar.
- D. Biror shevaga xos bo‘lgan barcha so‘zlar yig‘indisi.
- E. Barcha shevalarda uchraydigan so‘zlar.

53. Transliteratsiya nima?

- A. Shevalarni yozib olishda qo‘llanadigan yozuv tizimi.
- B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o‘girish.
- D. Matnlarni qayta yozib čiqish.
- E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O‘zbek shevalarida unlilar miqdori to‘g‘ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.

D. 9-10 ta.

E. 6-12 ta.

55. *-lär // lar* affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Forish lahjasida.

D. O'rta o'zbek dialektida.

E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

A. Toshkent.

B. Sayram.

D. Xorazm.

E. Buxoro.

57. Assimilatsiyaga uchragan tovushli so'zni toping:

A. Mämläkät - mälmäkät

B. Doppi - toppi

D. Däptär - däptärri

E. Dunjā - dujnā

58. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Samarqand.

B. Qipčoq.

D. Buxoro.

E. Marg'ilon.

59. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. Toshkent.

B. O'g'uz.

D. Jaloyir.

E. Baxmal.

60. Fonematik transkripsiya nima?

A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.

- B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
- D. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
- E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.

61. Unlilarning uchlamchi cho‘ziqligi qaysi dialektda yorqinroq ko‘rinadi?

- A. Namangan shahar dialektida.
- B. Namangan atrof shevalarida.
- D. Andijon dialektida.
- E. Farg‘ona dialektida.

62. Tasdiq ifodalovchi “hava” so‘zi qaysi shevalarda uchraydi?

- A. Sariosiyo shevasida.
- B. Xorazm shevalarida.
- D. Forish shevasida.
- E. Iqon shevasida.

63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi bo‘yiqa qaysi lahjaga kiradi?

- A. O‘g‘uz
- B. Qipchoq
- D. Shimoliy o‘zbek
- E. Qarluq, o‘g‘uz.

64. So‘z boshida “k” undoshi qaysi lahja shevalarida “g” undoshiga almashadi:

- A. Iqon shevasida
- B. Qorabuloq shevasida
- D. Xorazm shevalarida
- E. Turkiston shevasida

65. “Shayboniy-o‘zbek dialekti” deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?

- A. Reshetov V. V.
- B. Yudaxin K. K.
- D. Borovkov A. K.

E. Polivanov Y. D.

66. “*ājimgilā*” so‘z shakli Toshkent shevasida:

- A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat ma'nosini anglatadi
- B. Oyisi va singlisini bildiradi
- D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
- E. Onasi va oila a'zolarini bildiradi va hurmat ifodalaydi

67. So‘z boshida “j” o‘rnida “ž” ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?

- A. Qarluq, qipchoq
- B. O‘g‘uz, qipchoq
- D. Qipchoq
- E. Qarluq

68. Prof. Y.D. Polivanov va V.V. Reshetovlarning o‘zbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?

- A. Qarluq-chigil uyg‘ur, chig‘atoy
- B. Qarluq-chigil-uyg‘ur, qipchoq
- D. Chig‘atoy, o‘g‘uz
- E. Qipchoq, o‘g‘uz

69. “Diftong”ga berilgan aniq javobni belgilang.

- A. Unlilarning cho‘ziq talaffuzi
- B. So‘z boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin bo‘lgan unli va undoshlarning orttirilishi
- D. So‘z boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.
- E. So‘z boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.

70. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ä, ü
- B. a, u
- D. o, u
- E. a, i

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ä

B. o, ö

D. o, u

E. a, i

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

A. -dik, -diiq

B. -ap, -vat

D. -ganman, -ibman

E. -ali, -asi

73. Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

A. barajiq

B. barijlu

D. barali

E. barsin

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

A. jer - žer

B. dedi - dadi

D. kel - gal

E. bar-ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

A. p.

B. f.

D. ŋ.

E. l.

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI” FANIDAN O‘QUV AMALIYOTI TOPSHIRIQLARI NAMUNASI

“O‘zbek dialektologiyasi” kursi bo‘yicha standart talablarga ko‘ra, sheva materiallarini to‘plashni ko‘zlagan o‘quv amaliyoti o‘tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning muayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo‘lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o‘zbek shevalari to‘g‘risidagi bilimini mukammallashtirish hamda ularda tadqiqotchilik malakalarini shakllantirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo‘yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma‘lum bir voqeani, xalq og‘zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg‘ab olishga ko‘proq ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. O‘quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo‘ladi.

O‘quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o‘sha joyning sheva vakillaridan material to‘plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o‘rganish imkoniyati bo‘ladi. Bu amaliyot natijalari bo‘yicha talaba hisobot yozadi va u o‘rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o‘z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo‘yicha material to‘plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o‘rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O‘quv amaliyotiga talaba ovoz yozib olish asboblari, imkoniyati bo‘lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi *namunada* dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o‘zgartirilishi mumkin) bilan qurollantiriladi:

1. Shevasi o‘rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma’lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o‘zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma’lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.

2. Shevaning o‘zbek shevalari tasnifidagi o‘rni.

3. Shevada **a**, **ā** unlilarining mavjudligi.

4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo‘llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so‘z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so‘z shakllaridan beshta misol yozing.

5. Birlamchi va ikkilamchi cho‘ziq unlilar saqlangan so‘zlarga beshtadan misol keltiring.

6. Diftong unlilar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?

7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o‘rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.

8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga misollar keltiring.

9. Adabiy tilda so‘z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, do‘ppi – to‘ppi).

10. **H** undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o‘rinlarda o‘zining adabiy tildagi mavqeyini saqlab qoladi? Misollar keltiring. **H** undoshi talaffuzda yo‘q bo‘lsa, uning o‘rni qanday to‘ldiriladi? Misollar yozing.

11. Adabiy tildagi **F** undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo‘ladi? Misollar yozing.

12. **B** undoshi **v** va **p** ga o‘tishi mumkinmi? Misollar yozing.

13. **L** undoshining so‘z boshida qo‘llanishiga misollar keltiring.

14. Umlaut hodisasiga (āt - ätä) misol keltiring.

15. Sheva “**j**”lovchi shevami yoki “**ž**”lovchimi? So‘z boshida **j** yoki **ž** undoshlari qatnashgan o‘nta misol yozing.

16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, bu yerda ~ *bördü*, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.

17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvan – häyvan*, *aql –haql* va b.

18. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga tushishiga misol keltiring.

19. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- ayollarga;
- erkaklarga.

20. O'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:

- singillarga;
- ukalarga.

21. O'z ota-onasini, qarindosh-urug'larini nima deb chaqiradi:

- onasini;
- otasini;
- onaning ukasi va akasini;
- otaning ukasi va akasini;
- onaning opasi va singlisini;
- otaning opasi va singlisini;
- onaning otasi va onasini;
- otaning otasi va onasini;
- opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
- aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
- opasining erini nima deb chaqiradi?

22. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?

23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.

24. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

25. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.

26. Ovqat nomlari.

27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.
28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari
29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.
31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog‘liq bo‘lgan 20 so‘zni yozing va izohlab bering.
32. Ko‘plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko‘plik affiksining hurmat ma’nosida qo‘llanishi haqida ham ma’lumot bering.
33. Erkalash-kichraytirish affikslari.
34. Qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo‘lmasa, unga izoh bering va shevaning o‘ziga xos turlanishidagi fonetik o‘zgarishlarga izoh bering.
35. Jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi qo‘shimchalari. Bu kelishiklarning shevadagi o‘ziga xos turlanishi, fonetik o‘zgarishlariga izoh bering.
36. Sonning ma’no turlarini hosil qiluvchi affikslar.
37. Olmosh turlarini yozing.
38. O‘tgan zamon fe’llari tuslanishiga misollar yozing (5ta shakl).
39. Hozirgi zamon fe’llari tuslanishiga misollar yozing (2ta shakl).
40. Kelasi zamon fe’llari tuslanishiga misolar yozing (3ta shakl).
41. Fe’llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
42. Fe’llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
43. Fe’llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.
44. Shevaga xos bo‘lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo‘lardingiz?
45. Bu savolnoma dasturga xalq og‘zaki ijodidan 2ta matn: 1 she’riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarinining 1-44-savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

Mustaqil ta'lim uchun adabiyotlar

Абдуллаева Д. Ўзбек тили ашоба шевасининг фонетик хусусиятлари. НДА. – Тошкент, 1999.

Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016.

Бегалиев М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси.-Тошкент: Иқтисод-Молия, 2007.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. НДА.– Тошкент, 1997.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: ФАН, 1991.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи. – Тошкент, 2000.

Ибрагимова З. Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2009.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

Муродова Н. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент: Barkamol fayz media, 2019.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси. ЎТА. – Тошкент, 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати.НДА. – Тошкент, 1998.

Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

Саидова М.. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент, 1995.

Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2006.

Тўйчибоев Б., Широнов С, Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.

Файзуллаев Б. Хидиров О. Диалектизмлар ва контекст // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент: ТДПУ, 2010.

Шералиев. Э. Ўзбек тили шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. НДА. – Тошкент, 2001.

Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “же”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. НДА. – Тошкент, 1999.

Эргашев А. А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2012.

Эназаров Т., Каримжонова В. А., Эрназарова М. С., Маҳмадиев Ш. С., Рихсиева К. Ғ. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Университет, 2012.

MUNDARIJA

Kirish	3
“O‘zbek dialektologiyasi” fanining maqsad va vazifalari.....	7
O‘zbek dialektologiyasining asosiy tushunchalari	12
Transkripsiya	24
O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari	33
O‘zbek shevalarining fonetik qonunlari.....	38
O‘zbek shevalarida fonetik jarayonlar.....	43
O‘zbek shevalarining grammatik xususiyatlari	47
O‘zbek shevalaridagi fe’llarning xususiyatlari.....	54
O‘zbek shevalarida so‘z turkumlari. Sintaksis	66
O‘zbek shevalari leksikasi va leksikografiyasi	78
Qarluq, o‘g‘uz, qipchoq lahjalarining muhim xususiyatlari.....	85
O‘zbek adabiy tili va shevalar.....	95
Areal lingvistika	104
O‘zbek shevalarining tasnifi.....	113
Amaliy mashg‘ulotlar uchun matnlar.....	123
O‘zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari	154
“O‘zbek dialektologiyasi” fanidan o‘quv amaliyot topshiriqlari namunasi.....	167
Mustaqil ta’lim uchun adabiyotlar	171

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение.	3
Цели и задачи дисциплины “Узбекской диалектологии”.....	7
Основные понятия узбекской диалектологии	12
Транскрипция.	24
Фонетические особенности узбекских говоров	33

Фонетические законы узбекских говоров.....	38
Фонетические процессы узбекских говоров.....	43
Грамматические особенности узбекских говоров	47
Особенности глагола в узбекских говоров.....	54
Части речи в узбекских говоров. Синтаксис	66
Лексика и лексикография узбекских говоров.	78
Особенности карлукского, огузского и кипчакского наречия.....	85
Узбекский литературный язык и говоры	95
Ареальная лингвистика	104
Классификация узбекских говоров.....	113
Тексты для практической работы.....	123
Примерные тестовые задания по узбекской диалектологии.....	154
Примерные задания учебной практики по узбекской диалектологии.	167
Литература для самообразования	171

CONTENT

Introduction	3
Goals and objectives of the discipline "Uzbek dialectology"	7
Basic concepts of Uzbek dialectology	12
Transcription	24
Phonetic features of Uzbek dialects.	33
Phonetic laws of Uzbek dialects	38
Phonetic processes of Uzbek dialects	43
Grammatical features of Uzbek dialects.	47
Features of the verb in Uzbek dialects	54
Parts of speech in Uzbek dialects. Syntax	66
Lexicon and lexicography of Uzbek dialects.	78
Features of the Karluk, Oguz and Kipchak dialects	85
Uzbek literary language and dialects... ..	95

Areal linguistics	104
Classification of Uzbek dialects	113
Practical texts	123
Approximate test items on Uzbek dialectology	154
Approximate tasks of educational practice in Uzbek dialectology.	167
Literature for self-education	171